

11

КИЇВ • 1970

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Ф. Енгельс і революційний рух на Україні
- Сторінки історії соціальної та національно-визвольної боротьби
- Питання історії країн Сходу в творах Ф. Енгельса
- Про склад керівних кадрів більшовицьких організацій
- Політичні партії на виборах до міських дум України (1917 р.)
- До 50-річчя закінчення громадянської війни на Україні
- Сторінки з історії Азовської військової

ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС

1820 - 1970

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11 (116)

ЛИСТОПАД

1970

РІК ВИДАННЯ
ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- І. О. Гуржій, О. А. Парасунько — Ф. Енгельс і революційний рух на Україні 3
В. Г. Сарбей — Сторінки історії соціальної й національно-визвольної боротьби українського народу в творах Ф. Енгельса 13
С. М. Пархомчук — Деякі питання історії країн Сходу в творах Ф. Енгельса 20

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Г. П. Міщенко, А. Ф. Мінгазутдінов — Комуністична партія в боротьбі за зміцнення єдності фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни (на матеріалах українських фронтів) 28
О. Є. Іваненко (Дрогобич) — До питання про склад керівних кадрів більшовицьких організацій України (жовтень 1917 — квітень 1918 рр.) 35
В. І. Василевський (Чита) — До історії Далекосхідної Республіки 41
Ю. І. Терещенко — Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 р. 48
К. І. Стецюк — Київ — центр освіти і науки на Україні в XVII ст. 59
Володимир Костельник (Югославія) — Югославські руснаки-українці в боротьбі проти фашизму та в народній революції Югославії (1941—1945 рр.) 69

ЗАМІТКИ

- В. І. Касьян (Ровно) — Участь профспілок України в пропаганді передового досвіду в промисловості (1951—1955 рр.) 78
Д. М. Ключенко (Кіровоград) — Діяльність партійного підпілля і партизанських формувань на Кіровоградщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.) 81
О. Ф. Фрицький, В. С. Шабуніна — З історії діяльності ВУЦВК по поліпшенню роботи радянського державного апарату (березень 1921 р. — січень 1922 р.) 87
Є. І. Габелко (Воронеж) — Комісар О. П. Радченко 92
Г. Н. Губенко (Сімферополь) — До питання про класове розшарування селянства в Криму наприкінці XIX — на початку XX ст. 94
П. Л. Пориваєв (Уфа) — Про діяльність українських революціонерів на Уралі 98

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- О. Т. Остапущенко — Діяльність комуністів Донеччини по прискоренню науково-технічного прогресу в будівництві (1959—1965 рр.) 100
В. О. Корнілова (Харків) — Преса Комуністичної партії Великобританії в боротьбі за мир у 1956—1967 рр. 101

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Я. Й. Рабинович (Калуш Івано-Франківської області) — Використання навчального кіно при вивченні теми «Підготовка і перемога Великого Жовтня» 103

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

А. М. Членов (Москва) — Древлянське походження князя Володимире . 108

СПОГАДИ

О. С. Неволін — Сторінки з історії Азовської військової флотилії . 114

НАШ КАЛЕНДАР

До 50-річчя закінчення громадянської війни на Україні

Я. Ю. Пашко — Героїчна сторінка в історії нашої Вітчизни . 124

В. Л. Петров (Сімферополь) — Боротьба за зміцнення Радянської влади в Криму в 1920—1921 рр. . 128

* * *

А. А. Кугот — До 50-річчя Ленінського декрету про головополітосвіту . 132

А. В. Юрченко — Героїчна сторінка боротьби проти царизму . 134

О. М. Коваленко — До 100-річчя утворення Товариства пересувних художніх виставок . 136

А. Д. Ярошенко — До 75-річчя від дня народження Х. М. Приступи . 138

В. Б. — Дослідник давньої історії слов'ян (До 70-річчя М. Ю. Смішка) . 139

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Ю. М. Гамрецький — Про буржуазно-націоналістичні перекирування деяких питань історії Великого Жовтня . 141

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М. О. Буцько, В. Й. Томек — М. В. Коваль. Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. . 149

В. В. Горак, В. Ф. Остафійчук — В. І. Полурез. Комуністична партія України — організатор трудової активності робітничого класу. . 150

М. Ф. Бугай (Москва) — Ревкомы Крыма, Сборник документов и материалов . 151

П. Й. Борисковський (Ленінград) — И. Г. Пидопличко. Позднепалетические жилища из костей мамонта на Украине . 152

М. М. Кравець (Львів) — Єжи Данилевич. Революційний рух на Люблінщині в 1918—1923 рр. . 153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

М. Я. Петухов — У Вченій раді Інституту історії СРСР Академії наук СРСР . 155

Г. Ф. Коваль (Городище Черкаської області) — З досвіду роботи Городищенського народного музею . 156

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

С. І. Магазінер (Липецьк) — Ретельніше використовувати архівні документи в працях з ленінської тематики . 157

ДОДАТОК

Фрідріх Енгельс (Список літератури до 150-річчя від дня народження) . 159

Теми кандидатських дисертацій з історії КПРС і КП України . 160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4. Телефон: 29-71-31

Украинский исторический журнал, № 11, 1970.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Т. Р. Спекторова.

Коректор Є. . . Кочубей.

БФ 04220. Здано до складання 27.IX 1970 р. Підписано до друку 12.XI 1970 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0+0,125 вкл.=10,125. Умовн. друк. аркушів 14,175. Обліково-видавн. аркушів 16,44. Тираж 9535. Зам. К-158.

Друкарня вид-ва «Київська правда». Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

До 150-річчя від дня народження Ф. Енгельса

І. О. ГУРЖИЙ, О. А. ПАРАСУНЬКО

Ф. ЕНГЕЛЬС І РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ

Фрідріх Енгельс, характеризуючи часи Відродження, зазначав, що це була «епоха, яка потребувала титанів і яка породила титанів щодо сили думки, пристрасі й характеру, щодо багатосторонності і вченості»¹. Таким титаном був і сам Ф. Енгельс у нову епоху, коли на арену політичної боротьби виступив могильник капіталізму і творець нового суспільства — пролетаріат. Ф. Енгельс — геніальний мислитель, один з основоположників наукового комунізму, вождь і вчитель міжнародного пролетаріату, великий революціонер, вірний друг і бойовий соратник К. Маркса.

Вожді й ідеологи міжнародного пролетаріату — К. Маркс і Ф. Енгельс всебічно обґрунтували неминучість загибелі капіталізму і перемоги комунізму, визначили історичну роль робітничого класу, розробили вчення про комуністичну партію, її стратегію й тактику. Вони вперше висунули і обґрунтували ідею союзу робітничого класу і селянства, як необхідної умови перемоги соціалістичної революції. Свое вчення основоположники наукового комунізму створювали і розвивали в нерозривному зв'язку з революційною практикою, в непримиренній боротьбі проти всіх ідейних ворогів робітничого класу.

Все своє життя К. Маркс і Ф. Енгельс непохитно й мужньо боролися за визволення трудящих з капіталістичного рабства, за здійснення міжнародного братерства трудящих. Вони настійно організовували і навчали революційним методам міжнародний пролетаріат, щоб повалити старий світ і збудувати новий, вільний від соціального гніту та експлуатації. К. Маркс і Ф. Енгельс докладали багато зусиль, щоб ідеї наукового комунізму стали надбанням широких народних мас, щоб на базі цих ідей створювалися, росли й міцніли пролетарські партії.

Ф. Енгельс разом з К. Марксом дбайливо виховував керівні кадри пролетарських партій, допомагав їм у виробленні програм, визначенні стратегії й тактики революційної боротьби. Після смерті К. Маркса Ф. Енгельс продовжував здійснювати керівництво міжнародним пролетаріатом, наполегливо розвивав і зміцнював контакти з керівниками робітничого руху різних країн, пропагував і далі розвивав марксизм,

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 326.

рішуче відстоював його революційну суть. Будучи вже людиною похилого віку, Ф. Енгельс у 1891 р. мужньо заявляв: «...Ті нечисленні роки, на які я можу ще розраховувати, і всі ті сили, які я ще маю, як і раніше, цілком будуть присвячені великій справі, якій я служу ось уже майже п'ятдесят років,— справі міжнародного пролетаріату»².

Здійснюючи величезну роботу по згуртуванню міжнародного пролетаріату, К. Маркс і Ф. Енгельс разом з тим проявляли глибокий інтерес до багатьох країн світу, зокрема Росії та її народів. Вони настійно вивчали історію Росії, в тому числі й України, несповнаслідкували за її соціально-економічним розвитком у пореформений період, досліджували революційну боротьбу трудящих, особливо робітничого класу, національно-визвольний рух поневолених царським і цісарським урядами народів, підтримували тісні зв'язки з багатьма російськими та українськими громадсько-політичними і культурними діячами. Зокрема, Ф. Енгельс зустрічався з українськими прогресивними діячами, першими популяризаторами марксизму на Україні — професором політичної економії М. І. Зібером, революціонером-демократом С. А. Подолинським, революціонером-народником І. Ф. Фесенком.

Основоположники наукового комунізму вбачали в народах Росії ту силу, яка спроможна повалити царське самодержавство, знищити феодално-буржуазний лад і разом з робітниками західної Європи привести країну до соціалізму. В 1882 р. К. Маркс і Ф. Енгельс у передмові до російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» писали, що Росія є передовим загоном революційного руху в Європі. З великою радістю Енгельс вітав появу в Росії мужніх діячів суспільно-політичного руху, які, порвавши з народництвом, пропагували серед робітників ідеї марксизму. Він палко бажав дожити до краху російського царизму, до перемоги соціалістичної революції в багатьох країнах.

Геніальне вчення К. Маркса і Ф. Енгельса перетворилося в могутню революційну силу. Воно знайшло своє здійснення в перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, в створенні й розвитку світової соціалістичної системи.

* * *

Титанічна громадсько-політична діяльність і багатогранна творчість К. Маркса і Ф. Енгельса відігравали величезну роль у розвитку революційного руху в Росії, в тому числі й на Україні. В їх творах є глибокий аналіз соціально-економічного розвитку Росії в пореформений період, дана всебічна характеристика визвольного руху як у Центральній Росії, так і в її національних окраїнах. К. Маркс і Ф. Енгельс жваво цікавились подіями, які відбувалися в Росії, звертали увагу на посилення масових антикріпосницьких рухів селян у південних губерніях України. В одному з своїх листів Ф. Енгельс 1858 р. зазначав: «Російська історія йде дуже добре. Тепер там і на півдні бунтують»³.

Вожді міжнародного пролетаріату справедливо вважали, що основна соціальна війна в Росії відбувається не між кріпосниками і лібералами, як це намагались довести буржуазні історики, а між селянами, що боролись за землю і волю, та поміщиками. Внутрішнє становище Росії наприкінці 50-х — на початку 60-х років К. Маркс і Ф. Енгельс визначили як «епоху революційного збудження». В антикріпосницькому русі селян Росії вони вбачали події величезної ваги, могутній резерв

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 256—257.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 287.

європейської революції. «...Ми дістали,— писав Ф. Енгельс у лютому 1860 р.,— союзника в особі російських кріпаків. Боротьба, яка тепер розгорілася в Росії між пануючим класом і поневоленим класом сільського населення, вже тепер підриває всю систему російської зовнішньої політики»⁴.

Глибоко вивчаючи нестерпне становище селян у пореформений період, погіршення його в процесі розвитку капіталізму і наявності численних пережитків кріпосництва, Ф. Енгельс зробив всебічно обгрунтований висновок, що в країні було грізне невдоволення селян, що селянський рух неухильно наростатиме. У праці «Про соціальне питання в Росії» він дав яскраву характеристику революційної ситуації 1879—1880 рр. Назвавши фактори, які обумовили цю ситуацію, він відзначав, що Росія перебуває напередодні революції. З непослабною увагою К. Маркс і Ф. Енгельс слідували за розвитком революційного руху робітничого класу Росії, в тому числі й України, який виступив на арену політичної боротьби проти царизму і буржуазії. Вже в 1875 р. Ф. Енгельс писав про Росію як країну, «...де робітничий рух, як відомо, досяг такого гігантського розвитку»⁵. В передмові до російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» (1882 р.) підкреслювалось, що Росія являла собою передовий загін революційного руху в Європі. На основі глибокого аналізу історичної дійсності, Маркс і Енгельс геніально передбачали переміщення центру міжнародного революційного руху з Заходу на Схід. У вітанні Лондонсько-Слов'янському мітингу (1881 р.) вони пророче заявили, що після проголошення Комуни у Парижі неухильно наростаюча революція в Росії забезпечить її продовження і вітали цю грядущу «Російську Комуни». В. І. Ленін говорив, що К. Маркс і Ф. Енгельс «були сповнені якнайщирішої віри в російську революцію і в її могутнє всесвітнє значення»⁶.

У боротьбі проти царизму в 70-х рр. XIX ст. значну роль відігравали революційні народники. Проте методи боротьби й теорія, на яку вони спиралися, були хибними, бо народники не розуміли, що основною силою, яка зможе очолити боротьбу трудящих мас проти експлуаторів і довести її до переможного кінця, є робітничий клас. К. Маркс і Ф. Енгельс різко критикували теоретичні засади народників, їх утопічну мрію про побудову соціалізму на основі існуваншої тоді сільської общини, викривали безпідставність твердження народників про відсутність у царського самодержавства класової опори, заперечення ними існування капіталізму в Росії. Разом з цим, вони високо цінували мужній виступ народників проти царизму. У «Післяслові до праці «Про соціальне питання в Росії» Ф. Енгельс писав про існування в 70-х роках у Росії двох урядів: уряду царя і уряду таємного виконавчого комітету змовників-терористів. Народники, зазначав Енгельс, своєю відважною боротьбою довели царський абсолютизм до того, що йому доводилось вже подумувати про можливість капітуляції та про її умови. На нечувану здатність до самопожертви і енергію «Народної волі» він указував також у листі від 22 липня 1880 р. до російського статистика-економіста народницького напрямку М. К. Горбунової, а в листі до П. Лаврова 10 квітня 1882 р. заявляв: «...Ми пишаємося тим, що ми її («Народной Воли» *— І. Г., О. П.) співробітники»⁷. За свідченням російського революціонера-народника Г. О. Лопатіна, Ф. Енгельс під час

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 598.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 498.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 325.

* Російська нелегальна газета народників (1879—1885 рр.).

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 243.

зустрічі з ним 19 вересня 1883 р. говорив, що в рядах революціонерів є люди з державним складом розуму⁸.

У 80—90-х рр. в народницькому русі одержав перевагу ліберальний напрям. Ф. Енгельс, чітко розмежовуючи революційне і ліберальне народництво, вважав за потрібне активно виступати проти тих, хто відмовлявся від боротьби проти царизму і перешкоджав поширенню марксизму. Він палко вітав створення в 1883 р. у Женеві першої російської марксистської організації — групи «Визволення праці», високо цінував перші твори російських марксистів, зокрема Г. В. Плеханова, в яких піддавались критиці хибні погляди народників.

На розвиток визвольного руху в Росії, в тому числі й на Україні, значний вплив робили твори К. Маркса і Ф. Енгельса. Незважаючи на поліцейсько-самодержавний режим і сувору заборону пропаганди марксизму, ідеї основоположників наукового комунізму почали проникати в Росію і на Україну ще в 40-і роки XIX ст. Однією з перших праць, що знайомила російського і українського читача з творами Енгельса, була стаття, надрукована в журналі «Отечественные записки» за 1843 рік (№ 1), де викладався зміст його раннього твору «Шеллінг і одкровення». Після скасування кріпосного права в 1861 р. збільшилась кількість опублікованих у Росії матеріалів про теоретичну й революційну діяльність Маркса і Енгельса.

Коли реакційна преса Росії виступила проти книги Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», журнал «Современник» (1861 р., № 9), який редагувався М. Г. Чернишевським і М. О. Добролюбовим, вмістив статтю революціонера-демократа М. В. Шелгунова. В ній дано високу оцінку книги Енгельса, а також дослівний переклад окремих її місць. Як відомо, журнали «Отечественные записки» та «Современник» поширювались і на Україні, отже, з названими статтями були знайомі також прогресивні українські діячі. За даними М. Г. Чернишевського, на Україні в 1861 р. розповсюджувалось близько 1250 примірників «Современника»⁹. Звичайно, що цей журнал мав багато читачів, які не були його передплатниками.

Значний вплив на розгортання революційного руху на Україні, як і на революційну боротьбу трудящих усіх країн, зробив I Інтернаціонал, створений й керований К. Марксом і Ф. Енгельсом. Це була перша масова міжнародна комуністична організація, багатогранна діяльність якої відіграла велику роль у пропаганді марксизму, в розвитку економічно-політичної боротьби робітничого класу всіх країн, у посиленні національно-визвольного руху колоніальних і залежних народів. Внаслідок діяльності I Інтернаціоналу міжнародний робітничий рух перетворився в могутній фактор суспільно-політичного розвитку.

Зростання визвольної боротьби в Росії і посилення впливу I Інтернаціоналу обумовили утворення в 1870 р. в Женеві його Російської секції. Її організатори — революційні емігранти з Росії, послідовники М. Г. Чернишевського — ставили своїм завданням пропагувати в Росії ідеї Інтернаціоналу, сприяти об'єднанню всіх демократичних сил для здійснення революції. За проханням Російської секції К. Маркс став її представником у Генеральній раді I Інтернаціоналу.

Російська секція багато зробила для ознайомлення прогресивних кіл Росії з програмою і діяльністю Інтернаціоналу, з робітничим рухом у західноєвропейських країнах. Видаючи в Женеві журнал «На-

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 467—469.

⁹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. X, М., 1951, стор. 459—474.

родное дело», вона підтримувала тактичну лінію Генеральної ради, допомагала К. Марксу і Ф. Енгельсу вести боротьбу проти бакуністів, які намагалися підкорити Інтернаціонал створений ними анархістській організації.

Велику роботу проводила Російська секція по виданню й поширенню найважливіших документів І Інтернаціоналу. Вона переклала на російську мову ряд творів К. Маркса, зокрема широко відому його працю «Громадянська війна у Франції», присвячену висвітленню діяльності та історичного значення Паризької комуни 1871 р. На сторінках журналу «Народное дело» * друкувалися статті про страйкову боротьбу західноєвропейських робітників, про діяльність І Інтернаціоналу та можливість застосування його досвіду в російських умовах. Незважаючи на ряд помилок народницького характеру, Секція з позиції революційної демократії висловлювалася за розв'язання селянського питання, боролася за створення рівноправної і вільної федерації народів Росії, пропагувала ідею створення робітничих спілок, організації революційної партії. Значну роботу провела Секція щодо встановлення і зміцнення зв'язків з революційним підпіллям у Росії та на Україні.

Ідеї марксизму по багатьох каналах проникали на Україну і робили великий вплив на її прогресивних діячів, на розгортання революційного руху. На Україні зосереджувалось багато пунктів, через які з-за кордону пересилалась революційна література.

Царський уряд та його вірні слуги всіляко намагалися замовчати чи опорочити революційну діяльність І Інтернаціоналу. Міністерство внутрішніх справ і III відділ безперервно розсилали губернаторам спеціальні циркуляри про необхідність посилення боротьби з усіма проявами революційних настроїв. Вони зобов'язували органи влади прикордонних губерній посилити нагляд у портових і прикордонних містах, митницях та інших важливих місцях, сподіваючись таким чином запобігти ввозу нелегальної літератури і приїзду революційних діячів, учасників Паризької комуни, перегородити шлях проникненню в країну революційним ідеям.

Проте, марні були ці сплкування. Про Інтернаціонал писало багато тогочасних газет і журналів, у тому числі «Киевлянин», «Киевский телеграф», «Новороссийский телеграф». Остання газета у вересні 1871 р. опублікувала біографію К. Маркса і мала намір надрукувати спеціальну статтю про діяльність Інтернаціоналу, але царська цензура заборонила її друкувати.

Багато і часто про діяльність І Інтернаціоналу повідомлялось на сторінках емігрантського народницького журналу «Вперед!» і газети «Работник». Зокрема, в журналі «Вперед!» був опублікований «Нарис розвитку міжнародної асоціації робітників» С. А. Подолінського, в якому підкреслювалось значення створення Міжнародного Товариства Робітників, були посилання на праці К. Маркса «Капітал» і Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії». Але С. А. Подолінський до кінця не зрозумів вирішальної ролі пролетаріату в революційному русі, а разом з тим і революційно-політичного характеру діяльності Інтернаціоналу.

Видання Інтернаціоналу і, зокрема, журнал Російської секції «Народное дело» поширювались серед студентів Новоросійського університету в Одесі. В грудні 1869 р. жандарми перехопили лист С. Мар'яшева, надісланий з Одеси студенту медичного факультету Московського

* З квітня 1870 р. виходив як газета.

університету П. Кравцю. В ньому повідомлялось, що в студентському гуртку вони читали журнал «Народное дело».

Значну революційну роботу в Одесі проводила О. А. Бутовська, яка, побувавши за кордоном, де ознайомилась з діяльністю І Інтернаціоналу, розгорнула після повернення пропаганду його ідей серед моряків. Настійно вивчала опубліковані матеріали про І Інтернаціонал і революційно настроєна молодь Харкова. З участю революціонера-народника С. Ф. Ковалика в 1874 р. в місті був організований нелегальний студентський гурток, а також влаштована бібліотека з революційною літературою¹⁰.

Цього ж року гімназисти і семінаристи створили нелегальний гурток у м. Чернігові. У рукописному журналі, підготовленому гуртком, була вміщена передова стаття «Завдання революційної партії в Росії». Автори її, хоча й були під впливом бакуністських поглядів, виявили певні знання з історії робітничого руху в країнах Західної Європи, знайомство з діяльністю Інтернаціоналу і творами основоположників наукового комунізму¹¹. Нелегальний гурток «Подільська дружина», що виник у Кам'янці-Подільському на початку 80-х років, також вивчав літературу про Інтернаціонал і праці К. Маркса.

Всі ці та багато інших фактів і даних переконливо свідчать, що діяльність Інтернаціоналу зробила значний вплив на розгортання революційного руху в Росії, зокрема на Україні. Передові робітники країни не тільки глибоко вивчали праці К. Маркса і Ф. Енгельса та матеріали про Інтернаціонал, а й керувались ними у своїй практичній діяльності. Особливо яскраве відбиття дістали ці праці в діяльності першої пролетарської організації в Росії і на Україні — «Південноросійського союзу робітників», що був заснований в Одесі в 1875 р. Так, у вступній частині і цілому ряді пунктів статуту цього «Союзу» викладається основний зміст ряду статей «Тимчасового статуту Міжнародного Товариства Робітників»¹², написаного К. Марксом.

Весною 1879 р. гурток київських робітників прийняв статут, в якому було багато спільного з статутом І Інтернаціоналу. З його діяльністю добре були обізнані і учасники нелегальної робітничої організації народницького напрямку в Києві — «Південноросійського робітничого союзу» (1880—1881 рр.). Його керівники Є. Ковальська і М. Щедрін опублікували спеціальну прокламацію «Що таке інтернаціонал». Проте, як відомо, народники не розуміли революційної суті марксизму, а лише намагались пристосувати його положення до своєї програми.

Протягом 70—80-х років посилювався визвольний рух в Росії, зокрема боротьба робітничого класу. В цей час набирали все більшого поширення ідеї марксизму. Одним з перших популяризаторів економічного вчення К. Маркса в Росії, зокрема на Україні, був відомий економіст М. І. Зібер, який у 70-х роках працював спочатку доцентом, а потім професором Київського університету. Впіхавши через переслідування царським урядом в 1875 р. за кордон, він познайомився там особисто з К. Марксом і Ф. Енгельсом. У 1879 р. М. І. Зібер надрукував у журналі «Критическое обозрение» (№ 15) рецензію на працю Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг», видану німецькою мовою. З метою ознайомлення читача безпосередньо з текстом цього твору він наводить великі уривки з книги. Високу оцінку цієї праці М. Зібер дав також у статті «Діалектика в її застосуванні до науки», що була опублікована в лис-

¹⁰ Революционное народничество семидесятых годов XIX века, т. I, М., 1964, стор. 337—338.

¹¹ Там же, стор. 144.

¹² Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, часть вторая, М., 1950, стор. 104—106.

топадовому номері журналу «Слово» за 1879 рік. Тут викладено зміст філософської частини твору Ф. Енгельса, підкреслено значення діалектичного підходу у науковому пізнанні світу.

Значну роль у пропаганді марксизму на Україні відіграв і відомий громадсько-політичний діяч, видатний мислитель, вчений, революціонер-демократ С. А. Подолинський. Перебуваючи за кордоном, він брав активну участь у роботі російської революційної еміграції, зустрічався з керівниками І Інтернаціоналу — К. Марксом і Ф. Енгельсом. В 1880 р. у журналі «Слово» була опублікована його стаття «Праця людини та її відношення до розподілу енергії». В ній наведена цитата з книги Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг». У праці «Громадський рух в Англії та Ірландії» С. А. Подолинський використав твір Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», даючи характеристику страйків і чартистського руху.

Зростання боротьби трудящих і посилення суспільно-політичного руху в західноукраїнських землях викликали тут глибокий інтерес до праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Визначна роль у поширенні ідей основоположників наукового комунізму в Західній Україні належить І. Франку та його однодумцям. Під впливом ідей К. Маркса і Ф. Енгельса він у 1878 р. написав у Львові «Катехізис економічного соціалізму», а в наступному році переклав на українську мову вступ і дві глави розділу «Соціалізм» з праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг». Вони були опубліковані в 1880 р. окремою брошурою «Розвиток соціалізму від утопії до науки». Революціонер-демократ був обізнаний з багатьма працями К. Маркса і Ф. Енгельса. У цьому ж році він разом з В. Червеським та Л. Інлендером написав «Програму галицьких соціалістів», на якій позначився вплив «Маніфесту Комуністичної партії». У багатьох місцях тут дослівно повторені окремі положення «Маніфесту», є посилення також на висновки з інших праць К. Маркса і Ф. Енгельса.

Широко використавши праці К. Маркса і Ф. Енгельса, І. Франко підкреслював їх глибоку науковість, всебічне розв'язання всіх найважливіших питань тогочасного суспільного життя: «...Вчені люди, Енгельс і Маркс,— писав він,— ясно і науково показали, як виробився теперішній несправедливий порядок межі людьми, на чім полягає його несправедливість...»¹³. Про «Маніфест Комуністичної партії» він відзначав, що цей твір поставив справу соціалізму на твердий науковий ґрунт, показав, що соціалістичний лад є не якимсь неосяжним ідеалом, а нездоланною неминучістю історичного розвитку.

Разом з М. Павликом І. Франко опублікував у 1891—1892 рр. у формі додатку до журналу «Народ» у перекладі з польської на українську мову працю Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки»¹⁴. І пізніше, вже після смерті Ф. Енгельса, І. Франко брав участь у виданні його теоретичної спадщини.

Значний вплив праць К. Маркса і Ф. Енгельса зробили на творчість українських революціонерів-демократів П. Грабовського, М. Коцюбинського і Лесі Українки. Почавши свою революційну діяльність в народницьких гуртках 70-х років, П. Грабовський в останні роки свого життя в суспільно-політичних поглядах наблизився до марксизму. Він зрозумів, що марксистки переконливо розбили ілюзії народників, що лише марксистки здатні розв'язати національне питання. В 1900 р. П. Грабовський робить знаменитий висновок: «Тепер все, що тільки єсть у Росії живого, рухливого та працюючого, йде під окликом марксизму»¹⁵.

¹³ І. Франко. Твори, том 19, К., 1956, стор. 56.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Павло Грабовський. Твори в двох томах, т. 2, К., 1964, стор. 391.

З джерел відомо, що М. Коцюбинський був знайомий з такими творами основоположників наукового комунізму, як «Маніфест Комуністичної партії», «Становище робітничого класу в Англії», «Революція і контрреволюція в Німеччині», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», «Селянська війна в Німеччині» та ін. Працюючи в Чернігівському статистичному бюро, він разом з іншими співробітниками склав «Каталог книг, предназначенных для бесплатной рассылки гг. корреспондентам оценочно-статистического бюро Черниговского губернского земства». У розділі суспільно-політична література вказано такі твори К. Маркса і Ф. Енгельса: «Маніфест Комуністичної партії», «Становище робітничого класу в Англії», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Буржуазія, пролетаріат і комунізм».

Леся Українка, діяльність якої була тісно зв'язана з робітничим рухом, також наближалась у своїх поглядах до марксизму, поділяла багато положень К. Маркса і Ф. Енгельса. Вона говорила про необхідність створення профспілок та робітничої партії, яка б очолила революційну боротьбу трудящих, виступала б за інтернаціональну єдність міжнародного пролетаріату. Поетеса закликала: «...Повинні бути для кожного робітника святими ці слова: «Робітники з усіх країн, єднайтесь!»¹⁶.

Активну діяльність по нелегальному поширенню ідей марксизму в Росії, в тому числі й на Україні, розгорнуло на початку 80-х років «Товариство перекладачів і видавців», що виникло серед московських прогресивних студентів. Зокрема, воно випустило російською мовою такі твори основоположників наукового комунізму: «Маніфест Комуністичної партії», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Наймана праця і капітал», «Громадянська війна у Франції», «Становище робітничого класу в Англії», «Анти-Дюрінг», «Житлове питання». Видання «Товариства перекладачів і видавців» розповсюджувались в Києві, Харкові, Полтаві. З «Товариством» був зв'язаний гурток харківських студентів. Під час обшуків і арештів учасників гуртка в 1884 р. на квартирі студента Харківського ветеринарного інституту М. Йордана була виявлена літографія і друкарня, а також багато нелегальної марксистської і народовольської літератури¹⁷. У 1883 р. у м. Харкові народовольський гурток нелегально перевидав «Маніфест Комуністичної партії». Це було перше видання геніального твору К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні.

Велику роль у поширенні марксизму, а також у розгортанні революційно-визвольного руху народів Росії відіграла група «Визволення праці». Засновником і керівником її був талановитий теоретик і пропагандист марксизму Г. В. Плеханов. У 1882 р. він ще до заснування групи «Визволення праці» переклав на російську мову «Маніфест Комуністичної партії», що поклало початок широкому розповсюдженню ідей цієї геніальної праці в Росії. Члени групи підтримували систематичний зв'язок з Ф. Енгельсом, який подавав практичну допомогу групі «Визволення праці» в боротьбі проти народництва, у здійсненні перекладів творів Маркса і своїх на російську мову.

Група «Визволення праці» опублікувала російською мовою понад 20 творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Крім того, члени групи друкували свої власні твори, в яких пропагували ідеї марксизму. Майже всі ці видання були відомі на Україні. Різними шляхами потрапляли вони до Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси та інших міст. Так, під час

¹⁶ Леся Українка. Твори в п'яти томах, т. 4, К., 1954, стор. 304.

¹⁷ П. П. Бистренко. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні, К., 1958, стор. 36.

жандармських обшуків у Катеринославі були виявлені «Наймана праця і капітал» К. Маркса, «Становище робітничого класу в Англії» Ф. Енгельса, а також переписана від руки його праця «Соціалізм утопічний і соціалізм науковий»¹⁸. Робітники України вітали створення першої марксистської організації, збирали і надсилали кошти для її видавничої діяльності.

Царська поліція, переслідуючи пропаганду марксизму, вилучала видання групи «Визволення праці» під час арештів і обшуків у членів марксистських гуртків Харкова, Києва, Одеси, Миколаєва, Чернігова та інших міст України. Відомо, що серед робітників Лебединського цукрового заводу на Харківщині марксистські ідеї пропагував один з прихильників групи «Визволення праці» О. Є. Слободський. Він читав і пояснював робітникам «Маніфест Комуністичної партії», «Найману працю і капітал» та інші видання групи «Визволення праці»¹⁹. Твори К. Маркса і Ф. Енгельса вивчали також у гуртку київського заводу «Арсенал». Під час арешту його членів у 1886 р. були конфісковані праці Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», «Соціалізм утопічний і соціалізм науковий», «Розвиток наукового соціалізму», «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса²⁰.

Протягом 1892—1895 рр. у Київському університеті діяв соціал-демократичний гурток. Його учасники розповсюджували твори К. Маркса і Ф. Енгельса — «Капітал», «Злиденність філософії», «Маніфест Комуністичної партії», «Соціалізм у Німеччині». Користуючись гектографом, гуртківці перевидали «Маніфест Комуністичної партії», «Наймана праця і капітал»²¹. У 1898 р. в Київському політехнічному інституті виявлено гектографовану працю Ф. Енгельса «Соціалізм утопічний і соціалізм науковий»²².

Марксистські гуртки організовували глибоке вивчення творів Маркса і Енгельса. Як свідчить А. В. Луначарський, що був активним учасником перших марксистських гуртків у Києві, їх твори читались парозхват, «коло читачів поступово зростало і розширювалось. Деякі гуртки на осінь 1893 р. вели пропаганду серед молоді уже на власний ризик і страх, засновуючи серед неї свої гуртки. Створюється бібліотека нелегальних книг»²³. Активну пропаганду марксизму провадив у Києві керівник соціал-демократичної організації Ю. Д. Мельников. Член цього гуртка Ф. Глушенко у своїх спогадах писав: «Мельников говорив нам про Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та їхню науку, яка викриває рабське поневолення та безмежний визиск робітників»²⁴.

Через марксистські гуртки й організації твори К. Маркса і Ф. Енгельса поширювались серед фабрично-заводського пролетаріату, робітників транспорту, сільськогосподарських пролетарів, трудящих селян. Вони робили великий вплив на формування світогляду пригноблених і визискуваних народних мас, закликали їх до боротьби проти експлуататорів, за соціальне визволення.

Праці вчителів і вождів міжнародного пролетаріату глибоко вивчались і поширювались серед членів Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», організатором і керівником якого

¹⁸ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 2, спр. 131, арк. 2; спр. 168, арк. 37—38.

¹⁹ Група «Освобождение труда». Сборник, М.—Л., 1926, стор. 59.

²⁰ Ю. З. Полевой. Зарождение марксизма в России. 1883—1894, М., 1958, стор. 466.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, 1894, спр. 251, арк. 95, 151.

²² Там же, ф. 317, 1899, спр. 1553, арк. 3.

²³ «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 124.

²⁴ Ф. Глушенко. Записки робітника підпільника, Харків, 1932, стор. 30.

був В. І. Ленін, а також Київського і Катеринославського «Союзів боротьби». Під час обшуків у керівників Київського «Союзу боротьби» були виявлені твори К. Маркса і Ф. Енгельса. Серед них «Маніфест Комуністичної партії», відомі праці Ф. Енгельса (з дещо зміненими назвами) «Людвиг Фейербах», «Розвиток наукового соціалізму», «Про Росію»²⁵. Велику роль у популяризації праць Ф. Енгельса мала стаття В. І. Леніна «Фрідріх Енгельс», написана незабаром після його смерті.

Широко пропагували вчення основоположників марксизму ленінська газета «Искра», заснована в грудні 1900 р. В. І. Леніним, та іскрівські організації. Значною подією в суспільно-політичному русі на Україні було перше видання у Львові українською мовою у 1902 р. «Маніфесту Комуністичної партії». У передмові відзначалось, що «Маніфест Комуністичної партії» — є «здобутком пролетарів усіх цивілізованих країв від Каліфорнії аж до Сибіру. Скрізь, де в яким краю прокидається люд робочий, перекладається перш усього майстерський нарис великих учителів наших Маркса і Енгельса. Тепер приходить колія і на Україну. Видаємо оце вперше в українській мові сей твір, сей нарис і виклад світогляду і програми новочасного пролетаріату, що думає і бореться за кращу будучність»²⁶.

Широкого і систематичного характеру пропаганда марксизму набирає з 1903 р., коли на II з'їзді РСДРП успішно завершилася боротьба В. І. Леніна за створення революційно-марксистської партії Росії — партії нового типу.

Сприятливі умови для видання творів основоположників наукового комунізму створила революція 1905—1907 рр. Багато тодішніх видавництв Росії легально друкували твори К. Маркса і Ф. Енгельса. На Україні поширювались твори основоположників наукового комунізму, видані в Петербурзі, Москві та інших містах Росії. Разом з тим вони публікувались різними видавництвами Києва і Одеси. Протягом 1905—1907 рр. в Одесі твори Маркса і Енгельса випускались близько 40 разів у восьми видавництвах²⁷. У випусках деяких творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні брав безпосередню участь В. І. Ленін.

1905 р. у Львові видавництво «Боротьба» двічі друкувало «Маніфест Комуністичної партії».

Під час спаду і після поразки першої російської революції царський уряд повів наступ проти більшовицької партії і пропаганди нею марксизму. Переслідуючи більшовицькі організації, жандарми конфісковували і знищували твори К. Маркса і Ф. Енгельса. Лише протягом травня — червня 1906 р. у робітників і селян Харківщини було конфісковано багато тисяч примірників марксистської літератури. Проте, царські сатрапи були безсилі вбити ідеї марксизму, які невпинно проникали в середовище народних мас, ставали збутком робітничого класу.

Завдяки діяльності більшовицької партії, очолюваної В. І. Леніним, теорія наукового комунізму стала надбанням трудящих мас і, оволодівши ними, перетворилась у ту матеріальну силу, яка в жовтні 1917 р. подолати опір буржуазії і поклала початок створенню нового, соціалістичного ладу. Соціалізм, перетворений К. Марксом і Ф. Енгельсом із утопії в науку, повністю, остаточно переміг у нашій країні. Нині успішно здійснюється їх геніальне вчення про комуністичне суспільство.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 274, 1899, спр. 272, арк. 228—234.

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Маніфест Комуністичної партії, Львів, 1902, стор. VI.

²⁷ Й. А. Багмут, П. М. Шморгун. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні, Харків, 1965, стор. 17.

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ Й НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ТВОРАХ Ф. ЕНГЕЛЬСА

У грізні дні революційної бурі, що прокотилася 1848 р. по багатьох країнах європейського континенту, в Лондоні було видано німецькою мовою невеличку книжечку, про яку В. І. Ленін у статті, присвяченій пам'яті одного з її авторів — Ф. Енгельсу, писав, що вона варта цілих томів: духом її живе і рухається весь організований пролетаріат цивілізованого світу¹. Це був знаменитий «Маніфест Комуністичної партії» Маркса і Енгельса, незабаром перекладений на французьку, англійську, іспанську, польську, російську, українську та інші мови. В ньому були викладені основні принципи революційного вчення наукового комунізму. 1890 р. Енгельс з задоволенням відзначав, що «Маніфест» став «найбільш поширеним, найбільш міжнародним твором усієї соціалістичної літератури, загальною програмою багатьох мільйонів робітників усіх країн від Сибіру до Каліфорнії»².

Автори «Маніфесту» до російського його перекладу Г. В. Плехановим написали 1882 р. спеціальну передмову. Цей факт справедливо розглядався передовою громадськістю як свідчення поважного ставлення основоположників марксизму до самовідданої боротьби перших марксистів багатонаціональної Росії проти ненависного всім революціонерам Європи царизму. У передмові відзначалося, що ще на початку 60-х років видання «Маніфесту» російською мовою могло здаватися на Заході не більш як літературним курйозом³. І не випадково Росія згадувалась в «Маніфесті» лише один раз, та й то в зв'язку з негативною характеристикою спрямованих проти вчення наукового комунізму міжнародних реакційних сил, серед яких названо і російського царя. Маркс і Енгельс тоді дивилися на Російську імперію як на жандарма Європи і передусім саме в цьому плані їх цікавило «російське питання», яке тоді було тісно зв'язане з так званим «східним питанням». А під цим розуміли зіткнення імперіалістичних інтересів російського царизму і західноєвропейських капіталістичних держав щодо розв'язання долі занепащої Турецької (Османської) імперії. Тоді в секретному дипломатичному листуванні її інакше не називали, як «хворою людиною».

А між тим, як колись могутня феодальна держава, вона і на середину XIX ст. продовжувала зберігати деспотичну владу над великими насильницьки захопленими територіями в Азії, Африці й Європі. І оскільки в цій ситуації царське самодержавство, демагогічно використовуючи ширі почуття народних мас Росії до поневолених Туреччиною «братів-слов'ян» на Балканському півострові, могло зміцнити свої міжнародні позиції і тим самим підірвати визвольні домагання міжнародних революційних сил (Енгельс був переконаний, що після повалення царизму в Європі повіє іншим вітром⁴) основоположники марк-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 10.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 57.

³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 293.

⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 34, стор. 331.

сизму уважно стежили за зовнішньою політикою, яку проводили реакційні уряди Миколи I, Олександрів II і III.

Енгельсу в цій роботі допомагали його блискучі знання багатьох іноземних мов і навіть їх окремих діалектів. Своїм російським кореспондентам він писав російською мовою, французам — французькою, полякам — польською і т. д. Друзі жартома говорили, що Енгельс заїкається двадцятьма мовами. Цікаво, що він був обізнаний і з українською мовою, підтвердженням чого є його листування з Марксом. Так, у листі від 11 грудня 1868 р. Енгельс відзначав різне написання назви міста Львова німецькою, польською, російською і українською мовами⁵.

Життя, соціальна і національно-визвольна боротьба українського народу цікавили Енгельса в зв'язку з розпочатою ним у рік першого видання «Маніфесту Комуністичної партії» глибокою розробкою теорії національного питання. Правильному розв'язанню останнього Маркс і Енгельс надавали вирішального значення в успіхах загально-пролетарської справи, тим більше в такій багатонаціональній країні, як Російська імперія, під владою якої була і найбільша частина території України. Тому серед інших аспектів і цей привернув увагу основоположників марксизму. В ряді листів до Енгельса 1870 р. Маркс висловлює свої враження від книги В. В. Берві-Флеровського «Становище робітничого класу в Росії», звертаючи увагу на те, як автор визначає особливості характеру кожного народу, про який йде мова («прямодушний калмик», «поетичний, незважаючи на свій бруд, мордвин», «спритний, жвавий епікуреєць-татарин», «талановитий малорос» і т. д.), а в спеціальному розділі показує, що «русифікація» інших національностей являє собою чистісіньку оптимістичну ілюзію *навіть на сході*⁶. А Енгельс, прочитавши цей твір за рекомендацією Маркса, сприйняв його як свідчення недалекого краху царського самодержавства в результаті розгортання революційної боротьби народів Російської імперії⁷.

Визначення місця українського народу в цій боротьбі вперше заікавило Маркса і Енгельса чи не тоді, коли вони, починаючи з періоду революції 1848 р., проголосили визволення Польщі «справою честі для всіх демократів Європи»⁸. Працюючи над різними джерелами з історії Польщі, основоположники марксизму знайомились і з багатьма важливими сторінками життя українського народу, його боротьби проти соціального і національного гніту.

Співчутливе ставлення Маркса і Енгельса до спрямованого проти царизму визвольного польського руху в XIX ст. не завадило їм побачити шовіністичні тенденції у висвітленні історії українського народу польськими дворянсько-буржуазними істориками. Енгельс рішуче виступив проти зазіхань панівних експлуаторських класів Польщі на споконвічні українські землі. У листі до Й. Вейдемейера він 12 квітня 1853 р. писав: «Щодо колишніх польських провінцій по цей бік Двіни і Дніпра, то я про них і слухати не хочу, відколи дізнався, що всі селяни там українці, а поляками є тільки дворяни та почасті городяни, і що для тамтешнього селянина, як і в Українській Галичині в 1846 р., відродження Польщі означало б відновлення старої дворянської влади в усій її силі. В усіх цих місцевостях, за межами власне Царства Польського, живе щонайбільше 500 000 поляків!»⁹.

⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 32, стор. 172.

⁶ Там же, стор. 345, 346.

⁷ Див. там же, стор. 349.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 471.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 459.

Поважне ставлення до національних прав народів, що входили в Польсько-шляхетську державу до її останнього поділу 1794 р., Енгельс публічно висловив у своїй праці «Яке діло робітничому класові до Польщі?» Згадані тут і українці, мова яких, за словами Енгельса, «більшістю авторитетів вважається цілком відмінною від великоруської мови (яку ми звичайно називаємо російською)»¹⁰. Подібні висловлювання є також у листуванні Енгельса з Марксом. Так, в одному з листів, написаному в травні 1851 р., він називає ряд міст Литви і Білорусії, згадує Волинь та Поділля і відзначає, що чверть Польщі говорить литовською мовою, чверть по-русинському (тобто — по-українськи), «невелика частина «напівросійською» мовою. Тут же, порівнюючи Росію і Польщу щодо прогресивного впливу на історичний розвиток підлеглих їм народів і потенціальних можливостей у розвитку економіки та революційного руху, Енгельс віддає перевагу першій над другою і прямо заявляє: «Що значать Варшава і Краків проти Петербурга, Москви, Одеси і т. д.!»¹¹. Він не випадково називає Одесу, що за темпами промислового розвитку в XIX ст. випередила інші великі міста і на кінець століття була найбільшим містом України за кількістю населення. Маючи на увазі важливу роль Одеси в міжнародній торгівлі, Енгельс навіть висловлювався про це місто як житницю Європи¹².

В кореспонденціях Енгельса, присвячених воєнним діям під час Кримської війни 1853—1856 рр., згадуються міста України — Київ, Херсон, Миколаїв, Катеринослав, Полтава, Очаків, а також дається військово-стратегічна та історико-географічна характеристика Південної України: «...вся місцевість на південь від Катеринослава являє собою широкий степ, що тягнеться на 200 миль, де однаково важко як перекидати армію, так і постачати їй все потрібне; в той же час саме місто, розташоване біля північного краю степу, поблизу багатих і порівняно густонаселених Київської і Полтавської губерній, може легко діставати необхідну кількість продовольства. Нарешті, Катеринослав забезпечує комунікації з армією центральної ділянки біля Києва і прикриває дорогу до Москви»¹³. Цю ж місцевість Енгельс змальовував ще більш суворими фарбами в іншій своїй статті того ж періоду. Він писав: «Аж до границь Подільської, Київської, Полтавської і Харківської губерній земля являє собою погано зрошуваний, майже необроблений степ, на якому нічого не росте, крім трави, та й трава літом висихає від сонячної спеки... Міст там небагато, розташовані вони далеко одне від одного, і серед них немає ні одного настільки значного, щоб взяття його надало операціям вирішального характеру»¹⁴.

В кореспонденції «Розвиток воєнних дій» (грудень 1854 р.), написаній спільно Марксом і Енгельсом, автори вважали за потрібне чітко окреслити етнічні межі України і Європейської частини Росії¹⁵ з тим, щоб у ряді наступних праць розповісти про участь українського населення у Кримській війні. Зокрема, Енгельс — великий знавець теорії та історії військової справи, автор спеціальних праць у цій галузі — у статті «Кавалерія», написаній на замовлення «Нової Американської Енциклопедії», відзначав, що Україна постає російській кавалерії і людей, і коней¹⁶. Разом з тим у статті «Хід турецької війни» (18 листопада 1853 р.) він показав, що недалекоглядність і нерозпорядливість

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 159.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 232.

¹² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 10, стор. 217.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 552.

¹⁴ Там же, стор. 301—302.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 10, стор. 548.

¹⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 14, стор. 299—300.

царського військового командування не змогла забезпечити належної маневреності резервам російської кінноти, і вони не встигли вчасно прибути з-за Дніпра на Кримський фронт¹⁷.

Суворі природні умови зимового бездоріжжя Південної України також були серйозним чинником, що збільшив кількість людських жертв у російській армії. Енгельс відзначав, що в зимових хуртовинах гинули цілі батальйони. А узагальнюючи пізніше свої спостереження за ходом воєнних дій періоду Кримської війни, він дав убивчу характеристику царського самодержавства як основного винуватця загибелі десятків тисяч російських солдатів. «Південноросійські степи,— писав Енгельс,— які повинні були стати могилою для ворога, що вторгся, стали могилою російських армій, які Микола з властивою йому жорстокою і тупою нещадністю гнав одну по одній у Крим аж до середини зими»¹⁸.

Тягар транспортних військових ріквізицій (коні, воли, вози тощо) було покладено головним чином на українське селянство Київщини, Полтавщини, Катеринославщини, Харківщини. На це звертають увагу в ряді своїх військових кореспонденцій Маркс і Енгельс¹⁹. Вони підкреслювали, що це ще більше загостило соціальні суперечності на Україні, викликало нове піднесення визвольної боротьби мас, традиції якої міцно трималися в народі. Зокрема вони були добре знайомі з історією гайдамацьких рухів XVIII ст. на Україні, апофеозом яких була славнозвісна Коліївщина 1768 р. Згадуючи про це повстання у своїй праці «Яке діло робітничому класові до Польщі?», Енгельс затаврував віроломно-демагогічну політику царизму, який у конкурентній боротьбі з польсько-шляхетською державою використав «показаних» селян — учасників гайдамацького руху, а потім з допомогою збройної сили повернув їх під кріпосницьке ярмо тих самих панів²⁰.

Не пройшли повз увагу Енгельса і класові заворушення на Україні, що розпочалися там ще під час Кримської війни і ще більше посилилися після її закінчення²¹. Селянський рух, що охопив усю Росію після поразки царизму в Кримській війні, напередодні реформи 1861 р. став найголовнішим фактором революційної ситуації, що створилася в країні, викликавши глибоку соціальну кризу. Ставлячись з глибоким співчуттям до антикріпосницької боротьби селян, основоположники марксизму не затушовували і її слабих сторін, які зумовлювались відсталістю соціальною свідомістю кріпосного селянства, їх сліпою вірою в те, нібито цар не зв'язаний з соціальними інтересами поміщиків, а виступає як верховний справедливий, «надкласовий» суддя.

Енгельс вивчав історію селянських рухів і добре розумів їх класову обмеженість. Але він рішуче виступав проти спроб деяких ідеологів народництва в Росії піднести царистські ілюзії до антиісторичної теорії «безкласовості» російської держави. Так, проаналізувавши твори відомого народницького ідеолога, прихильника і пропагандиста авантюрно-вузькозмовницької тактики боротьби з царизмом Петра Ткачова, який запевняв, нібито російська держава «не втілює в собі інтересів ніякого стану» і «висить у повітрі», Енгельс влучно використав у полеміці ці висловлювання для того, щоб убивчою іронією остаточно показати теоретичну неспроможність свого опонента: «І коли після цього пан Ткачов запевняє нас, що російська держава «не має ніяких інтересів в економічному житті народу, не втілює в собі інтересів будь-

¹⁷ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 474.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 37.

¹⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 370, 541, 547.

²⁰ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 161.

²¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 287.

якого стану», що вона «висить у повітрі, то нам починає здаватися, що не російська держава, а скоріше сам пан Ткачов висить у повітрі»²².

Ці слова з праці Енгельса «Про соціальне питання в Росії» (1875) набули широкого розголосу в колах прогресивної і революційної еміграції з Росії. Відомий український та російський політичний діяч і вчений Михайло Драгоманов вживає в своїх публіцистичних творах тожотню не тільки за змістом, а й за формою критику ідейних настанов П. М. Ткачова. 1879 р. в альманасі «Громада» Драгоманов критикував газету «Набат» — рупор поглядів Ткачова за те, що вона на питання «чи сильні наші вороги?», відповідала, що їх (ворогів) як сили немає, і «всю російську державу з панством і купецтвом можна повалити зразу» і що «уряд російський зовсім готовий для того, щоб його, як *зів'яле сміття*, змести з історії Росії»²³.

Драгоманов знав праці Маркса і Енгельса (хоча й не зрозумів всеосяжної революційної суті їх учення) та й основоположники марксизму з співчуттям ставились до його антицаристської публіцистики, виявляли інтерес до долі опального в умовах царського режиму вченого, що був другом і колегою по Київському університету М. І. Зібра, про якого так тепло писав у передмові до першого тому «Капіталу» його геніальний автор²⁴. Історико-публіцистичні твори Драгоманова прислужилися основоположникам марксизму як джерело інформації про Україну. З цього погляду особливо багатий матеріал про соціальну і національно-визвольну боротьбу українського народу містили періодичні збірники «Громада», що їх Драгоманов видавав разом з Сергієм Подолинським — видатним українським революціонером-демократом, який був знайомий з Марксом і Енгельсом²⁵.

Спілкування з основоположниками марксизму зміцнювало в російських і українських діячів визвольного руху впевненість в остаточній перемозі над царизмом. Подолинський твердо заявляв, що «прийде й на нашу (у к р а ї н с ь к у) вулицю свято»²⁶.

Енгельс, який після смерті Маркса взяв справу контактів з російськими революціонерами цілком до своїх рук, оцінював настання революції в Росії найближчим поворотним пунктом у всесвітній історії²⁷. Одним з найближчих його друзів на той час став Сергій Степняк-Кравчинський — російський революціонер-народник, який підтримував найтісніші зв'язки з діячами першої російської марксистської організації — групи «Визволення праці», а також дружив з Драгомановим. З останнім Кравчинський був зв'язаний і спільною батьківщиною — Україною (його літературний псевдонім «Степняк» напевно виник як згадка автора про місце свого народження — безмежні степи Херсонщини). В літературно-художній та історико-публіцистичній творчості Кравчинського, якою він особливо інтенсивно займався в еміграції, коли жив у 1884—1895 рр. в Лондоні і систематично зустрічався з Енгельсом, українські сюжети посідають чільне місце.

Історія українського народу відображена у таких великих історико-публіцистичних працях Кравчинського, як «Росія під владою царів»,

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 518.

²³ Громада. Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим, Женева, 1879, № 4, стор. 377.

²⁴ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 20; К. Маркс, Ф. Енгельс и революционная Россия, М., 1967, стор. 320; Д. Заславский, М. П. Драгоманов и «Вольное слово» (По неизвестным материалам). — «Былое», 1925, № 27—28, стор. 107.

²⁵ К. Маркс, Ф. Енгельс и революционная Россия, стор. 405.

²⁶ М. П. Рудько. Видатний український революціонер-демократ і вчений (До 120-річчя від дня народження С. А. Подолинського). — УІЖ, 1970, № 7, стор. 127.

²⁷ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 34, стор. 334.

«Російське селянство» та ін. На основі вивчення соціальних рухів на Україні, забарвлених релігійною ідеологією, він написав повість «Штундист Павло Руденко». Нарешті серед мемуарно-документальних нарисів про російських революціонерів-народників (нариса були згодом об'єднані в книгу «Підпільна Росія», перекладену багатьма європейськими мовами) — одні з кращих присвячені українцям Дмитру Лизогубу і Якову Стефановичу.

До речі, Стефанович був одним з основних організаторів так званої «чигиринської справи» — невдалої спроби народників використати царистські ілюзії селян з тим, щоб підняти їх на повстання. Перипетії всіх подій, пов'язаних з підготовкою селянського виступу на Чигиринщині, Стефанович докладно описав у статті, що була опублікована в народницькому журналі «Черный передел» за 1880 р. Маркс і Енгельс зацікавились цією статтею, що висвітлювала повчальну сторінку в історії народницького руху на Україні, і прочитали її ²⁸.

І після смерті Маркса Енгельс не випускав з поля зору події в Росії, в тому числі й ті, що відбувалися на Україні. Коментуючи їх, він робив екскурси в історичне минуле українського народу, викривав колонізаторську політику панівних класів Польсько-Литовської шляхетської держави і російського самодержавства. Такі екскурси знаходимо в одній з останніх праць Енгельса «Зовнішня політика російського царизму», яку В. І. Ленін називав у числі праць, написаних «в дусі матеріалістичного розуміння історії і економічної теорії Маркса» ²⁹. Ось, наприклад, про що з минулого згадується у цій праці, надрукованій при безпосередньому сприянні С. Кравчинського в лютому 1890 р. на сторінках «Социал-Демократа» — літературно-політичного огляду, що його видавала в 1890—1892 роки за кордоном група «Визволення праці»:

«В ті часи, коли Великоросія попала під монгольське ярмо, Білорусія і Малоросія знайшли собі захист від азіатської навали, приєднавшись до так званого Литовського князівства. Це князівство згодом добровільно об'єдналося з Польщею *. З того часу, внаслідок вищого рівня цивілізації Польщі, дворянство Білорусії і Малоросії у великій мірі ополячилося, а в XVI столітті, коли в Польщі панували єзуїти, православних російських підданих Польщі змушували приєднатися до римсько-католицької церкви. Це давало великоруським царям бажаний привід для претензій на територію колишнього Литовського князівства, як на національну російську область, пригноблену, проте, Польщею, хоч, принаймні малороси, на думку видатного сучасного славіста Міклошича, говорять не просто одним з руських діалектів, а цілком самостійною мовою; другий привід для втручання полягав у тому, щоб як захисники православ'я виступити на користь православних уніатів, хоч останні давно вже примирилися з своїм становищем щодо римсько-католицької церкви» ³⁰.

Додатково свою позицію щодо розв'язання історичної долі українського населення Галичини Енгельс пояснив 3 квітня 1890 р. в листі до перекладачки його праці про зовнішню політику царизму Віри За-

²⁸ Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе, М., 1969, стор. 192.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 10—11.

* Мова йде про Велике князівство Литовське — феодальну державу, яка утворилася на початку XIII століття. З середини XIII аж до початку XV ст. під владу литовських князів підпали українські, білоруські і західноруські землі. Здійснюючи захоплення цих земель, литовські феодали використали ослаблення їх, викликане татаро-монгольським нашествям, феодальною роздробленістю та усобицями, а також прагнення населення до об'єднання для відсічі монгольським завоюванням (Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 550).

³⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 18.

сулич. Він писав: «А втім, я визнаю, що, наприклад, питання про поділ Польщі має зовсім інший вигляд з російської точки зору, ніж з польської, яка стала точкою зору Заходу. Але, кінець кінцем, я повинен так само зважати і на поляків. Коли поляки претендують на території, що їх росіяни взагалі вважають придбаними назавжди і російськими за національним складом населення, то не мені вирішувати це питання. Все, що я можу сказати, так це те, що, на мою думку, населення, про яке йде мова, повинно самé визначити свою долю...»³¹.

Енгельс знав і про прагнення до возз'єднання всіх українських земель, що було одвічною мрією українського народу, поділеного в той час кордонами імперій Габсбургів і Романових. У статті «Німеччина і панславизм» (1855 р.) він спеціально звертав увагу на історично виникле тяжіння українського населення, що перебувало під владою Австрії, до інших українських областей у складі Росії³². А щодо соціального і національного відродження України в цілому, то тут Енгельс був твердо переконаний, що запорукою цього є обов'язкове повалення царизму. Тільки тоді, писав він у 1888 р., Україна «вільно вибере свою політичну позицію»³³. Ці слова його були справді пророчими. Повалення царизму в 1917 р., а слідом за тим переможна соціалістична революція стали вирішальною основою народження суверенної Української Радянської держави, яка нині у вільному братньому Союзі Радянських Соціалістичних Республік упевнено крокує в комуністичне майбутнє людства.

³¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 300.

³² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 202.

³³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 5.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ КРАЇН СХОДУ В ТВОРАХ Ф. ЕНГЕЛЬСА

Основоположники наукового соціалізму Карл Маркс і Фрідріх Енгельс протягом усієї своєї винятково плідної та багатогранної революційної діяльності багато уваги приділяли вивченню й теоретичному узагальненню багатьох важливих проблем загальної історії. Серед них чільне місце посідають питання історії країн Сходу.

Маркс і Енгельс глибоко і всебічно дослідили генезис капіталістичного суспільства, а разом з тим і походження колоніальної системи. Вони заклали наукові основи вчення про політику робітничого класу з національно-колоніального питання.

Вивчаючи історію Індії, Китаю, Афганістану, Персії, ряду народів Близького Сходу та Африки, а також тогочасні важливі міжнародні події, Маркс і Енгельс використали широчезне коло джерел, критично аналізували їх, оскільки авторами як публікацій, так і різного роду репортажів і звітів були, здебільшого, особи, які прагнули прикрасити те, що ніс колоніалізм поцесовуваним народам.

Як Маркс, так і Енгельс історією країн Сходу почали займатися з самого початку своєї наукової й революційної діяльності, висвітлюючи її часто у творах, що були результатом спільної праці або виходили у світ після ретельного взаємобміну думками. Тому про наукові висновки Ф. Енгельса з питань, що розглядаються у цій статті, не можна говорити у відриві від творчості К. Маркса. В. І. Ленін високо цінував наукову теоретичну спадщину Ф. Енгельса. Він з величезною повагою ставився до неї і у своїй статті «Листування Маркса з Енгельсом», написаній в кінці 1913 р., підкреслював, що «імена Маркса і Енгельса справедливо ставлять поруч, як імена основоположників сучасного соціалізму»¹.

Питання виникнення й розвитку колоніальної системи знайшло ґрунтовне наукове висвітлення вже в одній з ранніх спільних праць К. Маркса і Ф. Енгельса — «Німецькій ідеології»². Вони відзначали, зокрема, важливе значення відкриття морських шляхів до країн Сходу, вивезення звідтіля, а також з Америки, великої кількості золота та срібла для активізації торгівлі країн Заходу, для розвитку мануфактури — цієї первісної форми капіталістичного промислового виробництва. Вони зазначали, що «Мануфактура і взагалі весь розвиток виробництва досягли величезного піднесення завдяки розширенню зносин, викликаним відкриттям Америки й морського шляху в Ост-Індію»³.

У наступній спільній праці — геніальному творінні основоположників наукового соціалізму «Маніфесті Комуністичної партії» — Маркс і Енгельс наголошують на вирішальному значенні загарбання та експлуатації колоній для становлення й зміцнення капіталізму в країнах Заходу. «Ост-індійський і китайський ринки, колонізація Америки,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 495.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 7—521.

³ Там же, стор. 53.

обмін з колоніями, збільшення кількості засобів обміну і товарів взагалі дали нечуваний доти поштовх торгівлі, мореплавству, промисловості і тим самим викликали швидкий розвиток революційного елементу в феодальному суспільстві, що розпадалося. ...В тій же мірі, в якій росли промисловість, торгівля, мореплавство, залізниці, розвивалась буржуазія, вона збільшувала свої капітали і відтісняла на задній план усі класи, успадковані від середньовіччя»⁴.

Питання про значення і роль колоніальної системи в процесі становлення та розвитку капіталістичних виробничих відносин всебічно розроблене К. Марксом у його геніальній праці «Капітал», видатна заслуга у підготовці до видання та публікації якого належить, як відомо, Ф. Енгельсу⁵. «Скарби, добуті за межами Європи з допомогою безпосереднього грабежу, поневолення тубільців, убивств, припливали в метрополію і тут перетворювалися в капітал»⁶.

У первісному нагромадженні капіталу одним з найважливіших важелів була колоніальна система, що склалася на кінець XVII ст.,— таким був висновок, що міститься у цьому основоположному творі марксизму.

Велику увагу тогочасним подіям на Сході, а також і питанням історії окремих країн цього району, приділяють К. Маркс і Ф. Енгельс наприкінці 50-х років минулого сторіччя у зв'язку з активізацією колонізаторів та посиленням опору народних мас залежних країн. У 1857—1858 рр. Ф. Енгельс вміщує статті про другу так звану «опіумну» війну англо-французьких колонізаторів у Китаї, про англійське вторгнення до Персії, про національно-визвольне повстання проти британських колонізаторів в Індії⁷. Одночасно ряд статей про події у країнах Сходу та з питань колоніальної політики західних держав написав і опублікував К. Маркс⁸.

Ф. Енгельс у цей же час підготував для одного з американських енциклопедичних видань ґрунтовні статті про Афганістан та Алжир⁹, про війну іспанців у Марокко¹⁰.

У період нових колоніальних походів капіталістів Заходу до країн Сходу і Африки та зростання опору колонізаторам Маркс і Енгельс глибоко аналізують тогочасні події і нові явища у колоніальній політиці. Вони пристрасно виступають на захист пригноблених народів і на основі наукового аналізу формулюють основи революційно-пролетарської політики з національно-колоніального питання.

Хоча на сторінках згадуваної нью-йоркської газети Ф. Енгельс офіційно виступав як спеціаліст з «воєнних» питань і йому доводилося певною мірою пристосовувати свої матеріали до вимог керівництва газети, його пристрасні публіцистичні твори цього часу мали набагато ширший зміст. У них він гнівно викривав злочини колонізаторів проти народів Сходу, розповідав про зростання опору колонізаторам з боку народів Азії та Африки, на конкретних прикладах показував неухильне зростання національної свідомості та визвольного руху в колоніях. У своїх творах Ф. Енгельс, поруч з К. Марксом, звинувачував капіталізм у тяжких злочинах проти народів Сходу.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 411.

⁵ Є. Я. Степанова. Фрідріх Енгельс, К., 1957, стор. 201.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 709.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 167—172; 204—209; 448—453; 477—480.

⁸ Там же, стор. 67—69; 98—103; 113—118; 132—137; 144—147; 156—159; 219—222; 231—234; 235—239; 247—251; 252—255; 260—264; 265—271; 272—275; 276—279; 284—303; та ін.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 14, стор. 73—81; 95—105.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 537—547.

Вожді міжнародного пролетарського руху в багатьох своїх творах показували жахливу картину жорстокого гноблення та насильств європейських колонізаторів на Сході. На підставі численних конкретних фактів та статистичних викладок у першому томі «Капіталу» було написано: «Відкриття золотих і срібних копалин в Америці, викоренення, поневолення і поховання живцем тубільного поселення в рудниках, перші кроки до завоювання і пограбування Ост-Індії, перетворення Африки в заповідник полювання на чорношкірих — такий був світанок капіталістичної ери виробництва»¹¹.

Заради прибутків капіталізм відновив рабство, в ім'я наживи здійснювалося в Америці без розбору статі та віку масове скальпування індіанців. Маркс і Енгельс гнівно засуджували звірства колонізаторів.

Чимало праць Ф. Енгельс, також як і К. Маркс, присвятили Індії, в яких показано й переконливо доведено, що колоніалізм приніс індійському народові великі страждання, яких не знав він у найтяжчі часи своєї історії. «Та не підлягає ніякому сумніву, — писав К. Маркс, — що лиха, які принесли Індостану британці, по суті іншого роду і незмірно глибші, ніж усі лиха, яких зазнав Індостан раніше»¹².

Англійські колонізатори поступово зруйнували традиційні умови життя індійського народу. Хижацьке господарювання англійців у цій країні привело до повного занепаду землеробства Індії. Шляхом ввозу в країну порівняно дешевих бавовняних тканин, колонізатори загальмували розвиток промисловості Індії й позбавили праці мільйони індійських ткачів, які були зайняті на ручних ткацьких верстатах та прялках, і тим самим прирекли їх на голодну смерть. Отже, як відзначав К. Маркс, «громадянські війни, вторгнення, перевороти, завоювання, голодні роки — всі ці злигодні, що змінювали одні одних, яким би безмірно складним, бурхливим і руйнівним не здавався їх вплив на Індостан, зачіпали його тільки поверхово, а Англія підірвала саму основу індійського суспільства, не виявивши досі ніяких спроб його перебудувати. Втрата старого світу без придбання нового надає сучасним злигодням жителя Індії особливо гнітючого характеру»¹³. Так само це стосувалося і Китаю, який прагнули остаточно прибрати до своїх рук колонізатори Заходу. «Китайська промисловість, яка ґрунтується на ручній праці, не витримала конкуренції з машиною... Держава опинилась на грані банкрутства, населення масами пауперизувалось...»¹⁴.

Не дивно, що все це викликало неухильно зростаючий протест з боку народів Сходу, і нерідко виливалося у численні масові виступи проти колонізаторів. Одним з таких виступів було індійське народне повстання 1857—1859 рр. Жорстокості колонізаторів при придушенні цього повстання не мали меж. Боротьба з повстанцями супроводжувалася масовими розправами не лише над його учасниками, але й мирним населенням взагалі. Внаслідок таких дій на шляху колоніальних військ буквально спустошувалися міста і села¹⁵. Енгельс викривав і з гнівом засуджував звірства колонізаторів, здійснювані начебто «в ім'я цивілізації та гуманності».

«Калмицькі орди Чингіс-хана і Тимура, які налітали на міста, мов хмара сарани, і пожирали все, що траплялось на їхньому шляху, були, мабуть, благодіянням для країни в порівнянні з нашествиями цих християнських, цивілізованих, рицарствених і великодушних британських

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 706.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 128.

¹³ Там же.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 222.

¹⁵ Народное восстание в Индии, 1857—1859 гг. — Сб. статей, М., 1957.

солдатів,— писав Енгельс.— Перші принаймні швидко проходили далі своєю дорогою кочівників; а ці звиклі до порядку англійці всюди приводять з собою своїх агентів для підрахунку трофеїв, що перетворюють грабіж у систему, реєструють награвоване, продають його з аукціону і пильно стежать за тим, щоб британські герої не були обмануті в своєму праві на нагороду»¹⁶.

На підставі численних злочинних актів англійських колонізаторів в Індії та інших країнах Енгельс яскраво показує й інші характерні риси колоніальних армій як засобу реалізації жорстокої колоніальної політики на Сході.

У статті «Алжир» висвітлюється тривала історія завоювання цієї країни французькими колонізаторами, криваві дії, до яких вдавалися завойовники, намагаючись зламати опір волелюбного алжирського народу. «Кожне місто, велике і мале,— писав Ф. Енгельс,— завойовується п'ядь за п'яддю ціною величезних жертв. Арабські і кабільські племена, що дорожать незалежністю, як скарбом, а ненависть до іноземного панування ставлять понад саме життя, придушються і приборкуються лютими набігами, під час яких спалюються і руйнуються їх житла й майно, витоπτується їх урожай, а вцілілі нещасні істоти або винищуються, або пізнають увесь жах розпусти і жорстокості»¹⁷.

У статті описано заміну турецького гніту на французьке панування, дається відповідь на питання: що принесла алжирцям західна «цивілізація», в якій вони «...не виявили ніякої переваги в так званій цивілізованості нового правління, до якого вони почували крім того цілковиту огиду, породжену релігійним фанатизмом»? Народ не корився колонізаторам і, як зазначав Енгельс, рішуче продовжував боротися за свою свободу. «Місцевим населенням і досі управляють залізною рукою, а безперервні повстання свідчать про нетривкість французької окупації і облудність миру, який підтримується такими засобами»¹⁸.

Маркс і Енгельс ретельно вивчали ганебні сторінки історії британського колоніалізму і в своїх дослідженнях показали, що і сусідній ірландський народ пережив усі криваві випробування, які ніс народним масам процес первісного нагромадження капіталу. Все, що застосовувала Англія у своїй колоніальній експансії щодо Ірландії, повністю нагадувало варварські методи завоювання європейськими колонізаторами Ост-Індії, Індонезії та Африки¹⁹.

Домонополістичний капіталізм, маскуючи перед світовою громадськістю свою злочинну політику пригноблення народів багатьох країн і цілих континентів, прагнув видати це за «цивілізаторську місію» щодо «варварських» народів. Під виглядом поширення «християнства» та «західної культури» він продовжував і у XIX ст. розширювати свої колоніальні володіння. При цьому застосовувалися методи, яких не знало навіть жорстоке своїми винаходами боротьби з ідейними та політичними противниками середньовіччя.

Найжорстокіша експлуатація, прихована работоргівля, криваві розправи над тими, хто виявляв щонайменші ознаки непокори, тривали і в наступні десятиріччя. Маркс і Енгельс були свідками цих насильств і рішуче продовжували викривати сучасних їм колонізаторів. З особливою силою обрушувалися вони на «ділові» кола Англії — провідної капіталістичної країни того часу, найсильнішого колоніального хижака.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 479.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 14, стор. 95, 100.

¹⁸ Там же, стор. 104.

¹⁹ Л. И. Гольман. Маркс и Энгельс о колониальном закабалении Ирландии Англией.— Из истории марксизма, М., 1964, стор. 162.

В середині XIX ст. Англія найактивніше виступає, щоб завоювати собі нові ринки збуту в Центральній Азії, на Далекому Сході, а в останній третині століття — в глибинах африканського континенту. Маркс і Енгельс присвячують ряд статей подіям в Афганістані, Персії, Китаї. Вони відзначають, що колонізатори використовують національні, племінні та релігійні суперечності між сусідніми народами, розпочинають і ведуть війни під лозунгами захисту одного народу від інших. «Ворожнеча між різними расами, племенами, кастами, релігіями і державами... — як зазначав Маркс, — завжди залишалась життєвим принципом британського панування»²⁰.

Старим фальшивим аргументом для виправдання колонізаторської політики правлячих експлуататорських кіл великих капіталістичних країн Заходу були твердження про нібито інтелектуальну неповноцінність народів Сходу, про їх нездатність самостійно запровадити капіталістичну «цивілізацію». Маркс і Енгельс рішуче відкидали подібні твердження і викривали їх підступну мету. Вони неодноразово відзначали високий інтелект та інші позитивні національні риси народів Сходу, цінували їх волелюбний дух і глибоко вірили у їх творчі можливості.

Цитуючи книгу А. Д. Салтикова «Листи з Індії» (видана 1848 р. у Парижі, а 1851 р. російське видання її вийшло в Москві), Маркс, наприклад, жителів Індії визнавав «...більш витонченими і більш вправними, ніж італійці»²¹. Він неодноразово відзначав їх урівноваженість та хоробрість, що визнавали нерідко і самі колонізатори, а також справжній хист до нової техніки. «Це тим більш певно, що жителі Індії, за визнанням самих англійських властей, мають особливу здатність пристосовуватися до зовсім нових видів праці і засвоювати знання, необхідні для того, щоб управляти машиною». Маркс наводить висловлювання одного з тогочасних англійських авторів, який змушений визнати, що «широкі маси індійського народу мають велику промислову енергію, дуже здібні до нагромадження капіталу, відзначаються математичним складом розуму і неабиякими здібностями до вирахувань і до точних наук». «Їх інтелект», — говорить він, — «чудовий»²².

Як визнаний спеціаліст у військовій справі високі моральні якості індійських воїнів стверджував Енгельс. Спираючись на факти періоду індійського народного повстання 1857—1859 рр., він звертав увагу на те, що «індуський чи сикхський солдат більш дисциплінований, не такий злодійкуватий і не такий жадний, як британський солдат»²³. І знову ж таки це змушені були визнавати і самі колонізатори вже тим, що для виконання, наприклад, таких завдань, як конвоювання коштовностей ставилися не англійські, а туземні солдати.

Ф. Енгельс виступав проти наклепів на персів та інші східні народи щодо їх нібито незадовільних військових здібностей. У статті «Афганістан» він писав, що «афганці — хоробрий, енергійний і волелюбний народ»²⁴. Енгельс відзначав також працьовитість кабілів — корінних мешканців Алжіру і ту обставину, що вони, як і арабські племена до-рожжать незалежність.

Енгельс, як відомо, рішуче виступав проти людиноненависницької «теорії» Мальтуса, який твердив, що нібито людству властива тенденція розмножуватися швидше наявних можливостей добувати засоби існування. Ці антиісторичні твердження, зрозуміло, буржуазні вчені

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 223.

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 220.

²² Там же, стор. 219—220.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 205, 478.

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 14, стор. 74.

приписували у першу чергу до країн Сходу, де народжуваність з певних обставин дійсно завжди була і залишається порівняно вищою, ніж у країнах Заходу. Енгельс з гнівом викривав це «огидне кощунство проти природи й людства» і доводив, що продуктивна сила, яка є в розпорядженні людства, безмежна, і пророче твердив, що наука з кожним днем все більше і більше підкорятиме людям природу. Треба тільки, щоб ця продуктивна сила використовувалася свідомо і в інтересах усіх. А це можливо лише в такому суспільстві, де не буде панування приватної власності²⁵.

К. Маркс і Ф. Енгельс науково довели діалектичний взаємозв'язок між національно-визвольною боротьбою народів поневолених колоніальних країн і становищем трудящих та робітничим революційним рухом у метрополіях і визначали завдання пролетаріату у цій боротьбі. Вони неодноразово підкреслювали, що колоніалізм несе лихо і злигодні трудящим не тільки колоній, але й метрополій. У статті «Доходи англійців в Індії», опублікованій в газеті «Нью-Йорк дейлі трибюн» у 1857 р., Маркс писав: «...окремі особи здобувають великі вигоди від зв'язку Англії з Індією, і їх прибутки, звичайно, збільшують загальну суму національного багатства Англії. Але всьому цьому треба протипоставити другу дуже велику суму. Оплачувані з кишені англійського народу видатки на армію і флот у зв'язку з Індією безперервно зростають разом з розширенням індійських володінь»²⁶. Прагнення англійської буржуазії зберегти й далі розширювати колоніальні володіння призводили до нових кровопролитних війн, на ведення яких необхідні були не тільки гроші, але й солдати. Поставщиками їх був, у першу чергу, трудовий народ, а не буржуазія.

К. Маркс у «Капіталі» також відзначав, що колоніальні війни та колоніальна експлуатація не приносять трудящим метрополії нічого, крім злигоднів. Голландія, наприклад, що першою вступила на шлях колоніальних загарбань, справді незмірно збагатилася, але її народні маси «більше терпіли від надмірної праці, були бідніші і зазнавали гніту більш жорстокого, ніж народні маси решти Європи»²⁷.

Згубність колоніалізму на розвиток робітничого революційного руху в метрополіях Енгельс вбачав і в тому, що колоніальний прибуток давав можливість пануючим класам підкупати верхівку робітничого класу метрополій. Це створювало матеріальну базу для появи опортунізму, розколу в рядах робітничого класу. У метрополіях за рахунок крих з барського столу постійно робилися спроби схилити на свій бік робітничу верхівку. Саме цей прошарок мав на увазі Енгельс, коли писав, що «робітники спокійнісінько користуються разом з ними (капіталістами — С. М.) колоніальною монополією Англії та її монополією на всесвітньому ринку»²⁸.

Маркс і Енгельс незмінно наполягали на необхідності для революційного пролетаріату рішучої боротьби проти колоніалізму в усіх його формах. Вони вчили робітничий клас, що, завоювавши владу, пролетаріат повинен негайно покінути з будь-яким національним пригніченням, колоніальними війнами та колоніальною експлуатацією. Історія нашої країни є яскравим прикладом послідовного здійснення Комуністичною партією Радянського Союзу вчення основоположників наукового соціалізму в цьому питанні.

Теоретично обґрунтовуючи шлях людства у світле майбутнє і очолюючи революційний рух європейського пролетаріату, К. Маркс і

²⁵ Є. Я. Степанова. Назв. праця, стор. 24—25.

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 275.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 709.

²⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 286.

Ф. Енгельс не залишали осторонь проблеми про майбутнє народів величезних територій Сходу, Африки, Південної Америки, Австралії та інших земель колоніального світу. Маркс і Енгельс жили в епоху, коли капіталізм ще йшов угору, його колоніальні володіння розширювалися і влада там зміцнювалася. Тому в листі до Енгельса у 1858 р. Маркс писав: «Важке питання полягає для нас ось у чому: на континенті революція близька і набере відразу ж соціалістичного характеру. Але чи не буде вона неминуче придушена в цьому маленькому куточку, оскільки на незмірно більшому просторі буржуазне суспільство йде все ще по висхідній лінії?»²⁹ Разом з тим, простежуючи діяльність колонізаторів на Сході, основоположники наукового соціалізму вбачали, що капіталізм і там створює сили, що поховують його. Ще 1853 р. у статті «Майбутні результати британського панування в Індії» К. Маркс писав: «Сторінки історії панування англійців в Індії навряд чи говорять про що-небудь, крім руйнування; їх творча робота навряд чи помітна за купою руїн. Однак ця робота почалась»³⁰. Об'єднання Індії, як відзначав далі Маркс, було першою передумовою відродження цієї великої країни.

Маркс і Енгельс глибоко вірили у неминучий крах колоніальної системи капіталізму. К. Маркс висловлював думку, що такі великі країни Сходу, як Індія, наприклад, можуть визволитися внаслідок пролетарської революції в метрополіях або ж національно-визвольної боротьби народів безпосередньо залежних країн. У вересні 1882 р. Енгельс також писав, що «Індія, можливо, вчинить революцію, навіть дуже ймовірно» і висловлював думку, що те саме може відбутися ще і в інших місцях, наприклад, в Алжирі і в Єгипті, і для нас це було б безперечно, найкраще³¹. Тоді ж він дає й інше винятково важливе теоретичне положення про те, що перемога соціалістичних революцій на Заході матиме великий революціонізуючий вплив на колоніальні та залежні країни. «Якщо тільки Європа і Північна Америка реорганізовані, це дасть таку велетенську силу і такий приклад, що напівцивілізовані країни самі собою рушать за нами; про це подбають уже самі економічні потреби»³².

В. І. Ленін високо цінував ці думки і підкреслював, що «Енгельс зовсім не вважає, щоб «економічне» само собою і безпосередньо залагодило всі труднощі. Економічний переворот спонукає *всі* народи *потянутись* до соціалізму, але при цьому можливі й революції...»³³.

Розмірковуючи про шляхи народів колоніальних країн до соціалізму, Енгельс зазначав, що «про це, я думаю, ми могли б висунути тільки досить пусті гіпотези»³⁴. Але, «як «безсумнівне»,— писав В. І. Ленін,— Енгельс висуває тільки один, безумовно інтернаціоналістський, принцип, який він застосовує до *всіх* «чужих народів», тобто не тільки до колоніальних: нав'язувати їм ошасливлення значило б підірвати перемогу пролетаріату»³⁵.

Маркс і Енгельс з самого початку своєї революційної діяльності глибоко вірили, що колоніалізму, як і будь-якій іншій формі національного і соціального гноблення, буде покладено край з перемогою пролетаріату та встановленням його влади. У «Маніфесті Комуністичної партії» вони писали: «В тій же мірі, в якій буде знищена експлуатація

²⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 285.

³⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 217.

³¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 286.

³² Там же.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 327.

³⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 286.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 327.

одного індивідуума іншим, буде знищена і експлуатація однієї нації іншою. Разом з антагонізмом класів всередині націй впадуть і ворожі відносини націй між собою»³⁶.

В останні роки свого життя Ф. Енгельс з радістю відзначав просування соціалізму на схід та південний схід Європи. Безумовно, що цей фактор мав відіграти важливе значення на революціонізування народів колоніального Сходу. Він також відзначав деякі нові явища в розвитку капіталістичної економіки, зокрема, вивезення капіталу за кордон, та у поділі колоній³⁷. Проте головних змін у світовій економіці і політиці, що намітилися у перехідні часи капіталізму до імперіалізму йому вже не довелося узагальнювати. «До імперіалізму,— писав В. І. Ленін,— Маркс і Енгельс не дожили. Тепер склалась система жменьки (5—6 числом) «великих» імперіалістичних держав, з яких кожна гнобить чужі нації, причому це гноблення є одним з джерел штучної затримки падіння капіталізму, штучної підтримки опортунізму і соціал-шовінізму імперіалістських націй, що панують над світом»³⁸.

Ф. Енгельс помер на рубежі нової епохи — епохи імперіалізму і пролетарських революцій. Історія поставила ряд винятково складних питань, у тому числі і з національно-колоніальної проблеми. Великий продовжувач справи Маркса — Енгельса В. І. Ленін успішно їх теоретично узагальнив, а Комуністична партія Радянського Союзу першою в історії людства практично втілила це ленінське вчення з національного питання в життя. Вона подавала й подає народам Сходу та інших країн революціонізуючий, запалюючий приклад.

Основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс заклали науковий фундамент всебічного вивчення історії колоніальної політики буржуазних держав і національно-визвольного руху проти колоніалізму. Вони викривали коріння, характер і наслідки колоніалізму, теоретично обґрунтовували неминучість розпаду й загибелі світової колоніальної системи як і капіталізму, що породив її. Вони першими науково розкрили діалектичний зв'язок між подіями, що розвивалися з початком колоніальних загарбань у залежних країнах і метрополіях, показали зворотний вплив колоніальних загарбань та грабежу поневолених народів на процеси, що відбувалися в метрополіях.

Виступаючи послідовними борцями проти хижацької системи колоніалізму, вони рішуче стояли на позиціях пролетарського інтернаціоналізму і незмінно закликали пролетаріат розвинутих капіталістичних країн боротися проти колоніалізму, підтримувати визвольний рух народів. Численними історичними прикладами Маркс і Енгельс переконливо підтвердили найважливішу тезу пролетарського інтернаціоналізму про те, що не може бути вільним народ, який пригнічує інші народи.

Глибоко наукові викривальні праці Маркса і Енгельса, що стосуються створення основ буржуазного суспільства, розвитку промислового виробництва, мореплавання, торгівлі, а разом з цим і дикунства та жорстокого грабежу колоніальних народів і зараз, коли світова колоніальна система в руїнах, не втратили сили. Вони були і залишаються могутньою ідейною зброєю пролетаріату, народів країн, що скинули ярмо капіталізму, і тих, що ще продовжують боротися за свою свободу і незалежність. Вони вчать тому, що лише революційна боротьба за остаточну ліквідацію світової колоніальної системи може привести народи колишніх колоніальних країн до справжньої національної й економічної незалежності, до соціального визволення.

³⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 428.

³⁷ Є. Я. Степанова. Назв. праця, стор. 239—240.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 317.

Повідомлення

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ В БОРОТЬБІ ЗА ЗМІЦНЕННЯ ЄДНОСТІ ФРОНТУ І ТИЛУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ФРОНТІВ)

Г. П. МІЩЕНКО, А. Ф. МІНГАЗУТДІНОВ

В роки суворих випробувань Великої Вітчизняної війни на захист соціалістичної Батьківщини під керівництвом Комуністичної партії піднявся весь радянський народ. Непорушна єдність трудящих була закономірно обумовлена глибокими революційними перетвореннями в нашій країні за роки радянської влади, всією багатогранною організаторською та ідеологічною діяльністю Комуністичної партії. Звертаючи увагу на прямий зв'язок морального духу воїнів фронту з підтримкою тилу, В. І. Ленін зазначав: «Всяка допомога, подана в тилу червоноармійцям, негайно перетворюється в посилення Червоної Армії, в зміцнення їх настрою..., і в збільшення наступальної здатності»¹.

Високе трудове піднесення робітників, колгоспників, інтелігенції в справі допомоги фронту, піклування про збройних захисників Вітчизни справляли винятковий вплив на бійців та офіцерів, множили їх мужність і самовідданість в запеклих боях.

Комуністична партія приділяла значну увагу зміцненню співдружності воїнів фронту з трудівниками тилу. Піклування про фронт, про радянських воїнів виявлялось у різних формах. Радянські люди на фабриках і заводах, на соціалістичних ланах невтомно працювали, щоб допомогти фронту озброєнням, продовольством, обмундируванням. На свої заощадження вони будували колони танків, ескадрильї літаків, споряджали на фронт санітарні поїзди і ешелони з подарунками та ін.

Добровільні внески коштів у фонд оборони, будівництво військової техніки за рахунок заощаджень трудящих явилось яскравим свідченням патріотизму радянських людей, справді всенародного характеру війни проти фашистських загарбників. Побудовані на ці кошти бойові машини вручалися представникам військових частин на заводах, де вони виготовлялися, або безпосередньо на фронті.

Так, у період підготовки до Київської операції восени 1943 р. в урочистій обстановці воїнам 5-го гвардійського танкового корпусу під командуванням генерал-лейтенанта А. Г. Кравченка були передані бойові машини, збудовані на кошти трудящих. На кожному танку стояв напис: «За Радянську Україну!» При врученні цих грізних машин з словами привіту і сердечним напуттям виступили письменники: М. Рильський, О. Довженко, М. Бажан. Бійці і командири поклялися відповісти на наказ народу бойовими перемогами, повністю визволити радянську землю від фашистської нечисті². Свого слова вони дотримали. В наступних боях по всьому фронту рознеслася слава про само-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 275.

² В большом наступлении, М., 1964, стор. 150.

віддану боротьбу проти гітлерівців танкістів колони «За Радянську Україну!» Андрощука, Коваленка, Овчаренка, Решетняка, Горбатенка та багатьох інших.

У квітні 1944 р. делегація Житомирщини вручила на фронті 30 бойових машин воїнам 91-ї окремої танкової бригади Героя Радянського Союзу полковника І. Г. Якубовського³. Передаючи танки, члени делегації І. Ткачук, Г. Маєвська, Л. Кошкальова подякували танкістам за відвагу, виявлену в боях за визволення Житомирщини, побажали нових бойових успіхів.

В боях за Харків героїчно билися бійці і командири танкової колони імені Челябінського комсомолу, в період боїв на Правобережжі в склад 5-ї гвардійської танкової армії влилася колона танків, збудованих на кошти трудящих Дніпропетровської області. За ініціативою комсомольців Ворошиловграда було зібрано кошти на будівництво авіаскадрильї «Комсомолец України»⁴.

Солдати і офіцери, які воювали на бойових машинах, збудованих на внески трудящих, почували особливу відповідальність перед народом, Батьківщиною. Часто в тил вони надсилали листи-рапорти, в яких розповідали про успіхи в боротьбі з ворогом, героїчні подвиги товаришів по зброї. Так, воїни 31-ї танкової бригади 5-ї гвардійської танкової армії в 1943 р. одержали кілька танків з колони «Москва», збудованої на збереження трудящих Краснопресненського району столиці. Танкісти встановили з трудівниками району листування. В одному з листів молоді фабрики «Трьохгорна мануфактура» воїни повідомляли про героїв боїв за визволення Кіровограда: екіпажу молодшого лейтенанта Чалого, механіка-водія Ложкіна, сержанта Лезова та інших⁵.

Однією з дієвих форм зміцнення зв'язку воїнів з тилом був взаємний обмін делегаціями. В частинах і з'єднаннях гостювали посланці далекого тилу та трудівники визволених районів, в свою чергу робітники, колгоспники, службовці гостинно приймали делегації з діючої армії. Як правило, обмін делегаціями відбувався в період відзначення визначних дат в історії нашої країни, напередодні свят, річниць визволення міст та областей від окупантів. Так, з нагоди 26-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції в частини 13-ї армії прибула делегація з Чернігова, яка привезла воїнам листи від трудівників міста та області, численні подарунки. Делегація молоді Березанського району на Київщині брала участь у відзначенні 25-річчя ВЛКСМ у 2-й повітряній армії. У вересні — жовтні 1943 р. командування, Військова рада і політвідділ 6-ї гвардійської армії направили делегацію воїнів у Казахстан, а гвардійці приймали у себе посланців братньої республіки⁶.

Напередодні нового, 1944 р. воїни «Київських» дивізій приймали посланців столиці України, які вручили 10 тис. новорічних подарунків. Делегації очолювали ректор університету А. Н. Русько, від Ленінського райкому партії О. Яковчук, працівник райкому комсомолу О. Кириковська та ін.⁷ В той же час трудівники Жовтневого району столиці України тепло приймали посланців 167-ї Сумсько-Київської стрілецької дивізії, серед них Героя Радянського Союзу підполковника Монакіна, командира кулеметного взводу молодшого лейтенанта Виноградова,

³ «Радянська Житомирщина», 12 травня 1944 р.

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 197, арк. 54; оп. 10, од. зб. 79, арк. 31.

⁵ Архів МО СРСР, ф. 240, оп. 2772, спр. 239, арк. 53.

⁶ Там же, ф. 361, оп. 6092, спр. 63, арк. 209; ф. 302, оп. 4207, спр. 31, арк. 259; ф. 335, оп. 5136, спр. 75, арк. 186, 187.

⁷ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 430, арк. 110; «Правда Украины», 20 лютого 1944 р.

сапера сержанта Собка, кулеметника старшого сержанта Ліанського та інших. Уславлені воїни зустрілися з робітниками заводів «Більшовик», ім. Лепсе та ін.⁸

У січні 1944 р. комсомольці 28-ї гвардійської Харківської дивізії зустрічалися з делегацією молоді м. Харкова. Секретар Харківського міськкому комсомолу Балакірева розповіла бійцям про участь молоді міста у відбудові промислових підприємств, про розгортання змагання комсомольсько-молодіжних фронтових бригад, боротьбу за дострокове виконання та перевиконання виробничих планів. Комсорг одного заводу Клименко зачитав комсомольцям дивізії листа від колективу свого підприємства. Комсорг батальйону 86-го гвардійського стрілецького полку молодший лейтенант Вячеславов розповів про славні бойові справи вихованців комсомольської організації частини Тимощука, Лобачова, Лук'янчука, Железка та інших, які за мужність і героїзм у боях за визволення української землі були відзначені високими урядовими нагородами.⁹

Тепло зустрічали полтавчани воїнів «Полтавських» дивізій. Так, у березні 1944 р. в Миргородському районі два тижні гостювали представники 93-ї стрілецької дивізії, які відвідали підприємства, колгоспи, зустрічалися з молоддю. Привітна зустріч миргородців глибоко схвилювала воїнів. Незабаром на фронт відправилася делегація трудящих району. Робітники і колгоспники-миргородці передали воїнам 93-ї стрілецької дивізії слова вдячності за визволення від гітлерівських загарбників, привезли бійцям багато різних подарунків. Разом з делегацією на фронт прибула капела бандуристів у складі 15 чоловік, яка дала 9 концертів для солдатів і офіцерів переднього краю.¹⁰

Дружні зустрічі воїнів з трудівниками тилу відбувалися також з нагоди вручення фронтовикам подарунків напередодні свят. Так, на честь 26-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі Київщини надіслали воїнам кілька тисяч подарунків¹¹, Харківщини — 4 тис.¹² У 26-у річницю Червоної Армії воїни «Кіровоградських» дивізій отримали 2145 комплектних та індивідуальних подарунків від трудящих Кіровограда¹³, трудівники Ровенщини передали напередодні 1 Травня 1944 р. 3 тис. подарунків¹⁴.

Піклування трудящих про захисників Вітчизни знайшло також свій прояв у поданні допомоги хворим і пораненим червоноармійцям, у постачанні військ додатковою кількістю продовольства тощо. Патріотичну ініціативу народу в поданні допомоги пораненим бійцям та офіцерам спрямовувала Комуністична партія. За рішенням ДКО та відповідно до постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в областях республіки була організована допомога пораненим і хворим червоноармійцям, створювалися спеціальні комісії. Так, в Полтавській області над госпіталями шефствували підприємства, колгоспи, установи, школи. Під керівництвом обласної парторганізації було обладнано приміщення для 10 госпіталів НКОЗ, зібрано близько 4 тис. ліжок, твердий інвентар. Трудящі області передали пораненим значну кількість продовольчих товарів¹⁵.

⁸ «Київська правда», 29 грудня 1943 р.

⁹ Архів МО СРСР, ф. 240, оп. 2772, спр. 39, арк. 204.

¹⁰ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 6, од. зб. 912, арк. 66.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 45, од. зб. 11, арк. 197.

¹² «Известия», 23 листопада 1943 р.

¹³ «Кіровоградська правда», 25 лютого 1944 р.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, од. зб. 1803, арк. 190.

¹⁵ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 6, од. зб. 912, арк. 65.

Понад 20 тис. трудящих Волинської області працювали безпосередньо в госпіталях по їх обладнанню і догляду за хворими та пораненими воїнами¹⁶. Постійне шефство над госпіталями міста здійснювали кияни. А в дні свят — лютому і травні 1944 р. вони вручили воїнам, що знаходилися на лікуванні, понад 16 тис. подарунків, передали госпіталям велику кількість продовольства¹⁷.

Це піклування породжувало у воїнів почуття глибокої вдячності народу, посилювало прагнення прискорити час повного визволення рідної землі від ворога.

Однією з найбільш поширених форм зв'язку фронтовиків з тилом було листування. В листах до воїнів радянські патріоти повідомляли про самовіддану працю робітників і колгоспників, вчених і службовців. У листах-відповідях воїни писали про свої бойові успіхи, про героїчну боротьбу проти ненависного ворога, про наближення часу його повного розгрому.

В період боїв на правобережжі Дніпра у війська 1-го Українського фронту надійшов лист від трудівників Карагандинської області. Шахтарі поздоровляли солдатів і офіцерів з видатними перемогами на берегах Дніпра, повідомляли про свої трудові успіхи. Воїни надіслали листа-відповідь, підписаного командуючим фронтом генералом М. Ф. Ватутіним. «Виробничі успіхи карагандинських шахтарів, дострокове виконання ними річного плану радують нас, фронтовиків,— писали воїни.— Ми знаємо, що перевиконання плану видобутку вугілля — це нові танки, гармати, літаки, сотні тонн смертоносних залпів... Бажаємо вам нових перемог, героїчні трудівники тилу»¹⁸. На сторінках червоноармійських газет друкувалися численні листи з тилу, які звучали клятвою радянських патріотів на вірність Батьківщині, братам і сестрам, які боролися на фронті.

Важливого значення надавали політоргани і партійні організації листуванню солдатів і офіцерів з своїми земляками. Так, 89-а гвардійська стрілецька дивізія, що брала участь у визволенні Харкова, була сформована у м. Горькому з місцевих жителів. Напередодні вирішальних боїв за Харків (17 серпня 1943 р.) командування дивізії одержало листа від секретаря Горьковського обкому партії, який за дорученням трудящих міста і області вітав особовий склад з'єднання, побажав йому нових успіхів у наступних боях. Політвідділ розмножив листа і поширив його в частинах і підрозділах. Натхненні напуттям земляків, бійці і офіцери дивізії одні з перших оволоділи Харковом. Бійці другого батальйону 270-го стрілецького полку під командуванням майора Южанінова в ніч на 23 серпня вийшли на західну околицю міста і, захопивши вранці площу Дзержинського, піднесли над нею червоний прапор. Радістю своєї перемоги ділилися з земляками воїни дивізії.

Тісний зв'язок і постійне листування підтримували з земляками танкісти 10-го гвардійського Уральського добровольчого танкового корпусу, що вкрили свої знамена славою у боротьбі за визволення західних областей України. «Ми помстимося ворогу за зруйновані міста, села, фабрики і колгоспи, за катування і слюзи стариків, дітей, сестер і матерів,— писали воїни в одному з листів.— Клянемося, що Ваш наказ буде виконано з честю, вернемося на рідний Урал тільки з перемогою»¹⁹. Свого слова уральці дотримали. За мужність і відвагу

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, од. зб. 1628, арк. 7.

¹⁷ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 5, од. зб. 18, арк. 78, 79.

¹⁸ Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. II, Алма-Ата, 1967, стор. 340.

¹⁹ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 98, арк. 105.

у боротьбі з ворогом багато бійців та офіцерів були удостоєні високих урядових нагород, а кільком з них, в тому числі і командирі корпусу Є. Є. Белову, присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

У війська надходили також численні листи від трудящих братніх радянських республік, посланці яких пліч-о-пліч з представниками інших народів СРСР захищали Батьківщину. У серпні 1943 р. командування та політвідділ 6-ї гвардійської армії надіслали листа Центральному Комітету КП(б) Азербайджану, в якому повідомляли про героїчну боротьбу проти фашистів славних синів азербайджанського народу, зокрема про їх подвиги в боях за визволення Харківщини. Земляки у відповіді писали: «Знищуючи ненависного ворога, пам'ятайте, дорогі друзі, що разом з вами борються і працюють всі трудящі Азербайджану. Ми усвідомлюємо відповідальність перед Батьківщиною, перед Червоною Армією, перед вами, уславлені гвардійці. Та могутня військова техніка, яка прокладає шлях наступаючим військам, кується в радянському тилу, кується і руками нашого народу. Всі багатства землі нашої, всі здобутки праці і творчої думки азербайджанського народу служили і служитимуть фронту до повного розгрому німецько-фашистських орд. Вперед на захід, дорогі товариші!». Політпрацівники частин, партійні і комсомольські активісти розгорнули велику роботу з одержанням цього листа: його читали в підрозділах, провадилися бесіди про трудові перемоги працівників тилу.

Такими ж листами обмінювалися з трудівниками тилу воїни й інших армій, дивізій. У листопаді 1943 р. політвідділ 5-ї гвардійської армії надіслав листи про героїчні подвиги воїнів на адреси ЦК КП(б) Казахстану, Башкирського обкому партії та багатьох підприємств і колгоспів. Лише з 73-ї дивізії було надіслано 50 листів трудящим Казахстану та одержано від них відповіді. Аналогічні листи було відправлено в Туркменію, Узбекистан, Азербайджан, Грузію, Вірменію²⁰.

Чільне місце займає листування воїнів з населенням визволених ними міст та сіл України. Особливо міцні, братні зв'язки встановили солдати й офіцери з трудящими міст, найменування яких були присвоєні частинам і з'єднанням (назви 102 міст України увінчали бойові знамена частин і з'єднань, які внесли найбільш вагомий внесок у звільнення їх від гітлерівських загарбників *).

В надісланих воїнам листах трудящі висловлювали почуття сердечної вдячності за визволення їх від фашистського ярма, повідомляли про хід політичного і господарчого відродження районів. «Ви визволяли Харків, ми вдихнемо в нього життя барвисте, світле радянське життя»,— писала молодь Харкова у зверненні воїнам «Харківських» дивізій у вересні 1943 р.²¹ Цей лист обговорювався на зборах та мітингах особового складу, тут же писали і відповіді.

Слова щирої подяки відважним воїнам-визволителям висловлювали трудящі Житомира в листі, надісланому в одну з частин 1-го Українського фронту. «Ми не забудемо своїх визволителів,— писали вони.— Слава про вас ніколи не згасне. Ви повернули нам життя, щастя і свободу». Далі житомир'яни повідомляли про напелегливу працю у відбудові промислових підприємств міста, комунального господарства, відновлення діяльності культурних закладів і закликали фронтовиків рішуче і безпощадно громити ворога, гнати його з рідної землі²².

²⁰ Архів МО СРСР, ф. 335, оп. 5136, спр. 75, арк. 171—173; ф. 240, оп. 2772, спр. 18, арк. 9, 10; спр. 61, арк. 3—9, 10, 13, 15, 18, 21, 25.

* Підраховано авторами за матеріалами газети «Правда» за 1943—1944 рр.

²¹ Архів МО СРСР, ф. 240, оп. 2772, спр. 3, арк. 311.

²² «Красная Звезда», 6 квітня 1944 р.

Міцний зв'язок підтримували кияни та бійці й офіцери — визволителі столиці Радянської України. Регулярно вони листувалися з воїнами 1-ї гвардійської артилерійської дивізії Резерву Головного Командування, 38-ї армії, 2-ї повітряної армії. В одному з листів бійцям юнаки і дівчата-киянки писали про відбудову старовинного міста на берегах Дніпра, про трудові звершення, внесок киян у боротьбу проти фашистських загарбників. Листи-відповіді з фронту розповідали про нові перемоги бійців і офіцерів «Київських» дивізій у боях на Правобережній Україні.

Велике значення мало також індивідуальне листування. Кожна звістка з тилу, теплі слова від рідних, а також і незнайомих людей викликали у захисників Вітчизни радість, новий прилив бойової енергії. Армійські й тиллові партійні та комсомольські організації брали активну участь у цій справі. Вони допомагали поновити втрачені зв'язки воїнів з рідними, організовували листування молоді тилу з тими бійцями, які з якихось обставин не одержували листів.

Всенародна турбота про фронтовиків примножувала їх сили і волю до перемоги над ворогом. Солдати, сержанти і офіцери відповідали на піклування народу мужньою і самовідданою боротьбою проти німецько-фашистських загарбників, а також участю у ліквідації наслідків гітлерівської окупації у визволених районах. Вже в перші дні визволення території республіки ЦК КП(б)У надіслав у діючу армію групи партійних працівників, які відразу ж після вступу наших військ у населений пункт розгортали роботу по відновленню партійних, державних і господарчих органів, організації відбудовних робіт. Командири, політпрацівники, армійські комуністи брали активну участь в цій великій, відповідальній справі, допомагаючи відновлювати на місцях партійні організації, органи радянської влади, добирати кадри радянських і господарських працівників, надавали допомогу у проведенні мобілізацій до Червоної Армії, здійснювали широку масово-політичну роботу серед трудящих визволених районів.

Приділяючи значну увагу проведенню ідеологічної роботи серед населення, Військова рада та політуправління 1-го Українського фронту прийняли рішення про створення при політвідділах з'єднань спеціальних агітколективів. Лише весною 1944 р. 3455 агітаторів прочитали для населення правобережної України понад 10 тис. лекцій і доповідей²³.

Воїни брали участь і у відбудові народного господарства, надавали посильну допомогу технікою, брали участь у збиранні врожаю тощо. Так, вагомий внесок у налагодження транспортного господарства Харківщини внесли військові шляховики, які за 12 днів після визволення відбудували і побудували 14 мостів. Рішенням Харківського облвиконкому особовому складу 5-го окремого мостобудівельного батальйону було оголошено подяку, а кільком воїнам вручено подарунки²⁴.

Спрямовуючи зусилля бійців і офіцерів в справі відродження народного господарства республіки, Військова рада Воронежського фронту 5 жовтня 1943 р. ухвалила постанову «Про надання допомоги частинами Червоної Армії населенню районів України, визволених від німецької окупації». В ній визначалися практичні завдання, форми і методи участі особового складу у відбудовних роботах.

Однією з ефективних форм допомоги була передача підприємствам, колгоспам автомашин та іншої техніки. Так, піклуючись про

²³ В. В. Микульчик. Идейно-политическая работа Коммунистической партии на фронте в период освобождения Правобережной и Западной Украины от немецко-фашистских захватчиков. Автореферат. Днепропетровск, 1966, стор. 19.

²⁴ В боях за Харьковщину, Харьков, 1963, стор. 381.

налагодження господарського життя в Києві, командуючий 5-м гвардійським танковим корпусом А. Г. Кравченко в листопаді 1943 р. виділив для міського господарства 101 трофейну автомашину²⁵. Воїни 1-ї танкової армії під командуванням М. Є. Катукіна у січні 1944 р. відправили в Київську область велику кількість продовольства і транспорт²⁶. Всього до квітня 1944 р. Українські фронти передали народному господарству республіки 4650 автомашин²⁷.

Багато зробили воїни і в налагодженні сільськогосподарського виробництва в республіці. Ось дані про внесок в цю справу лише воїнів 1-го Українського фронту. З початку визволення і до 1 січня 1944 р. за рішенням Військової ради фронту було виділено для участі у збиранні врожаю 5600 бійців і офіцерів, передано 80 автомашин. З них 2288 воїнів і 44 автомашини були направлені у розпорядження Чернігівського, 1144 воїни і 22 автомашини — Сумського, 728 воїнів і 14 автомашин — Київського облвиконкомів. Велике значення у відродженні господарської діяльності колгоспів і радгоспів мала передача в розпорядження Народного Комісаріату Землеробства УРСР 6440 голів великої рогатої худоби²⁸.

18 квітня 1944 р. політуправління і Військова рада 1-го Українського фронту ухвалили подати допомогу населенню у проведенні весняної сівби. Воїни фронту передали колгоспам і МТС Вінницької, Житомирської, Ровенської, Тернопільської, Кам'янець-Подільської (нині — Хмельницька) областей 1 тис. т посівного матеріалу ярих культур і 495 т пального, зорали і засіяли 52550 га землі²⁹. Аналогічну допомогу подавали трудящим України воїни інших фронтів.

Могутнє патріотичне єднання фронту і тилу було одним з невичерпних джерел нездоланної сили радянських людей у боротьбі проти ворога, важливим фактором, що зумовив всесвітньо-історичну перемогу над чорними силами фашизму.

²⁵ История Киева, т. II, К., 1964, стор. 502.

²⁶ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов, К., 1963, стор. 591—592.

²⁷ «Агитатор и пропагандист Красной Армии», 1944, № 7—8, стор. 48.

²⁸ УІЖ, 1965, № 5, стор. 101.

²⁹ «Комуніст України», 1964, № 10, стор. 28.

ДО ПИТАННЯ ПРО СКЛАД КЕРІВНИХ КАДРІВ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ

(жовтень 1917 — квітень 1918 ро.)

О. Є. ІВАНЕНКО

Після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді соціалістична революція швидкими темпами крокувала Росією. «Ми пройшли,— писав В. І. Ленін,— переможним тріумфальним походом більшовизму з кінця в кінець величезної країни»¹.

В справі успішної боротьби трудящих мас за перемогу пролетарської революції на місцях і зміцнення її завоювань керівна роль належала Комуністичній партії, її місцевим організаціям, ленінським більшовицьким кадрам. Центральний Комітет партії на чолі з В. І. Леніним повсякденно займався питаннями добору, розстановки та розподілу кадрів керівних партійних, радянських, господарських працівників, направляючи на вирішальні ділянки боротьби за владу Рад, а згодом до місцевих органів управління найбільш досвідчених більшовиків, які мали великий досвід організаційної роботи. Зокрема на українській території діяли делегати-більшовики II Всеросійського з'їзду Рад. Україну на з'їзді представляло 127 чол., з них — 60 більшовиків, 30 есерів (21 лівий), 19 меншовиків (в тому числі 15 інтернаціоналістів), 6 членів УСДРП, 4 українські есери і 8 чол., партійність яких не встановлена². Повернувшись додому, делегати-більшовики енергійно включились у боротьбу за встановлення і зміцнення влади Рад, а згодом очолили важливі ділянки соціалістичного будівництва. Так, член партії з 1901 р. Ф. А. Сергєєв (Артем), виконуючи настанови В. І. Леніна, у Харкові разом з іншими більшовиками-ленінцями боровся з внутрішньою контрреволюцією, націоналістами, меншовиками й есерами. На сторінках преси він роз'яснював значення перемоги збройного повстання в Петрограді, популяризував декрети II з'їзду Рад, розкривав контрреволюційну суть опортуністичних партій³. Ф. А. Сергєєв багато зробив для підготовки та проведення I Всеукраїнського з'їзду Рад. Талановитий керівник увійшов до складу першого радянського уряду України як народний секретар у справах торгівлі й промисловості.

Делегат від Горлівсько-Щербинівського району, старий більшовик Ш. А. Грузман, повернувшись після з'їзду в Донбас, брав активну участь у вигнанні меншовиків і есерів з Рад, був обраний до складу Центрального бюро військово-революційного комітету Донбасу⁴. Ф. Я. Ачканов, Й. О. Кристаловський, П. І. Старостін, В. М. Машков, М. Я. Трюх, А. М. Попов становили ядро керівних партійних кадрів Одеси⁵. Членами першого робітничо-селянського уряду УРСР, який складався з 13 секторів, були 12 більшовиків. Серед них — такі відомі

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 130—131.

² Ю. М. Гамрецький. Представництво України на II Всеросійському з'їзді Рад.— УІЖ, 1967, № 10, стор. 119.

³ Артем на Україні. Документи и материалы, Харьков, 1961, стор. 164—165.

⁴ «Каторга и ссылка», 1932, № 5 (90), стор. 9—27.

⁵ С. Мельник. В. И. Ленин и Одесская партийная организация, Одесса, 1960, стор. 98; Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 123.

партійні діячі, як Є. Бош, М. О. Скрипник, Ф. А. Сергеев (Артем), В. П. Затонський та ін.⁶ Професіональний революціонер, член партії з 1912 р. Е. І. Квірінг працював головою Катеринославської Ради, а згодом очолив Раду народного господарства України.

Однак розв'язати проблему кадрів за рахунок професіональних революціонерів, безумовно, було неможливо. Коли розпочалося створення нових органів місцевого управління, В. І. Ленін висловив певність, що на допомогу партійним діячам придуть мільйони, бо Радянська влада користувалася «співчуттям і найпалкішою, найбільш самовідданою підтримкою гігантської більшості мас...»⁷. У зв'язку з цим вождь радив партійним організаціям поринути «в джерело живої народної творчості»⁸ і «глибше черпати нові сили з робітничого класу, з трудяшого селянства»⁹ для висування їх на керівну роботу. Партійні організації України виконували настанови Ілліча. Однак освічених кадрів на місцях було недостатньо. «Почувається велика недостача сил...»¹⁰, — писав В. І. Ленін. Про це свідчили численні листи з периферії про те, щоб надіслати сюди людей. Так, наприклад, Новозибківський партійний комітет тодішньої Чернігівської губернії в листі до ЦК партії від 21 листопада 1917 р. просив направити товариша для роботи у Радах робітничих і солдатських депутатів¹¹. 20 травня 1918 р. секретар Поліської організації РКП писав, що тут конче потрібні люди, «які б зуміли вести і теоретичну, і агітаційну роботу на Україні»¹².

Центральний комітет і особливо В. І. Ленін доклали чимало зусиль, щоб забезпечити потребу в досвідчених працівниках, виконати численні прохання з місць щодо кадрів. Слід зазначити, що неоціненну допомогу в цій справі партійним і радянським органам одразу ж після перемоги Жовтня було подано через Петроградський військово-революційний комітет. Його посланці — комісари, організатори, агітатори працювали у найвіддаленіших куточках неосяжної країни. Про увагу Петроградського ВРК до розвитку революційних подій на Україні свідчить той факт, що на його засіданнях 49 разів розглядались і обговорювались питання, пов'язані з боротьбою українських трудящих мас за владу Рад. Лише протягом першого місяця після Жовтневої революції за його відрядженнями 76 партійних і військових працівників допомагали місцевим більшовикам в Одесі, Севастополі, Херсонській губернії та ін.¹³.

Представники Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету працювали в Кам'янець-Подільській, Катеринославській, Київській, Херсонській, Чернігівській, Таврійській та інших губерніях¹⁴.

ЦК РСДРП(б) і Рада Народних Комісарів, очолювана В. І. Леніним, часто направляли на Україну досвідчених пропагандистів з Петрограда, Москви та інших міст Радянської Росії. Тільки з 25 жовтня по 25 листопада 1917 р. Петроградський ВРК надіслав 52 агітатори: на Донбас — 10, до Харківської губернії — 11, Чернігівської — 8, Хер-

⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 203.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 408.

⁸ Там же, стор. 254.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 45.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 41.

¹¹ Переписка Секретарната ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 — февраль 1918), т. II, М., 1957, стор. 288.

¹² Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 20.

¹³ В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні, К., 1967, стор. 181.

¹⁴ Установление Советской власти на местах в 1917—1918 гг., М., 1953, стор. 63—164.

сонської — 8, Подільської — 5, Полтавської — 4, Катеринославської — 3, Таврійської — 2, Волинської — 1¹⁵. На початку січня 1918 р. з Петроградського металічного заводу в м. Таращу на Київщині прибув агітатор І. К. Михайлов. Після його доповіді «Влада більшовиків» селяни, робітники і солдати пішли за лєнінською партією і під час виборів до українських установчих зборів проголосували за більшовицький список (13 делегатів)¹⁶. Про виступ петроградського пропагандиста перед трудящими Дружківки газета «Донецкий пролетарий» 10 грудня 1917 р. писала: «Величезний зал, що вміщує 2000 чоловік, був повний. Робітники і робітниці, старики і діти, всі прийшли послухати «петербурзького лектора». З глибокою увагою слухала величезна аудиторія про існуючі державні системи управління, про уроки великої французької революції, про значення негайного озброєння широких робітничих мас для зміцнення всіх завоюваних свобод»¹⁷.

Г. І. Петровський, який мав серед трудящих великий авторитет і популярність вожака народних мас, на початку листопада 1917 р. побував у багатьох містах і робітничих селищах, на шахтах і рудниках. Його виступи запалювали трудящих на боротьбу проти контрреволюції, за зміцнення Радянської влади, за перемогу соціалістичної революції. Так, робітники Краматорська, з ентузіазмом сприйнявши доповідь Г. І. Петровського, одностайно заявили: «Глибоко схиляючись перед пролетаріатом Москви і Пітера, який завжди приносить жертви за ідеали робітничого класу, ми, робітники і селяни Краматорського району, всіма силами прагнутимемо підтримувати та поглиблювати нашу Робітничу і Селянську революцію й готувати революційні батальйони для її захисту»¹⁸.

У грудні 1917 р. на Україну виїхав професіональний революціонер, син українського народу, член партії з 1897 р. М. О. Скрипник, який після перемоги Жовтневої революції працював в органах робітничого контролю, вів відповідальну роботу в комісії по виборах до Петроградської думи і брав активну участь в організації Вищої Ради Народного Господарства. Володимир Ілліч добре знав М. О. Скрипника як досвідченого партійця, прекрасного організатора мас. В зв'язку з надзвичайно складним становищем, коли проти Радянської влади виступили її запеклі вороги — українські буржуазні націоналісти, які в особі Центральної ради всупереч волі народу проголосили тут свою владу, ЦК більшовицької партії, В. І. Ленін відрядили М. О. Скрипника на Україну. Про цей період життя вірного лєнінця згадує його дружина, член КПРС з 1905 р. М. О. Скрипник, яка з грудня 1917 р. по лютий 1918 р. працювала одним із секретарів Раднаркому. В. І. Ленін наполягав на кандидатурі Миколи Олексійовича, заявляючи, що «нам потрібен не тільки українець, а саме Скрипник...»¹⁹. Володимир Ілліч прийняв його перед від'їздом і дав цінні поради з найважливіших питань партійної роботи й державного будівництва²⁰.

Незабаром після приїзду М. О. Скрипник увійшов до складу Радянського уряду України, став народним секретарем праці. В тяжкі дні,

¹⁵ И. Дыков. Роль Петроградского военно-революционного комитета в Октябрьской социалистической революции, Кишинев, 1955, стор. 79.

¹⁶ Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр., т. I, К., 1967, стор. 205.

¹⁷ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 351.

¹⁸ В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні, стор. 175.

¹⁹ Марія Скрипник. Воспоминания об Ильиче (1918—1919 гг.), М., 1965, стор. 68.

²⁰ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 214.

коли німецькі імперіалісти за згодою Центральної ради окупували територію республіки, ЦВК Рад України 4 березня 1918 р. призначив його головою уряду і народним секретарем закордонних справ.

М. О. Скрипнику разом з Я. Б. Гамарником, Ф. А. Сергєєвим (Артемом) та іншими більшовиками довелося докласти чимало зусиль, щоб правильно спрямувати роботу II Всеукраїнського з'їзду Рад, серед делегатів якого було багато есерів, анархістів, буржуазних націоналістів, а також «лівих» комуністів — противників Брестського миру. Микола Олексійович багато зробив для організації оборони Радянської України, мобілізації народних мас на захист завоювань пролетарської революції, розробки тактики боротьби проти німецьких окупантів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції, для створення Комуністичної партії України — складової і невід'ємної частини РКП(б).

Після VII з'їзду РКП(б) Центральний Комітет направив на керівну роботу професіонального революціонера, члена КПРС з 1907 р., відомого партійного працівника С. В. Косіора. Партійний актив України добре пам'ятав його з часів підпільної діяльності в Донбасі, Харкові, Полтаві, Києві, цінував як визначного діяча Петроградського комітету більшовиків, учасника боротьби пітерського пролетаріату, близького соратника В. І. Леніна, Я. М. Свердлова та інших видатних керівників партії²¹.

С. В. Косіор у складі Народного Секретаріату Радянського уряду України разом з іншими лєнінцями керував партійним і державним будівництвом, вживав заходів по формуванню, озброєнню і постачанню частин Червоної Армії.

За дорученням ЦК РСДРП(б) на Україну прибув більшовик, член Петроградського ВРК, прапорщик Ю. М. Коцюбинський. Перед від'їздом з ним розмовляв за рекомендацією В. І. Леніна Я. М. Свердлов: «Досвід роботи у вас чималий,— говорив Яків Михайлович,— Україні потрібні свої революційні прапорщики, які могли б повести за собою полки. До речі, Володимиру Іллічу і мені про вас розповідав товариш Мануїльський, який зустрічався з вами на Пулковських висотах. І знаєте, як він вас охрестив? Червоним генералом! Ленінові це дуже сподобалося. І він захоплено вигукнув: «Нам свої генерали потрібні! Так, так, саме червоні. І ми будемо висувати їх з прапорщиків»²². Радянський уряд України 19 січня 1918 року призначив Ю. М. Коцюбинського головнокомандуючим усіма військами республіки²³.

Особливу увагу ЦК партії і В. І. Ленін приділяли зміцненню керівними кадрами партійних організацій Півдня України та Криму, оскільки тут був сильний вплив есерів, меншовиків, українських буржуазних націоналістів. Ще на VI з'їзді РСДРП(б) Я. М. Свердлов зазначав, що «в цьому районі сильніша, ніж будь-де, оборонська течія і товариші блокуються з оборонцями»²⁴.

До Криму прибув старий більшовик Ж. А. Міллер, що після Лютневої революції повернувся з еміграції²⁵. Після липневих подій ЦК партії направив туди ж Н. І. Островську. Вона стала членом Ради військових і робітничих депутатів, а згодом головою Севастопольської групи більшовиків²⁶.

²¹ М. Погребінський. Станіслав Вікентійович Косіор, К., 1967, стор. 101.

²² «Вітчизна», 1966, № 5, стор. 92.

²³ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 45.

²⁴ Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы, М., 1958, стор. 36.

²⁵ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, Симферополь, 1957, стор. 27.

²⁶ Там же, стор. 38.

Рішучих дій вимагало становище на Чорноморському флоті, де також був сильний вплив дрібнобуржуазних партій. Про це говорить той факт, що на виборах до Установчих зборів у листопаді 1917 р. з 52,5 тис. чорноморців віддали свої голоси за більшовицьких кандидатів лише 10,8 тис.²⁷ Увага до Севастополя пояснювалась значенням цього військового порту, який, за словами Я. М. Свердлова, потрібно було перетворити в революційну базу Чорноморського узбережжя.

Протягом жовтня — грудня 1917 р. до Севастополя прибула група досвідчених партійних працівників, професіональних революціонерів, а також більшовиків-балтійців, перед якими ЦК партії, В. І. Ленін поставили завдання зробити Чорноморський порт Кронштадтом Півдня. Петроградського робітника, члена Кронштадської Ради і Центрофлоту М. А. Пожарова одразу ж обрали секретарем міського комітету партії, а пізніше — членом Таврійського ЦВК²⁸. Авторитет серед севастопольців здобули активні учасники революційної боротьби в Латвії, член партії з 1901 р. Ю. П. Гавен (Ян Дауман)²⁹ та член ЛСДРП з 1904 р. К. Я. Зедінь (Юліус Карл Зієдін)³⁰. Велику революційну роботу в Криму, зокрема в Севастополі, вів брат В. І. Леніна Д. І. Ульянов. Внаслідок активної діяльності більшовиків серед робітників, селян і матросів протягом грудня 1917 р. — січня 1918 р. Радянська влада була встановлена в усіх містах і селах Криму.

Ленінська допомога керівними кадрами партійним організаціям та радянським органам виявлялася і в тому, що на місця посилали надзвичайних комісарів, коли це диктувалося обставинами. Становище на Україні в грудні 1917 р. вимагало від Радянського уряду відрядження туди надзвичайного комісара. Незважаючи на загрозу іноземної військової інтервенції і небезпечку внутрішньої контрреволюції, в діях партійних і радянських органів України не було єдності й згуртованості. Конфлікти між окремими центрами та командуванням Червоної Армії відбирали багато сил і часу не тільки у місцевих працівників, але й представників центру. Погано йшла заготівля та відправка хліба для голодуючих районів країни.

Для налагодження становища 19 грудня 1917 р. на пропозицію ЦК РСДРП(б) РНК призначила надзвичайним комісаром України видатного діяча партії, твердого більшовика-ленінця Г. К. Орджонікідзе. Перед ним було поставлено завдання об'єднати дії функціонуючих радянських організацій в усіх галузях їх роботи (військовій, продовольчій, банківій та іншій)³¹, подавати допомогу ЦВК Рад України, місцевим партійним осередкам у забезпеченні цілковитої єдності зусиль, спрямованих на розгортання радянського будівництва в республіці.

В. І. Ленін доручив Г. К. Орджонікідзе усунути непорозуміння і досягти спаяності в роботі Головнокомандуючого радянськими військами Півдня Росії В. О. Антонова-Овсієнка з Центральним Виконавчим Комітетом Рад України. Водночас Володимир Ілліч у телеграмі В. О. Антонову-Овсієнку від 30 грудня висловив певність у тому, що Головом діятиме в повному контакті з центральною українською Радянською владою та з призначеним надзвичайним комісаром³². В. І. Ленін поклав на Г. К. Орджонікідзе також важливі повноваження

²⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 234.

²⁸ Борясь більшовиків за владу Советов в Крыму, стор. 80.

²⁹ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. II, К., 1967, стор. 362.

³⁰ Георгий Семин, Анна Никитина. Посланцы Ленина, Симферополь, 1967, стор. 134.

³¹ Ленинский сборник XXXV, стор. 11.

³² Див. В. И. Ленин. ПСС, т. 50, стор. 22—23.

по здійсненню продовольчої політики на Півдні країни, де були великі запаси продовольства. Саме для цього в січні і лютому 1918 року Серго приїздив до Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Херсона, Полтави³³.

Володимир Ілліч уважно стежив за його діяльністю. Про це свідчить телеграма вождя: «Від душі дякую за енергійні заходи в продовольчій справі»³⁴. Г. К. Орджонікідзе допоміг усунути суперечності між Польовим штабом Південного фронту по боротьбі з контрреволюцією, Головкомом і місцевими радянськими органами, навів порядок у роботі по заготівлі продуктів, на залізничному транспорті. Енергія, тактовність і принциповість надзвичайного комісара здобули повне визнання з боку Радянського уряду України.

Водночас український уряд своїм представником при Раді Народних Комісарів Російської Федерації призначив 6 січня 1918 р. В. П. Затонського³⁵. 9 січня РНК ввела його до свого складу з правом дорадчого голосу, а при розгляді справ, що стосуються Радянської України, — ухвального голосу. Праця на цьому посту для В. П. Затонського була великою школою. Йому доводилося брати участь у багатьох засіданнях РНК і ЦК РСДРП(б), що відбувалися під головуванням В. І. Леніна. Набувши цінного досвіду ленінського стилю керівництва, Володимир Петрович з успіхом застосовував його пізніше на Україні.

Розглядаючи роль В. І. Леніна в доборі кадрів для українських партійних і радянських органів, не можна обійти питання про постійний зв'язок вождя з керівними діячами України. Володимир Ілліч постійно цікавився їх роботою, подавав їм необхідну допомогу. Так, на початку грудня 1917 р. він прийняв представника Юзівської організації РСДРП(б) і місцевої Ради більшовика П. О. Алфьорова, після розмови з ним дав розпорядження Тульському збройовому заводу видати зброю червоногвардійським загонам Юзівки³⁶. Тричі зустрічався В. І. Ленін з матросом-більшовиком В. В. Роменцем, обраним головним комісаром Чорноморського флоту. Він двічі особисто доповідав Володимирі Іллічу про становище в Севастополі й на Півдні³⁷.

Таким чином, діяльність ЦК партії, В. І. Леніна по добору кадрів для Радянської України була багатогранною і різноманітною. Вона здійснювалася через ЦК більшовицької партії, ВЦВК, Петроградський ВРК, Наркомат внутрішніх справ та інші центральні установи різними шляхами: направленням видатних партійних діячів для організації боротьби трудящих за нову владу, відрядженням комісарів, емісарів, організаторів і агітаторів, а також багатьох досвідчених комуністів з числа робітників на постійну роботу в місцеві партійні, радянські і господарські органи.

³³ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. I, стор. 358.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 267.

³⁵ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 35—36.

³⁶ Українська РСР в період громадянської війни, т. I, стор. 174.

³⁷ Георгий Семин, Анна Никитина. Назв. праця, стор. 11.

ДО ІСТОРІЇ ДАЛЕКОСХІДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

В. І. ВАСИЛЕВСЬКИЙ

Однією з цікавих сторінок громадянської війни в Забайкаллі й на Далекому Сході є історія Далекосхідної Республіки. На її створення партія й уряд молодой Радянської Росії пішли, щоб уникнути відкритої війни з мілітаристською Японією і ліквідувати іноземну інтервенцію на Далекому Сході мирним шляхом. В цьому знайшла відображення лєнінська миролюбна політика.

Боротьба комуністів за встановлення і зміцнення в ДСР влади трудящих порівняно слабо висвітлена в радянській історіографії. Деякі проблеми цієї теми порушені в дисертаціях К. М. Ломовцевої «Боротьба більшовиків Далекого Сходу з меншовиками й есерами в період існування ДСР» і Н. А. Авдєєвої «Внутрішня політика ДСР в світлі політичних завдань Радянської влади на Далекому Сході (1920—1922 рр.)», в монографіях Л. М. Папіна «Крах колчаківщини і утворення Далекосхідної республіки (1920—1922 рр.)», Б. М. Шерешевського «Розгром семеновщини (квітень — листопад 1920 р.)», а також у колективній праці «Героїчні роки боротьби і перемог»¹.

Ряд питань, пов'язаних з історією Далекосхідної республіки, і насамперед висновки щодо форми і класової суті ДСР, залишаються спірними. Більшість авторів не згодна з А. І. Богачуком і В. К. Сухарєвим, які вважають ДСР буржуазно-демократичною республікою². Б. М. Шерешевський обстоє думку про існування в ній диктатури пролетаріату³. Мабуть, найбільш вірогідну версію висувають І. Ілляхов і І. Самусенко, вказуючи, що «Далекосхідна республіка повинна була стати своєрідною формою демократичної диктатури пролетаріату і селянства при керівній ролі робітничого класу»⁴. Точка зору Б. М. Шерешевського⁵ — оцінка ДСР як народно-демократичної республіки — є певною модернізацією. Отже, варто з'ясувати умови, які привели до встановлення в ДСР влади трудящих.

Внаслідок блискучих перемог радянських військ на фронтах громадянської війни на початку 1920 р. для Радянської Росії склалася сприятлива воєнно-стратегічна обстановка на Далекому Сході і в Забайкаллі. Армії Колчака і Денікіна відступали. 14 січня 1920 р. повсталі робітники Іркутська заарештували Колчака, а 22 січня в місті перемогла Радянська влада.

В ніч на 31 січня 1920 р. піднялись на боротьбу робітники і солдати Владивостока. При допомозі партизанів була повалена диктатура колчаківського генерала Розанова. У місті в той час стояв великий японський гарнізон. Щоб не дати інтервентам приводу для виступу проти повсталых, тимчасово владу передали земському уряду. В ніч на

¹ Л. М. Папин. Крах колчаковщини и образование Дальневосточной республики, М., 1957; Б. М. Шерешевский. Разгром семеновщины, Новосибирск, 1966; Героические годы борьбы и побед, М., 1968.

² А. И. Богачук и В. К. Сухарев. Всегда с партией, Чита, 1958, стор. 31.

³ В. И. Василевский, Г. В. Грунин, В. Г. Изгачев, Г. Е. Рейхберг, Б. М. Шерешевский. Борьба за власть в Восточном Забайкалье, Иркутск, 1967, стор. 253—254.

⁴ И. Ильяхин и И. Самусенко. Партизанское движение в Приморье, М., 1962, стор. 203.

⁵ Б. М. Шерешевский. Забайкалье в период ДВР, Чита, 1960, стор. 12.

6 лютого 1920 р. партизанські загони вступили в Благовіщенськ, і в Амурській області була встановлена Радянська влада. У січні 1920 р. вона перемогла на визволеній території Прибайкалля. У Східному Забайкаллі в районах по р. Аргунь влада переходила до рук партизанів. Їх загони відступали до Нерчинська і Сретенська. В тих умовах у лютому 1920 р. в Забайкалля вступила сформована в Іркутську Забайкальська група радянських військ, яка при взаємодії з партизанами 2 березня визволила Верхньоудинськ (зараз Улан-Уде). Вступ радянських військ в Забайкалля створив загрозу сутички з розташованими тут японськими військами і міг призвести до відкритої війни між Радянською Росією й Японією. Господарська розруха, яка негативно позначилась на становищі трудящих, і загроза третього походу Антанти не давали Країні Рад можливості вести війну. Тому ЦК РКП(б) за пропозицією В. І. Леніна 18 лютого 1920 р. тимчасово відмовився від встановлення Радянської влади на Далекому Сході й в Забайкаллі й ухвалив створити на цій величезній території буферну Далекосхідну республіку. Отже, головною причиною виникнення ДСР було бажання визволити Далекий Схід і Забайкалля, не вступаючи у відкритий конфлікт з Японією. В. Ленін говорив, що «обставини примусили утворити буферну державу — у вигляді Далекосхідної республіки... Вести війну з Японією ми не можемо і повинні все зробити для того, щоб спробувати не тільки віддалити війну з Японією, але, коли можна, обійтися без неї, тому що нам вона із зрозумілих умов зараз не під силу»⁶.

Виконати ту місію, яка на неї покладалась, ДСР могла лише при умові, що влада буде належати трудящим. В іншому випадку ДСР перетворилася б на плацдарм міжнародного імперіалізму в його боротьбі з Радянською Росією.

Очолювали державне будівництво в республіці комуністи. 3 березня 1920 р. Сиббюро ЦК РКП(б) створило Далбюро РКП(б), яке складалось з двох груп. Одна (М. К. Гончаров, О. М. Краснощоків, О. О. Ширямов) діяла у Верхньоудинську, друга (Й. Г. Кушнар'єв, С. Г. Лазо і П. М. Никифоров) — у Владивостоці. Проте з самого початку роль керівного партійного центру відігравала Верхньоудинська група, яка тримала тісний зв'язок з ЦК РКП(б) і працювала там, де був уряд ДСР.

28 березня 1920 р. у Верхньоудинську відкрився Прибайкальський з'їзд трудящих. Роботою його керували комуністи. 6 квітня 1920 р. було прийнято декларацію про створення незалежної демократичної Далекосхідної республіки, до складу якої ввійшли Прибайкальська, Забайкальська, Амурська, Приамурська, Приморська області та Камчатка. Одночасно декларація визначала основні принципи суспільного життя республіки, проголосивши демократичну владу⁷. З'їзд затвердив склад Тимчасового уряду ДСР під головуванням члена партії з 1917 р. О. М. Краснощоківа. Уряд повинен був провести вибори в Установчі збори, а останні — розробити і прийняти Конституцію ДСР.

У перші місяці існування республіки влада її поширювалась тільки на Прибайкалля. Від Прибайкалля Амурську область відділяла так звана «читинська пробка», яка контролювалась білогвардійцями й японськими інтервентами.

З другого боку, посилилася контрреволюційна діяльність меншовиків і есерів, які намагались перетворити Далекосхідну республіку в буржуазно-демократичну, щоб мати тут плацдарм для продовження збройної боротьби з Радянською Росією. Вони відмовились ввійти до

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 417.

⁷ Документи внешней политики СССР, т. 2, М., 1958, стор. 444.

складу уряду, вимагаючи включення в ДСР Іркутської області, а також забезпечення ширших можливостей для своєї діяльності. Ця тактика меншовиків і есерів ускладнювала відносини з Японією, оскільки давала привід для розмов про «недемократичність» Далекосхідної республіки.

Чому меншовикам і есерам пропонували брати участь у керівництві ДСР? П. М. Никифоров писав, що дрібнобуржуазні партії «значення мають перед іноземцями як формальні виразники інтересів дрібної буржуазії і носії ідей буржуазного демократизму, а тому є необхідним елементом демократичного уряду»⁸. Меншовиків і есерів хотіли залучити до нього не тому, що їх підтримували трудящі (такої підтримки у них не було), а для кращого виконання зовнішньополітичних завдань, поставлених РРФСР перед буферною державою.

Одним з найважливіших завдань внутрішньої політики стало об'єднання всіх областей Далекосхідної республіки. Цього не можна було досягти без ліквідації «читинської пробки». Уже в квітні — травні 1920 р. Народно-Революційна Армія ДСР двічі виступала проти семенівських банд, які засіли в Читі, але щоразу безуспішно через те, що білогвардійцям допомагали японці. Партизанський рух у Східному Забайкаллі зростав і міцнів. За тих умов 3 липня 1920 р. японський уряд оголосив евакуацію своїх військ із Забайкалля і закінчив її 15 жовтня 1920 р. 19 жовтня почався вирішальний наступ частин НРА проти білогвардійців, який увінчався успіхом — повним розгромом семенівських банд. 22 жовтня було визволено від білогвардійців Читу, а 21 листопада 1920 р. — все Східне Забайкалля.

Після вигнання білогвардійців із Забайкалля створились умови для об'єднання всієї території ДСР під владою одного уряду. З цією метою в Читі 28 жовтня відкрилась об'єднана конференція представників усіх областей Далекосхідної республіки. В основу роботи конференції були покладені «Короткі тези по Далекосхідній республіці», ухвалені 13 серпня 1920 р. ЦК РКП(б). В них намічалась тактика комуністів ДСР і визначався характер цієї держави. В тезах, зокрема, говорилось, що вона повинна існувати до повної ліквідації японської інтервенції. ЦК РКП(б) підкреслював, що хоч за формою ДСР зовні буде схожа на буржуазно-демократичну державу, влада в ній повинна перебувати в руках трудящих, керівників Комуністичною партією.

У цьому документі підкреслювалось також, що центральні органи влади формально повинні вважатися безпартійними, фактично цілком або в переважній більшості складатися з комуністів⁹. Підтверджувалась необхідність існування в ДСР приватної власності, надавалась свобода торгівлі, а землю, її надра, транспорт і важку промисловість пропонувалось націоналізувати. Одночасно Далбюро РКП(б) було перетворено на Далбюро ЦК РКП(б).

Робота Читинської об'єднаної конференції проходила в умовах жорстокої боротьби з меншовиками і есерами, які домагались для ДСР статусу буржуазно-демократичної республіки. Цим вилазкам було дано рішучу відсіч і 9 листопада 1920 р. ухвалено Декларацію про загальні принципи політичного й економічного життя ДСР. На її території передбачалось встановлення демократичної влади, яка втілює волю всього народу через обраних представників. Конференція створила новий уряд ДСР на чолі з О. М. Красношочковим і доручила йому провести вибори в Установчі збори. Столицею республіки оголошувалась Чита.

Зміст декларацій Прибайкальського з'їзду трудящих і Читинської

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 144, оп. 1, од. зб. 5, арк. 1.

⁹ Там же, од. зб. 48, арк. 13.

об'єднаної конференції дає підставу для висновку, що в Далекосхідній республіці встановлювалась революційно-демократична диктатура робітничого класу і селянства. Рішення Читинської конференції були схвально зустрінуті трудящими Забайкалля й Далекого Сходу. Тепер комуністи ДСР своїм головним політичним завданням вважали підготовку і проведення виборів до Установчих зборів. Треба було розгорнути роботу в масах так, щоб забезпечити перемогу тих кандидатів, які підтримували політику партії.

Передвиборна кампанія проходила в складній політичній обстановці, в боротьбі з іншими партіями, які вели антикомуністичну агітацію. Буржуазні й дрібнобуржуазні партії було викрито як лютих ворогів трудового народу, прямих пособників іноземних інтервентів та ізольовано від широких народних мас. В результаті в республіці створились умови, які забезпечили перемогу комуністів на виборах в Установчі збори 9—11 січня 1921 р.

В роботі Установчих зборів, що відкрилися 12 лютого 1921 р., взяв участь 381 депутат. Це були представники різних угруповань. Найбільшу фракцію становили селяни, які примикали до більшовиків, — 182 чол. В другу — комуністичну — входило 92 депутати. Обидві вони мали 75% всіх місць в Установчих зборах. 107 місць належало кадетам, меншовикам, есерам, бурятським буржуазним націоналістам та ін. Ці сили становили єдиний блок, який протистояв блоку комуністів і революційного селянства.

В основу роботи по виробленню Конституції ДСР було покладене рішення ЦК РКП(б) від 12 січня 1921 р., яке уточняло й деталізувало тези 13 березня 1920 р. Це нове рішення ЦК ухвалив в зв'язку з тим, що деякі члени Далбюро РКП(б) виступили за ліквідацію ДСР, за оголошення в Забайкаллі і на Далекому Сході Радянської влади. Ліквідацію Далекосхідної республіки вони пропонували провести з відкриттям Установчих зборів. ЦК РКП(б) підкреслював, що подібні пропозиції помилкові, оскільки не зникли причини, які призвели до створення ДСР: японська інтервенція на Далекому Сході тривала.

Центральний Комітет вимагав від комуністів ДСР не допустити перетворення Установчих зборів в постійнодіючий парламент, зберегти в республіці керівну роль Комуністичної партії, зміцнити владу трудящих.

В Установчих зборах у боротьбі вирішувалось питання про політичний характер ДСР. Яким буде «буфер»?

Перемогу здобули комуністи. Прийнята Конституція оголошувала ДСР демократичною республікою, де «народ здійснює свою верховну владу через Народні збори і уряд, який вони обирають»¹⁰. Конституція надавала всьому населенню політичні свободи. Передбачались обмеження приватної власності, хоч остання взагалі зберігалась.

Допускалась в республіці багатопартійна система, але правлячою залишалась Комуністична партія. В галузі освіти гарантувалось право безплатного навчання рідною мовою, школа відокремлювалась від церкви. Конституція закріпила загальне виборче право. Формальне проголошення його, як і рівності перед законом — атрибуту буржуазно-демократичної держави. В ДСР вони використовувались в інтересах трудящих.

Установчі збори розв'язали й національне питання. В Далекосхідній республіці проживали, крім росіян, українці, буряти, евенки, якути, корейці та ін. Буряти за Конституцією одержали територіальну автономію. Створювалась Бурят-Монгольська автономна область. Всім ін-

¹⁰ Основной закон (Конституция) ДВР, Чита, 1921, стор. 5.

шим народностям гарантувалась політична рівноправність і право навчання рідною мовою.

Проте буржуазним націоналістам удалось при підтримці меншовиків і есерів провести положення про культурно-національну автономію. Враховуючи, що дрібнобуржуазні партії і буржуазні націоналісти мали ще певний вплив серед частини населення, комуністи згодилися записати в Конституції, що «всім національним меншостям, які проживають на території республіки, надається культурно-національна автономія»¹¹. На основі цього положення в Амурській області, наприклад, утворились такі культурно-національні органи самоврядування, як Благовіщенська й Свободненська українські окружні ради, Благовіщенське товариство тюрксько-татарської народності. Така система не виправдала себе і від неї відмовилися.

Вищим органом влади Конституція оголосила Народні збори ДСР, які періодично скликались на свої сесії.

В республіці за Конституцією законодавчі функції між сесіями Народних зборів здійснював уряд, а виконавчі — Рада міністрів. До уряду меншовики й есери не були допущені. В нього ввійшли комуністи О. М. Краснощоків, М. М. Матвеев, Д. С. Шилов, І. В. Слінкін, П. І. Кларк, М. І. Бородін і безпартійний В. С. Бондаренко. Меншовики та есери одержали другорядні пости у Раді міністрів, головою якої був призначений член партії з 1904 р. П. М. Никифоров.

Установчі збори оголосили себе Народними зборами першого скликання. Підсумки їх роботи дають підстави твердити, що Конституція законодавчо закріпила в ДСР революційно-демократичну диктатуру в формі демократичної республіки. Керівною силою в ній виступав робітничий клас, який спирався на союз з трудовим селянством. Слід відзначити, що в ДСР існували передумови для переростання революційно-демократичної диктатури робітничого класу і селянства в диктатуру пролетаріату. Гарантією цього були керівна роль Комуністичної партії і робітничого класу, тісний політичний, економічний і військовий союз з Радянською республікою.

Після Установчих зборів продовжувалась боротьба проти спроб меншовиків і есерів ліквідувати владу трудящих. Вона велась у багатьох напрямках. Скликались мітинги і збори, організовувались конференції безпартійних робітників і селян, читались лекції.

Велику увагу комуністи приділяли безпартійним організаціям, зокрема профспілкам. Загальне керівництво ними в республіці здійснювала Далекосхідна Рада профспілок, діяльність якої спрямовувало Далбюро ЦК РКП(б). Отже, вплив комуністів був вирішальним. Лише профспілкою державних службовців керували меншовики. Вони використовували її для боротьби проти влади трудящих, спираючись на численних буржуазних спеціалістів. Комуністи провели велику роз'яснювальну роботу. На III районному з'їзді спілок, який відбувся у жовтні 1922 р., меншовики були остаточно розгромлені.

На кінець 1922 р. вдалось ліквідувати розкол і в кооперативному русі, спровокований меншовиками й есерами. Останні у грудні 1921 р. створили розкольніцьку організацію — Далспілку, намагаючись протиставити її керованій комуністами Далцентроспілці. Але ця витівка не дістала підтримки з боку кооперативів, і есерівська організація незабаром припинила своє існування. Таким чином була відновлена єдність як профспілкового, так і кооперативного руху.

Послідовна боротьба проти контрреволюційних сил, велика виховна робота серед населення давали позитивні наслідки. Авторитет

¹¹ Основной закон (Конституция) ДВР, стор. 27.

партії комуністів невинно зростав. Це сприяло поступовому очищенню від меншовиків і есерів місцевих і центральних органів влади. У липні 1921 р. комуністи здобули перемогу під час виборів в обласні народні збори по всій території ДСР. У Забайкальській області, наприклад, вони одержали 97 місць з 123. У грудні 1923 р. створились умови для розриву коаліції з меншовиками й есерами в Раді міністрів. До нової Ради міністрів ввійшли комуністи і співчуваючі їм безпартійні, а також деякі буржуазні спеціалісти, готові до ділового співробітництва. Посилення престижу комуністів і втрата впливу меншовиків і есерів у масах привели до того, що в Народних зборах другого скликання, які зібрались на свою першу сесію у листопаді 1922 р., опозиційної меншості фактично не було. Меншовики мали лише 2 місця. Поразка викликала глибоку кризу й розпад дрібнобуржуазних партій. Почався вихід з них рядових членів і керівних діячів, внаслідок чого ці партії перетворились в ізольовані групи озлоблених політиканів, які стали на шлях підпільної боротьби. Уряд ДСР мусив вжити рішучих заходів для припинення їх нелегальної контрреволюційної діяльності. 4 липня 1922 р. Далбюро ЦК РКП(б) ухвалило «почати боротьбу проти есерів і меншовиків по всьому фронту, використовуючи для цього судовий і адміністративний апарати»¹².

Виконуючи це рішення, органи держполітохорони провели арешти меншовицьких та есерівських лідерів і активістів по всій республіці. В Приамурській області було заарештовано 21 чол. і у 16 проведено обшуки¹³. Ліквідації дрібнобуржуазних партій в ДСР передувала напоеглевна повсякденна робота комуністів у масах. В результаті ці партії, доля яких була тісно пов'язана з контрреволюцією, загинули разом з нею.

Вивчення внутрішнього життя ДСР дає змогу зробити висновок, що революційно-демократична диктатура робітничого класу і селянства не залишалась незмінною. Протягом усього часу відбувався процес переростання її в диктатуру пролетаріату, який закінчився встановленням у Забайкаллі і на Далекому Сході Радянської влади в листопаді 1922 р.

В другій половині 1922 р. військово-політичне становище Радянської Росії, а, отже, і ДСР різко змінилося. Після закінчення громадянської війни країна приступила до відбудови зруйнованого народного господарства. Це дозволило подавати більш дійову допомогу Далекосхідній республіці. В лютому 1922 р. Народно-Революційна Армія ДСР розгромила білогвардійців під Волочаєвкою. Оцінюючи значення цієї перемоги, головнокомандуючий НРА В. К. Блюхер писав: «Під Волочаєвкою, як і під Перекопом, революційна армія показала зразки героїзму, відданості нашій партії і справі пролетарської революції. Як взяттям Перекопу було завдано нищівного удару по врангелівщині, так і під Волочаєвкою було завдано остаточного удару білогвардійщині й інтервенції на Далекому Сході»¹⁴.

Після цієї поразки контрреволюційні сили вже не могли чинити опору і лише окупація японських військ затримала визволення Владивостока. Проте й японський уряд впевнився в тому, що продовжувати інтервенцію неможливо і евакуював свої війська з Південного Примор'я.

25 жовтня 1922 р. частини НРА вступили у Владивосток, а 27 жовтня трудящі одержали привітальну телеграму В. І. Леніна, в якій

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 372, оп. 1, од. зб. 141, арк. 28.

¹³ Там же, од. зб. 633, арк. 202.

¹⁴ В. К. Блюхер. Статті и речи, М., 1963, стор. 167.

вождь революції гаряче поздоровляв їх з розгромом білогвардійщини і ліквідацією інтервенції¹⁵.

Із зникненням основної причини, яка примусила створити буферну республіку, зникла необхідність її існування. 29 жовтня 1922 р. на мітингах і демонстраціях, що прокотились по всій країні, було поставлено вимогу про ліквідацію ДСР. Виконуючи волю народних мас, 14 листопада 1922 р. уряд ДСР склав свої повноваження, а Народні збори прийняли рішення про скасування Конституції республіки та саморозпуск. Вся влада була передана Далекосхідному ревкому, до складу якого ввійшли П. О. Кобозев (голова), П. П. Постишев, М. П. Кубяк, І. П. Уборевич, Я. Д. Янсон, Г. М. Коренев і М. М. Матвеев. Народні збори звернулись до ЦВК РРФСР з проханням приєднати Далекий Схід і Забайкалля до Радянської Росії. У телеграмі-відповіді М. І. Калінін писав, що президія, оголошуючи ДСР в сучасних межах разом з окупованою іноземними військами зоною нерозривною частиною РРФСР, затверджує утворення Далекосхідного ревкому¹⁶.

Великий внесок в боротьбу за встановлення Радянської влади на Далекому Сході зробили представники різних національностей і народностей, зокрема, українці — Н. І. Ташенко, командир Другого Ойонського партизанського полку, член Установчих зборів ДСР, В. С. Бондаренко, член уряду ДСР, П. П. Федорець, керуючий справами республіки, Л. Я. Колос, начальник політуправління НРА, П. Р. Кравчук, один з керівників більшовицького підпілля в Чита-Черновських копальнях, та ін.

Активну роль в громадянській війні на Далекому Сході і Забайкаллі відіграв П. П. Постишев. В період ДСР він був введений кандидатом у члени Далбюро ЦК РКП(б), а у травні 1921 р. призначений воєнкомом Другої Амурської армії. Постишев входив також до складу Військової Ради.

Таким чином, Далекосхідна республіка проіснувала з 6 квітня 1920 р. до 14 листопада 1922 р. Її створення дало змогу ліквідувати японську інтервенцію і возз'єднати Забайкалля і Далекий Схід з Радянською Росією без вступу у війну з Японією. В ході боротьби за владу трудящих комуністи ДСР здобули досвід керівництва державою в умовах багатопартійності і наявності елементів парламентаризму.

Вперше в світовій історії комуністи нашої країни забезпечили успішне переростання революційно-демократичної диктатури робітничого класу і селянства в диктатуру пролетаріату, використовуючи загальне виборче право. Цей досвід має велике міжнародне значення.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 334.

¹⁶ «Дальневосточный путь» (Чита), 17 листопада 1922 р.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ НА ВИБОРАХ ДО МІСЬКИХ ДУМ УКРАЇНИ В 1917 р.

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО

Період від Лютневої революції до Великого Жовтня був заповнений жорстокими класовими боями, запеклою боротьбою політичних партій за маси, які вирішували питання про дальшу долю революції. Особливої гостроти набувала ця боротьба під час проведення масових виборчих кампаній, і зокрема на виборах до міських дум, що виявилися важливою подією у політичному житті країни.

Після Лютневої революції Тимчасовий уряд, зважаючи на цензовий склад старих органів місцевого самоврядування, прагнув перетворити їх у свою політичну опору. На Всеросійській нараді партійних працівників, скликаній ЦК РСДРП(б) наприкінці березня 1917 р., М. Скрипник відзначав, що уряд з метою зупинити дальший розвиток революції пішов на половинчату зміну старої влади. «Він (Тимчасовий уряд.— Ю. Т.) передав владу міському самоврядуванню і представникам міських управ,— говорив М. Скрипник,— передовірив владу не революції, а тим елементам, що мобілізувалися для контрреволюції»¹.

Однак, змушений рахуватися з вимогами трудящих мас, які утворивши Ради, з перших же днів революції виступали також за демократизацію старих органів самоврядування, Тимчасовий уряд 15 квітня 1917 р. видав закон про проведення виборів гласних міських дум на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування. Більшість політичних партій та їх діячів, які взяли участь в муніципальній кампанії, не мали досвіду діяльності в умовах вільного політичного життя, що було завойоване Лютневою революцією. Тому перші в історії Росії вибори на основі загального виборчого права виявились для них важливою школою політичної боротьби.

Оскільки муніципальна кампанія мала з'ясувати настрої мас, показати на яку підтримку могла розраховувати та чи інша партія, чимало політичних діячів розглядали її як «генеральну репетицію» перед виборами до Всеросійських Установчих зборів.

В ході передвиборчої кампанії до міських дум усі контрреволюційні елементи, уламки старих правих партій, які припинили своє існування невдовзі після Лютневої революції, групувалися навколо кадетів — головної політичної сили «всієї буржуазії, тобто класу капіталістів і поміщиків, що обуржуазилися, тобто стали капіталістами»².

Угодовські партії народних соціалістів, есерів, меншовиків та близьких до них груп відбивали класові інтереси «дрібних хазяїв, дрібних і середніх селян, дрібної буржуазії, а також частини робітників, які піддалися впливові буржуазії»³.

Цим партіям протистояли більшовики — послідовні революціонери, виразники класових інтересів «свідомих пролетарів, найманих робітників і примикаючої до них біднішої частини селян (напівпролетарів)»⁴.

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1а, од. зб. 384, арк. 17—18.

² В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 72.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 73.

На Україні складність соціально-економічних та національних відносин, крім цих основних партій, що діяли в загальноросійському масштабі, зумовила появу на арені політичного життя чималої кількості українських, польських, єврейських та інших буржуазних й дрібнобуржуазних націоналістичних партій та груп. За класовим спрямуванням до буржуазних партій відносились українські соціалісти-федералісти, польські національні демократи, блок єврейських клерикалів та сіоністів, а до дрібнобуржуазних угодовських — класовоспоріднені націоналістичні партії: українські соціал-демократи та есери, єврейський робітничий союз (Бунд), об'єднана єврейська соціалістична партія, єврейська соціал-демократична робітнича партія («Поалей-Ціон»), польська соціалістична партія (ліве і праве крило) та деякі інші.

Хоч між цими партіями та їх російськими партнерами існували певні протиріччя з національного питання, всі вони мали тотожні погляди щодо влади, землі, миру, 8-годинного робочого дня тощо.

Кадети, які активно протидіяли введенню нового виборчого закону, в ході кампанії намагались всіма силами звести нанівець її політичний характер. «Не політика і соціалізм, а велика і складна культурно-господарська робота потрібна в думі, якій по новому закону відведено широкое поле діяльності»⁵, — запевняли вони.

Головною вимогою муніципальної платформи кадетів було припинення дальшого розвитку революційної боротьби трудящих. «Інтереси держави вимагають, — зазначалося в ній, — щоб усіма громадянами було визнано, що період революційного усунення віджилого державного ладу закінчено і настав час зміцнення урядової влади і творчої роботи»⁶.

Вирішення всіх найважливіших питань дня відкладалося до майбутніх Установчих зборів. Так, 11 липня київська «Южная газета» писала: «Робітниче питання... Воно у нас буде вирішено в Установчих зборах, які будуть відстоювати інтереси робітників і дадуть закон про 8-годинний робочий день». Це була політика, спрямована на те, щоб «гальмувати якомога обережніше і непомітніше революцію, все обіцяти і нічого не виконувати»⁷.

Під час виборчої кампанії кадети старанно уникали обговорення злободенних політичних питань. Характерне в зв'язку з цим висловлення про національне питання кадетсько-прогресистської газети «Приднепровский край». «Залишимо осторонь незалежність Фінляндії та устрій України, — писала вона, — і об'єднаємося на ґрунті муніципальної програми, що не виходить за межі реальних можливостей в умовах сучасного все ще капіталістичного ладу»⁸.

Проголосивши себе надкласовою, загальнонаціональною партією «народної свободи», кадети всіляко пропагували ідеї «класового миру і гармонії» на ґрунті так званої «творчої» роботи в муніципалітетах, намагались переконати трудящих, ніби «завдання міського муніципального самоврядування полягає в тому, щоб задовольнити, узгодити і примирити інтереси різних верств і груп населення...»⁹.

Водночас вони вели запеклу боротьбу проти найпошлюбнішої революційної партії в країні — більшовиків. Саме боротьбу з ними кадети ставили своїм центральним завданням у виборчій кампанії, намагались переконати маси в тому, що більшовики нездатні до

⁵ «Приднепровский край», 4 липня 1917 р.

⁶ «Известия Всероссийского Союза городов», червень — липень 1917 р., стор. 20.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 207.

⁸ «Приднепровский край», 7 червня 1917 р.

⁹ «Народная свобода» (Харків), 21—22 червня 1917 р.

ведення муніципальної роботи, і «перехід міського господарства до рук крайніх лівих викличе ускладнення, хоча б з причини однієї невідповідності їх до цього роду творчості»¹⁰. Особливо посилили кадети антибільшовицьку кампанію після липневих подій. 7 липня 1917 р. кадетська газета «Речь» опублікувала спеціальну постанову з вимогою негайного арешту В. І. Леніна та інших більшовицьких керівників діячів, посилення репресій проти робітничого класу.

На місцях була розгорнута посилена агітація проти Рад — революційних організацій трудящих. У Києві на передвиборчих зборах член обласного кадетського комітету Зайцев демонстративно засуджував Ради за введення наказу № 1, який, на його думку, «зразу підірвав військову дисципліну в армії»¹¹. Полтавський міський голова Семенченко твердив, що «міське самоврядування повинно відстоювати єдність влади, неподільної з будь-якими іншими установами і організаціями»¹². Ці виступи свідчили про неприхований намір партії «народної свободи» ліквідувати Ради і захопити всю повноту влади в свої руки для придушення революції.

Виступаючи за продовження грабіжницької війни до «переможного кінця», кадети підтримували всі економічні і політичні заходи уряду і з свого боку закликали трудящих «зменшити класові апетити і збагнути необхідність єднання класів». Їх діячі запевняли, що особливо важливо це під час війни, «коли повинен бути єдиний фронт зовнішній і внутрішній»¹³.

Як не прагнули кадети замовчати важливі політичні питання, вони були змушені виявити своє ставлення до них. Виступивши проти Рад, за зміцнення влади Тимчасового уряду і наступ на фронті, створення постійної муніципальної поліції, ця партія зірвала з себе маску народолюбця і показала, що виражає інтереси імперіалістичної буржуазії.

У класовій боротьбі, що дедалі загострювалася, меншовики і есери та інші партії дрібної буржуазії намагались зайняти проміжну позицію, діяти як «третя сила». Меншовики і есери розгорнули посилену агітацію за створення виборчого «лівого блоку» всіх «соціалістичних» партій нібито у противагу кадетам. 10 травня 1917 р. на засіданні робочої секції Петроградської Ради робітничих депутатів під час обговорення муніципального питання доповідач угодовського виконкому Ради Анісімов твердив, що в «галузі муніципальної політики точиться боротьба між революційною демократією і буржуазією, яка об'єднана в сильному блоці. Ясно, — продовжував він, — що їй треба протиставити такий же сильний лівий блок»¹⁴.

Очевидно, створення «лівого блоку», до якого увійшли б і більшовики, було необхідне угодовцям для того, щоб позбавити партію революційного пролетаріату можливості вести самостійну політичну агітацію в масах, викривати зрадницьку політику меншовиків та есерів. Заявляючи про необхідність боротьби з буржуазією, угодовці так само, як і кадети, заперечували політичний характер виборчої кампанії. Цю обставину відзначав В. І. Ленін, який вказував, що зводить вибори під час революції лише до муніципальної програми — «це — щось потворно-безглузде. Це — знуцання з досвіду всіх революцій»¹⁵. Подібна так-

¹⁰ «Вольнская речь», 1 серпня 1917 р.

¹¹ «Южная газета», 15 липня 1917 р.

¹² «Полтавский день», 5 липня 1917 р.

¹³ «Народная свобода», 23—24 червня 1917 р.

¹⁴ «Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 12 травня 1917 р.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 350.

тика меншовиків та есерів зумовлювалася їх загальною угодовською політикою, спрямованою на згортання революції.

На Україні російські меншовики і есери прагнули залучити у лівий блок також націоналістичні партії української, єврейської та польської дрібної буржуазії. Крім «соціалістичного блоку», який об'єднував у деяких містах всі дрібнобуржуазні партії, існували також соціал-демократичні та есерівські угруповання. Часто окремо виступали і виборчі блоки націоналістичних українських, єврейських та польських партій. Усі ці групи не становили якихось чітких принципіальних об'єднань з заздалегідь визначеною програмою. В. І. Ленін влучно характеризував їх, як «справжній зразок дрібнобуржуазної каші і дрібнобуржуазної безпринципності!»¹⁶. Спільні списки складалися дрібнобуржуазними «соціалістами» з тим, щоб якомога більше протягти у міські думи своїх кандидатів. Єдиною справжньою основою для об'єднання угодовців було намагання відтіснити більшовиків, страх перед революцією, що наближалася.

Водночас меншовики і есери силкувалися використати виборчу кампанію для підтримки Тимчасового уряду, закріплення влади буржуазії. «Ми повинні вжити всіх заходів, щоб уряд, який захищає революцію, захищає свободу і щастя народів Росії, знайшов у нас опору і підтримку»¹⁷, — говорилося в одній з передвиборчих відозв угодовської київської Ради робітничих депутатів. Такими заявами рясніла вся есерово-меншовицька преса. Не наважуючись до певного часу відверто агітувати за згортання діяльності Рад, лідери дрібнобуржуазних партій заявляли на виборах, що саме міські думи «повинні становити опору революційної влади, вони повинні стояти на варті революції і свободи»¹⁸.

Замовчуючи найважливіші для трудящих питання влади, війни і миру, угодовці намагались посіяти ілюзії в масах, що з допомогою зреформованих міських дум можна прийти до соціалізму. «В міську думу представники робітничого класу (угодовці.— Ю. Т.) йдуть для того, — заявляли меншовики, — щоб створити умови, необхідні робітничому класу в його боротьбі проти самих основ капіталістичного ладу, в його боротьбі за соціалізм, за створення такого ладу, коли всі знаряддя виробництва будуть знаходитись в руках всього суспільства...»¹⁹. Есери також розглядали міську думу, як «демократичну общину», що мала, на їх думку, бути «перехідною формою до чисто соціалістичної і навіть комуністичної общини»²⁰.

У своїх спробах нав'язати трудящим Росії рецепти «муніципально-го соціалізму», як засобу вирішення всіх соціально-економічних проблем, меншовики і есери наслідували опортуністичних соціалістів Заходу. Так, муніципальна платформа меншовиків вводила виборців в оману демагогічними деклараціями про можливість кожного жителя впливати на діяльність міського самоврядування — «на постановку народної освіти, народного здоров'я, благоустрою, на міські фінанси і міське господарство». Для цього, запевняли меншовики, необхідно лише провести якомога більше їх представників у думу. Крім того, вони безсоромно твердили, що їх програма не розрахована «на далеке майбутнє і може бути здійснена в умовах сучасного капіталістичного

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 459.

¹⁷ «Известия Киевского Совета рабочих депутатов», 19 липня 1917 р.

¹⁸ «Знамя труда», 12 липня 1917 р.

¹⁹ «Известия Юга», 8 липня 1917 р.

²⁰ «Бюллетень Екатеринославского губернского исполнительного комитета общественных организаций», 14 квітня 1917 р.

суспільства»²¹. Це був прямий обман політично незрілих мас, спрямований на те, щоб залучити на свій бік якомога більше виборців. Чимало обіцяючи масам в справі поліпшення їхнього добробуту, меншовики не давали жодної вказівки на те, яким шляхом вони збираються здійснювати свою програму в умовах грабіжницької війни і влади капіталістів.

Муніципальна програма есерів дещо відрізнялася від меншовицької ставленням до земельної проблеми. В той час як меншовики проголошували муніципалізацію землі, есери виступали за її соціалізацію, зокрема в межах міста.

Однак соціалізація землі в умовах капіталізму по суті не зачіпала старих основ землеволодіння. В тезах муніципальної підсекції III з'їзду есерів прямо вказувалося: «Соціалізація землі в містах, що здійснюється в межах буржуазного ладу, не передбачає основного порушення існуючих торгово-промислових відносин, і земля, зайнята фабриками і заводами та іншими торгово-промисловими підприємствами, а також житлами, залишається в руках колишніх власників на правах користування»²². До того ж есери не збиралися боротися за негайне запровадження в життя аграрної частини своєї муніципальної програми, а відкладали це до Установчих зборів, запевняючи маси, що їх партія поки що відстоюватиме повне припинення продажу міської землі, окремі заходи «по відчуженню необхідних в загальних інтересах міського населення приватновласницьких ділянок» та ін.²³

Таким чином, і меншовики і есери навіть питання комунальні вирішували шляхом поступових реформ, відмовляючись від революційної боротьби за життєві інтереси трудящих. Удаючи, ніби вони виступають проти кадетів, лідери дрібнобуржуазних партій обіцяли виборцям раз і назавжди покласти кінець «господарюванню в міській думі тих, хто розорив місто і нічого не дав населенню»²⁴, але з найважливіших політичних питань — про державну владу, вихід з імперіалістичної війни — ставали на шлях угоди з буржуазією. Зовсім іншим було ставлення меншовиків і есерів до партії пролетаріату, яка послідовно захищала інтереси трудящих. Під час муніципальних виборів у своїй пресі вони, як і кадети, зводили наклепи на більшовиків.

Як і російські угодовці, українські есери та соціал-демократи були партіями соціалістичної фрази, соціальних реформ і не прагнули докорінно змінити становище народних мас. Беручи участь у муніципальній кампанії, українські дрібнобуржуазні партії намагалися не допустити виступу трудящих єдиним класовим фронтом проти експлуататорів, закликали голосувати за «своїх соціалістів». «Хто ж краще знає потреби українського пролетаріату, — демагогічно твердили націоналісти, — як не самі українці, ніхто краще і не подбає за нас, як ми самі»²⁵.

Однак у своїй виборчій тактиці українські есери і соціал-демократи, як і інші дрібнобуржуазні партії, не були послідовними. У 5 з 18 міст України, населення яких становило понад 50 тис. чол.*, — Києві,

²¹ Программа социал-демократов меньшевиков по выборам в городскую думу, К., 1917, стор. 1, 8.

²² «Самоуправление», 1917, № 1, 30 червня, стор. 36.

²³ «Крестьянин и рабочий», 21 червня 1917 р.

²⁴ «Знамя труда», 6 червня 1917 р.

²⁵ «Робітнича газета», 27 червня 1917 р.

* За даними Центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду, до таких міст у 1915 р. на Україні належали: Одеса, Київ, Харків, Катеринослав, Миколаїв, Херсон, Житомир, Бердичів, Кременчуг, Єлисаветград, Полтава, Вінниця, Луганськ, Маріуполь, Ніжин, Кам'янець-Подільський, Чернігів, Умань (ЦДІА у Ленінграді СРСР, ф. 1288, оп. 26, спр. 18, арк. 5, 5 зв.).

Одесі, Вінниці, Єлисаветграді, Кременчуку, — вони виступали під вивіскою «українського соціалістичного блоку». Окремі списки виставили українські есери лише у Катеринославі, а українські соціал-демократи — у Катеринославі та Харкові. У Чернігові перші були настільки слабкими, що постановили віддати свої голоси за «соціалістичний блок» і зовсім відмовились від виборчої боротьби²⁶. У всіх інших випадках «українські соціалісти» блокувались з російськими, польськими та єврейськими дрібнобуржуазними партіями.

У містах з великим пролетарським прошарком населення українські націоналістичні партії не були здатні розгорнути активної виборчої діяльності, оскільки не користувалися будь-яким впливом серед робітничого класу. Так, організаційна комісія при Центральній раді констатувала, що у Харкові «українські соціал-демократи обмежились кількома передвиборчими мітингами», а вступ українських есерів до блоку «Землі і Волі» пояснювався браком у них почуття сили в боротьбі з іншими партіями²⁷.

Муніципальна політика українських дрібнобуржуазних партій була подібна до есерово-меншовицької. Окремі виступи українських націоналістичних лідерів свідчили, що вони зайняли позиції правіші від їх російських партнерів. Так, один з керівних діячів УСДРП М. Ткаченко, оцінюючи перемогу «соціалістичного блоку» на виборах до районних дум Петрограду, назвав її «в значній мірі передчасною», оскільки, на його думку, в середовищі дрібнобуржуазних партій ще мало було «людей досвідчених і придатних до роботи в магістратах»²⁸.

Українські есери та есдеки, як і російські соціал-угодовці, закликали до «творчої роботи», «згуртування», приховуючи свої прагнення загальмувати дальший розвиток революції. Зокрема, М. Порш на одному з передвиборчих мітингів заявив, що оскільки «революція тільки руйнувала, то тепер настав час, коли всі повинні взятись до роботи і стройно-міцними рядами прийти до урни, подаючи голос за список кандидатів УСДРП»²⁹. Дуже схожими були і їх муніципальні програми. Так, муніципальна платформа УСДРП майже повністю копіювала меншовицьку³⁰.

Партії української буржуазії, насамперед соціалісти-федералісти, під час муніципальної кампанії розгорнули агітацію за об'єднання усіх націоналістичних угруповань в «загальноукраїнський союз». У зв'язку з цим газета «Нова Рада» писала про необхідність створювати по містах ради «з усіх елементів, з яких складається українство і гуртом скласти спільні списки... За ці списки в цілому й мусять голосувати всі українці, як один чоловік, не розбиваючи голосів, не отягаючись іти на вибори, приєднуючи до даних списків і сторонніх людей»³¹. Спроби української буржуазії скласти єдиний націоналістичний блок на виборах були спрямовані на затушовування класових протиріч в українському національному русі. Різні класи і верстви населення, які брали у ньому участь, займали різні позиції, що знову підтвердив весь хід муніципальної кампанії. З найбільших міст лише в Чернігові українські соціал-демократи увійшли до так званого «демократичного блоку», що його утворили соціалісти-федералісти. Навіть інструктор Центральної ради по Чернігівському повіту кваліфікував цей блок як «напівбуржуазний» і зазначав, що до його складу входять «кандидати із чорносо-

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 3, спр. 3, арк. 138 зв.

²⁷ Там же, оп. 1, спр. 39, арк. 68.

²⁸ «Робітнича газета», 25 червня 1917 р.

²⁹ «Робітнича газета», 5 липня 1917 р.

³⁰ «Робітнича газета», 16 червня 1917 р.

³¹ «Нова Рада», 29 квітня 1917 р.

тенним минулим»³². В інших містах відбувалося єднання націоналістичної буржуазії у блоках, очолюваних соціалістами-федералістами без участі українських есдеків та есерів.

Дальший розвиток революції, наполеглива боротьба більшовиків проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду, послідовна підтримка ними демократичних вимог національно-визвольного руху призвели до появи у середовищі українських дрібнобуржуазних партій лівих течій. Так, у Петрограді на серпневих виборах до міської думи місцева організація УСДРП заявила про свою підтримку більшовицького списку і закликала українське населення столиці віддати йому свої голоси³³. На передвиборчих зборах українських есерів та соціал-демократів у Єлисаветграді їх окремі представники висловилися проти антибільшовицьких виступів, які «б'ють по всій справі соціалізму в Росії і на Україні»³⁴.

У Луганську єдиний представник української дрібної буржуазії, який пройшов у думу за списком місцевої «Просвіти», приєднався до більшовиків³⁵. Ліва група українських есерів виникла у Лубнах³⁶. До неї належав відомий своєю революційною діяльністю під час денікінщини П. Слинько, який активно виступав з критикою місцевого буржуазно-націоналістичного «українського трудового блоку»³⁷.

Ці факти свідчили про незадоволення окремих низових організацій українських дрібнобуржуазних партій політикою, яку здійснювали їх лідери. Члени цих організацій поступово усвідомлювали те, що тільки партія більшовиків може об'єднати в єдиному революційному потоці соціалістичний рух пролетаріату, революційно-демократичну боротьбу за мир і землю, національно-визвольний рух пригноблених народів. Партія більшовиків взяла участь в муніципальній кампанії з метою політичного виховання трудящих, залучення їх на свій бік і згуртування для боротьби за перемогу соціалістичної революції. Найважливішою умовою виконання цього завдання було чітке розмежування революційної та угодовської ліній. Ось чому більшовики рішуче відкинули блок з меншовиками і есерами. На Петроградській міській конференції РСДРП(б) в квітні 1917 р. В. І. Ленін різко засудив будь-яку можливість виборчої угоди з меншовиками та есерами: «Найменша думка про блок з дрібною буржуазією, підтримуваною капіталістами, це — зрада щодо соціалізму»³⁸, — говорив Володимир Ілліч. Разом з цим більшовики намагались об'єднати навколо себе ті групи з дрібнобуржуазних партій, які виступали проти оборонства і підтримки Тимчасового уряду. З цього приводу В. І. Ленін зауважив: «Я рішуче за те, щоб вставляти в наші списки кандидатів меншовиків, які рвуть з шовінізмом. Це не блок»³⁹. Умовою такого об'єднання партія вважала повний розрив цих груп з угодовською лінією і безумовне визнання ними муніципальної платформи РСДРП(б). Тактика більшовиків сприяла ізоляції угодовців від мас, вносила розклад в середовище дрібнобуржуазних партій.

На Україні більшовики дотримувались ленінських вказівок про необхідність блокуватися лише з інтернаціоналістськими елементами.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 3, спр. 3, арк. 138.

³³ «Пролетарий» (Петроград), 20 серпня 1917 р.

³⁴ «Робітничча газета», 2 серпня 1917 р.

³⁵ «Архів Радянської України», 1932, № 4—5, стор. 101.

³⁶ «Летопись революции», 1923, № 3, стор. 86.

³⁷ «Известия Лубенского Совета рабочих и солдатских депутатов», 3 липня 1917 р.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 125.

³⁹ Там же.

У Києві, Харкові до їх списків були включені й представники від місцевих груп соціал-демократії Польщі та Литви, в Одесі — з групи лівих есерів, Луганську — польського соціалістичного об'єднання. Спільні списки інтернаціоналістів мали місце і в інших містах України. Утворити виборчий блок запропонував і ряд українських соціал-демократичних організацій. Більшовики не відкидали безоглядно ці пропозиції УСДРП. Так, у Катеринославі місцевий комітет РСДРП(б), одержавши відповідного листа уседеків, ухвалив «доручити членам комітету С. Гопнер та Е. Квірінгу вступити у переговори при умові, якщо українська соціал-демократія не перебуває в Центральній українській раді і в блоці по виборах у міські думи з соціалістами-революціонерами»⁴⁰. Однак, переконавшись в активній підтримці місцевими українськими соціал-демократами націоналістичної Центральної ради, більшовики Катеринослава вирішили виступати на виборах окремо.

Спільні дії партії революційного пролетаріату під час муніципальної кампанії з рядом інтернаціоналістських груп довели, що більшовикам зовсім невластивий дух замкнутості та ізольованості, в чому їх звинувачували дрібнобуржуазні лідери. Навпаки, ці дії переконували в можливості об'єднання зусиль усіх політичних груп, які відходили від угодовської та оборонської ліній і не підтримували Тимчасовий уряд. Цим самим на практиці здійснювалося зближення між усіма інтернаціоналістами в боротьбі з шовінізмом великої та дрібної буржуазії, що, за визначенням В. І. Леніна, було основним питанням тогочасного політичного життя в Росії і в усьому світі⁴¹.

В ході муніципальної кампанії деяким більшовицьким організаціям довелося переборювати об'єднавчі настрої серед окремих членів партії. В Харкові 16 травня 1917 р. загальні збори більшовиків Холодногорського району прийняли помилкове рішення про необхідність блоку з місцевими угодовськими соціал-демократичними організаціями⁴². Рішення про технічну угоду з «соціалістичним блоком» під тиском частини членів комітету ухвалила Київська загальноміська конференція РСДРП(б)⁴³. Подоланню таких настроїв значною мірою сприяв досвід участі більшовиків у муніципальній кампанії в Петрограді, де вони блокувалися лише з інтернаціоналістами, а також досить відверті спроби діячів дрібнобуржуазних партій використати виборчі угоди з метою об'єднання в загальнопартійному плані.

Правильну позицію зайняла Харківська організація РСДРП(б), яка на загальних зборах 18 і 21 травня прийняла резолюцію виставити окремий список⁴⁴. Так само поступила Київська організація, переглянувши своє попереднє рішення⁴⁵. Переважна кількість більшовицьких організацій України ухвалила йти на вибори без блоків і роз'яснити масам «корінну відміну трьох головних груп партій: 1) к.-д. і правіших за них; 2) партії дрібної буржуазії (народники) і частини робітників, що піддалися впливові буржуазії (меншовики-оборонці), і 3) партія революційного пролетаріату (більшовики)»⁴⁶. Цьому завданню була підпорядкована вся діяльність більшовиків під час виборчої

⁴⁰ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.), К., 1957, стор. 128—129.

⁴¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 459.

⁴² Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, К., 1957, стор. 198—199.

⁴³ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.), стор. 294.

⁴⁴ Там же, стор. 55—57.

⁴⁵ Борьба за власть Советов на Клевщине, К., 1957, стор. 166—167.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 126.

кампанії, їх муніципальна платформа. На відміну від партій дрібної буржуазії, які зводили вибори лише до комунальної програми, позиція РСДРП(б) в муніципальній кампанії давала відповідь «на всі корінні питання сучасної політики, особливо на питання про війну й про завдання пролетаріату щодо центральної влади»⁴⁷.

В основу муніципальної платформи більшовиків були покладені висунуті В. І. Леніним три положення — ніякої підтримки імперіалістичній війні, Тимчасовому уряду, заміна старої поліції всенародною міліцією⁴⁸. Таким чином, в ній вміло пов'язувалися часткові муніципальні вимоги з головним завданням — перемогою соціалістичної революції.

Платформа більшовиків привертала увагу мас до найважливіших політичних питань дня, скеровувала їх на боротьбу з буржуазією. Саме цим вона відрізнялася від платформ усіх інших партій, що взяли участь у виборах. Її основні положення поряд з викриттям буржуазії та угодців стали головним змістом більшовицької агітації і пропаганди в муніципальній кампанії.

Муніципальна платформа РСДРП(б) вміщувала також ряд чисто комунальних вимог, насамперед поліпшення економічних умов та захист демократичних прав робітничого класу, якнайширшої демократизації міського самоврядування, надання виборчих прав усім громадянам з 18 років, а не з 20, як це було встановлено Тимчасовим урядом, відповідальності органів самоврядування перед населенням. Більшовики рішуче вимагали збільшення податкового обкладання панівних класів, встановлення такс за наймання квартир, примусового відчуження приватних будівель для боротьби з житловою кризою. В галузі міського господарства було поставлено завдання повної муніципалізації підприємств загального користування, особлива увага приділялась поліпшенню умов життя в робітничих окраїнах. Для боротьби з продовольчою розрухою більшовики вимагали надати муніципалітетам право монопольного розпорядження і реквізиції продовольства. Велику увагу вони приділяли також питанням охорони праці, боротьби з безробіттям, народної освіти та охорони здоров'я. Платформа РСДРП(б) була надрукована в газеті «Правда» 7 та 12 травня 1917 р. і видана окремою брошурою⁴⁹, вона стала програмою дій для всіх більшовицьких організацій країни під час виборів до міських дум.

В ході муніципальної кампанії більшовики провели величезну організаційну і агітаційну роботу. Скрізь при місцевих комітетах РСДРП(б) були створені спеціальні групи, які здійснювали керівництво виборчою роботою. Ці групи розповсюджували відповідну літературу, організовували лекції, мітинги. Питання муніципальної роботи широко висвітлювались в пресі, неодноразово обговорювались в комітетах і на міських партійних конференціях більшовиків.

Важлива робота була проведена по підборі і висуванню кандидатів у гласні думи. У Харкові кандидатами були затверджені О. В. Ємельянов-Сурик, С. Ф. Буздалін, П. А. Кін, М. Л. Рухимович, у Катеринославі — Г. І. Петровський, В. К. Аверін, Е. І. Квірінг, М. В. Копилов, С. І. Гопнер, у Києві — А. В. Іванов, М. С. Богданов, В. П. Затонський, у Луганську — К. Є. Ворошилов, А. З. Каменський; у Полтаві — В. М. Шахрай, С. Л. Козюра та ін.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 126.

⁴⁸ Там же, стор. 311.

⁴⁹ Первый легальный Петербургский комитет большевиков в 1917 году, М.—Л., 1927, стор. 103.

Вибори до муніципалітетів відбулися влітку 1917 р. Їх результати мали велике значення для з'ясування розстановки класових сил. Наведена нижче таблиця показує, скільки депутатських місць у міських думах найбільших міст України отримали головні політичні партії, які виставили свої списки для голосування *.

Таблиця 1

Міста	Кількість депутатських місць у думах			
	Кадети	Укр. с.-д. і укр. с.-р.	Російські есе- ри, меншовики та інші «соці- алісти»*	РСДРП(б)
Одеса	15	5	73	3
Київ	10	24	44	7
Катеринослав	9	6	38	22
Харків	16	2	69	11
Полтава	11	—	21**	15
Вінниця	4	7	8	12
Луганськ	2	—	18	29
Чернігів	14	—	16	2
Всього	81	44	287	101

** Сюди входить також деяка кількість місць уесерів та уесдеків, які виступали в «соціалістичному блоці».

Важливим результатом муніципальних виборів була поразка кадетів. Провал партії, що виступала за продовження імперіалістичної війни, встановлення контрреволюційної диктатури, свідчив про остаточне визначення політичного настрою трудящих. Головна партія буржуазії назавжди втратила засоби ідейного впливу на широкі маси населення.

Більшість у міських думах України, як і скрізь в Росії, отримав угодівський есеро-меншовицький блок. На результати виборів значною мірою вплинула наявність в містах величезного прошарку дрібної буржуазії, а також тієї частини робітників, що недавно прийшла на фабрики та заводи і ще не розірвала зв'язків з селом. Саме ці верстви міського населення були надзвичайно придатним ґрунтом для есерівської агітації. Політично незрілі виборці, які ставили соціально надзвичайно неоднорідну масу, ще вірили їх обіцянкам і віддали свої голоси партіям «соціалістичного блоку». Однак в міру розвитку революції ця маса мала неминуче політично диференціюватися. Як свідчили далішні події, частина виборців повернулася до кадетів, а більшість їх, переконавшись у зраді угодівців, пішла за більшовиками.

Повного краху зазнали українські націоналістичні партії есерів та соціал-демократів, які намагалися виступати від імені робітників. Пролетаріат України не повірив в їх націоналістичні лозунги. Справу національного визволення він нерозривно поєднував з загальною революційною боротьбою проти панування буржуазії.

Вибори продемонстрували безумовне зростання впливу більшовиків. В обстановці післялипневої кризи, жахливих наклепів з боку буржуазії та угодівців, залякування мас загрозою «більшовизму» за

* Складена за матеріалами: ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 39, арк. 68; оп. 3, спр. 3, арк. 64, 139, 139 зв.; КОДА, ф. 1694, оп. 1, спр. 53, арк. 1; «Одесская почта», 8 серпня 1917 р.; «Полтавский день», 4 липня 1917 р.; «Голос крест'янина», 6 серпня 1917 р.; «Бюллетень Екатеринославского Губернского Исполнительного Комитета общественных организаций», 22 серпня 1917 р.

партію революційного пролетаріату могла голосувати лише найсвідоміша передова частина трудящих. Це визначало величезну політичну цінність голосів, відданих за списки РСДРП(б).

Луганська і Вінницька міські думи були повністю завойовані більшовиками. У Катеринославі вони отримали лише на два депутатських мандати менше, ніж есери. Чималу кількість голосів було віддано за більшовиків в інших містах України. Їх могло бути значно більше, якби буржуазія та угодовці не позбавили можливості участі у виборах значної частини трудящих, зокрема молоді віком 18—19 років.

До виборів не допускалося і населення пригородів. У Харкові були позбавлені права голосувати тисячі робітників заводів ВЕК та інших підприємств, розташованих за міською межею⁵⁰. Не попало до виборчих списків також чимало мешканців робітничих кварталів Катеринослава, Одеси, Єлисаветграда, Маріуполя та інших міст України⁵¹.

Успіх більшовиків полягав не лише в значній кількості голосів, відданих за них на виборах. Завдяки своїй тактиці, що давала можливість вести самостійну політичну агітацію навколо основних питань революції про владу, війну і мир, загальне озброєння народу, ленінська партія допомогла широким масам збагатити свій політичний досвід, зробити ще один крок у піднесенні класової свідомості.

Таким чином, вибори до міських дум в Росії та на Україні продемонстрували дальшу поляризацію політичних сил напередодні соціалістичної революції. «Муніципальна кампанія,— відзначала «Правда»,— скрізь проходить під знаком різкого розмежування пролетарських мас і міської бідноти, що їх підтримує, з оборонцями»⁵². Як вказував В. І. Ленін, вибори «остаточно розмежували класи в російській революції, всередині російської «революційної демократії»⁵³. Процес розкладу тієї відносної єдності суспільних сил, яка склалася під час Лютневої революції, дійшов до свого логічного завершення.

Величезне політичне значення муніципальних виборів полягало також в тому, що вони з усією гостротою ставили питання про владу в країні. За партії, що входили в Ради, проголосувала величезна більшість міського населення країни.

Таким чином ще виразнішими ставали неправомірність існування Тимчасового уряду і безпідставність тверджень лідерів меншовиків і есерів про неможливість утворення влади без кадетів. Маса переконалися в необхідності повалення буржуазії.

⁵⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 404, оп. 1, спр. 31, арк. 8—12.

⁵¹ Там же, спр. 2, арк. 76, 77; спр. 30, арк. 79; «Известия Екатеринославского Совета рабочих депутатов», 18 серпня 1917 р., «Известия Елисаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 1 серпня 1917 р.

⁵² «Правда», 13 серпня 1917 р.

⁵³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 510.

КИЇВ — ЦЕНТР ОСВІТИ І НАУКИ НА УКРАЇНІ В XVII СТ.

К. І. СТЕЦЬЮК

Київ, двічі орденоносне місто-герой, столиця Радянської України, є політичним, економічним і культурним центром республіки. Історія його сягає в глибину віків. Вже в IX ст. Київ як одне з найстаровинніших і найвизначніших міст Європи й усього світу став центром землі руської. Велика роль належала йому у створенні могутньої Давньоруської держави, спільної коліски трьох братніх народів — російського, українського і білоруського.

Бурхливим і багатогранним було суспільне й культурне життя міста і в наступні епохи, особливо в XVII ст., коли воно стає центром освіти та науки. Тогочасний Київ згадується у численних джерелах, йому присвячена велика література, але питання освіти і особливо науки знаходять в них лише часткове висвітлення. Так, в «Актах Южной и Западной России» (т. II) є матеріали про братства на Україні, про статут братської львівської школи, яка стала зразком для інших шкіл, в тому числі для Київської. Це видання (т. III) містить відомості щодо Києво-Могилянської колегії і зокрема про допомогу їй з боку російського уряду¹.

Важливим друкованим джерелом з цього питання є «Архив Юго-Западной России»², де також зібрано фактичні дані для висвітлення ролі братств. Дослідник не може обминути і такого видання, як «Памятники Киевской комиссии», зокрема в перших трьох томах його вміщено матеріали про освіту³. Цінними джерелами про розвиток історичних знань і літератури в XVII ст. є й так звані козацькі літописи, особливо «Літопис Самовидця»⁴.

Визначна історична і літературна пам'ятка XVII ст. — це хроніка українського історика Феодосія Сафоновича*, окремі частини якої зберігаються в історичних архівах у Москві й Ленінграді та рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки. Праця Сафоновича використана для створення «Синописа» — також важливої історичної пам'ятки того часу⁵.

Києву присвячена величезна дореволюційна література, зокрема питання освіти розроблялися С. Голубевим, М. Булгаковим, Н. Закрев-

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (далі — АЮ и ЗР), т. II, СПб., 1865; т. III, СПб., 1861.

² Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР), ч. I, т. 10; ч. I, т. 11, К., 1904.

³ Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов (далі — Памятники Киевской комиссии), т. I, II, III, изд. 2-е, К., 1898; т. IV, изд. 1-е, К., 1859.

⁴ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам (далі — Летопись Самовидца), К., 1878.

* Повна її назва: «Хроника из летописцев стародавних, из святого Нестора печерского и иных, также из хроник польских о Руссии, отколь Русь почалася и о первых князех русских и по них дальших наступающих князех и их делах, собранная працею иеромонаха Феодосия Сафоновича, игумена монастыря золотоверхого Киевского, року от сотворения свету 7180, а от Рождества Христова 1672».

⁵ Синопис или Краткое собрание от разных летописцев о начале Славяно-Российского народа..., К., 1674.

ським, Н. Петровим і особливо Х. Тітовим⁶. Значний фактичний матеріал про діячів науки і культури Києва, про їх вклад у природознавство містять праці Н. Сумцова⁷. Розвиток історичних знань та літератури висвітлювали Є. Болховітінов, А. Рогозинський, А. Старчевський⁸.

Наукова тематика, пов'язана з історією Києва, досліджувалась і в радянський час. В останні роки вийшли фундаментальні узагальнюючі праці: «Історія Києва», «Історія міст і сіл УРСР»⁹, де столиці України присвячено окремий том. Але ці видання охоплюють великий період, і тому ряд питань, зокрема розвиток освіти й науки висвітлюється дуже стисло. В цьому плані більш ґрунтовними дослідженнями є колективна монографія з історії вітчизняної математики¹⁰ та книга Я. Ісаєвича про роль братств у розвитку української культури¹¹. Стан історичної науки в XVII ст. проаналізовано в праці М. І. Марченка¹² і в колективній монографії співробітників Інституту історії АН УРСР, яка готується до друку. Про вивчення і використання хроніки Сафоновича йде мова в статті О. А. Бевзо¹³. Вклад київських вчених XVII ст. у філософську науку розглянуто в статті Г. Ломоносової-Рівної¹⁴. Значення Києва як важливого центру освіти не лише України, Білорусії, але й балканських країн та Молдавії, розкриває Ф. П. Шевченко¹⁵.

Проте й досі немає дослідження, в якому з достатньою повнотою було висвітлено велику роль Києва у розвитку освіти і науки в XVII ст. Розкрити умови, за яких він став вогнищем культури на Україні в цей період, а також показати його досягнення в галузі освіти і науки має на меті дана стаття.

Визвольна боротьба України проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVII ст. (включаючи і визвольну війну 1648—1654 рр.) дала могутній поштовх для розвитку української культури. Український народ у цей час не тільки зброєю, але й засобами ідеологічними — наукою, художнім словом, образами мистецтва прагнув відстояти своє право на історичне існування.

Опір, який селянство, козацтво, міщанство і нижче православне духовенство чинили наступу магнатсько-шляхетської Польщі, набирав форми релігійного руху, боротьби за православну віру проти католицизму й унії. В. І. Ленін писав, що «виступ політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії

⁶ С. Т. Голубев. История Киевской духовной Академии, К., 1836; Макарий Булгаков. История Киевской Академии, Спб., 1843; Н. Захревский. Описание Киева, т. I, М., 1868; Н. И. Петров. Киевская Академия во второй половине XVII в., К., 1895; Хв. Тітов. Стара вища освіта в Київській Україні, К., 1924.

⁷ Н. Ф. Сумцов. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия, вып. I, Лазарь Баранович, Харьков, 1885; його ж. Иоанникий Галатовский. — «Киевская старина», 1884, кн. I—IV.

⁸ Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви, т. II, Спб., 1872; А. М. Рогозинский. Кройника Феодосия Сафоновича и ее отношение к Киевскому Синодису, Спб., 1911; А. Старчевский. Очерки литературы русской истории до Карамзина, Спб., 1848; та ін.

⁹ Історія Києва, т. I, К., 1959; т. II, К., 1960; Історія міст і сіл УРСР, Київ, К., 1968.

¹⁰ История отечественной математики, т. I, К., 1966.

¹¹ Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVII—XVIII ст., К., 1966.

¹² М. І. Марченко. Українська історіографія з давніх часів і до середини XIX ст., К., 1959.

¹³ О. А. Бевзо. Феодосій Сафонович та його «Кройника». — УІЖ, 1963, № 8.

¹⁴ Г. Ломоносов-Рівна, З історії філософії в Києво-Могилянській колегії. — Наукові записки Інституту філософії АН УРСР, т. VII, К., 1961.

¹⁵ Ф. П. Шевченко. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст., К., 1963.

їх розвитку...»¹⁶. Цілком зрозуміло, що представники різних станів мали різні інтереси, але всіх їх об'єднувала спільна мета — рішуча протидія наступу шляхетської Польщі на права українського народу.

Особливо велика роль в суспільно-політичній та ідеологічній боротьбі належала міському населенню як більш економічно розвинутому і консолідованому. Краща частина його відбивала прагнення народних мас. Прогресивні діячі того часу утворюють братства, які внесли важливий вклад у загальну боротьбу за національну незалежність України, проти поневолювачів та їх поплічників, проти економічного і політичного гноблення. Це сприяло розвитку національної самосвідомості українського народу наприкінці XVI — на початку XVII ст. Значення міст як осередків культури й науки особливо зростає з виникненням братств. У боротьбі проти унії і католицизму вони багато зусиль доклали, щоб піднести на вищий щабель освіту, влаштовувати друкарні, організовувати видання книг релігійно-полемічного характеру і великої кількості підручників.

Братські школи створювались у міських центрах того часу. Перша відкрилася у Львові в кінці 1585 р.¹⁷ З 1586 р. вже існував реєстр її учнів та шкільний статут¹⁸. Згодом такі ж заклади були засновані в Рогатині (1589 р.), Городку (1591 р.), Перемишлі (1592 р.), Бельську (1599 р.)¹⁹. У 90-х роках вони діяли в Кам'янці-Подільському і Галичі, а на початку XVII ст. — у Замості²⁰, Холмі, Вінниці, Немирові.

В наступний період відбувається піднесення Києва як культурного центру, зумовлене у великій мірі його особливою роллю в історії слов'янських земель.

Київська братська школа виникла в 1615 р.²¹, на Подолі. В умовах визвольної боротьби вона, як і львівська, стала ідейною зброєю українського народу проти наступу Ватикану і шляхетської Польщі. В 1620 р. Київська братська школа почала діяти на засадах вищого учбового закладу, одержавши жалувані грамоти єрусалимського патріарха Феофана від 17 і 26 травня 1620 р. і 7 січня 1621 р.²². Тут училися такі видатні культурні діячі свого часу, як Мелетій Смотрицький, Касіан Сакович, Лаврентій Зизаній та інші. Першим ректором був Іов Борецький, який згодом став київським митрополитом. Він виявив себе переконаним послідовником визволення України від гніту шляхетської Польщі за допомогою Росії.

Рівень і організація навчального процесу в Київській братській школі з перших днів її існування здобули загальне визнання. Сучасники вважали її вищим учбовим закладом, який не поступався університетам Європи. Так, за словами французького інженера Боплана, в Києві при Братському монастирі діяла «академія» або «університет».

В 1631 р. у місті за ініціативою Петра Могили було створено нову школу. Архимандрит Києво-Печерської лаври, а згодом митрополит київський П. Могила здобув освіту у вищих учбових закладах Західної

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 216.

¹⁷ Ф. Срібний. Студії.—ЗНТШ, т. 108, стор. 105; Хв. Тітов. Назв. праця, стор. 27; Н. Закревский. Назв. праця, стор. 150.

¹⁸ Архив ЮЗР, ч. I, т. X, стор. 57—60; АЮ и ЗР, т. II, № 154; Я. Ф. Головацкий. Порядок школьный или устав ставропигийской греко-русской школы во Львове 1586 г., Львов, 1863.

¹⁹ Акты Западной России, т. IV, Спб., 1851, стор. 70; К. Харламович. Западнорусские православные школы, стор. 365—368.

²⁰ Александр Будилович. Русская православная старина в Замостье, Варшава, 1885, стор. 81.

²¹ С. Т. Голубев. Назв. праця, стор. 213.

²² Там же, Приложения, стор. 13.

Європи і прославився як видатний культурний діяч і письменник. Його твори, написані українською, польською і латинською мовами, були широко відомі не лише на Україні, а й в Молдавії, Польщі, Грузії. Засновуючи школу, він використав зарубіжний досвід організації освітніх закладів.

У 1632 р. Київська братська школа злилася з лаврською, на базі чого утворилася Києво-братська або Києво-Могилянська колегія. Першим ректором її став І. Трохимович-Козловський, а префектом — С. Косов. Це були викладачі (дидаскали) з Львова, запрошені П. Могилою.

Києво-Могилянська колегія в перші роки свого існування поділялася на три класи: інфіми, граматики і синтаксими (нижчий клас), піїтики і риторики (середній) та філософії (вищий). В ній на високому рівні викладалися сім вільних наук: граматика, піїтика, риторика, діалектика, математика (арифметика і геометрія), астрономія і музика. Велика увага приділялася слов'янській мові, яка вважалася рідною мовою навчання. Вивчалися також грецька і латинська. Слухачі колегії діставали й музичну освіту²³.

Діяльність Києво-Могилянської колегії — по суті, вищого учбового закладу — відіграла велику роль у розвитку наукової думки не тільки на Україні, але й в Росії, і сприяла тому, що вже з 30—40-х років XVII ст. Київ стає визначним культурним центром. Саме в цей час російський уряд звернувся до київського митрополита Сільвестра Косова з проханням надіслати в Москву вчених-перекладачів для виправлення у біблії та інших священних книгах помилок, які сталися внаслідок недосконалого перекладу. Тоді ж до Москви поїхали Єпіфаній Славинецький та Арсеній Сатановський, а через рік їм на допомогу було відправлено й Дамаскіна Птицького. Незабаром вони розгорнули велику перекладацьку роботу²⁴.

В другій половині XVII ст. програма Києво-Могилянської колегії набула більшої стрункості. Цей заклад мав вісім класів, в яких навчання тривало дванадцять років. Перший клас — фара, або аналогія — був підготовчим. Тут учили читати й писати слов'янською, грецькою, польською і латинською мовами. В другому — інфімі учні починали розмовляти латинською мовою, перекладати на неї з слов'янської та навпаки. Писали класні роботи — «екзерциції». Одним з відомих викладачів інфіми та риторики був Лазар Баранович, який згодом став також читати в старших класах філософію і здобув звання професора.

В класах третьому та четвертому — граматики і синтаксими вивчалась латинська граматика Альвара, виконувались «окупації» — писемні роботи з латині (виключно нею користувались і в розмовах), викладалися також катехізис, арифметика, музика і спів²⁵.

В п'ятому класі — поезії засвоювались основи віршування, а в шостому — риторики вивчалися побудова і правила прозової мови; учні набували умінь складати листи, проголошувати промови. В сьомому класі — філософії курс з ораторського мистецтва включав його загальну теорію, причому першорядне місце відводилось панегірикам, судовим промовам і церковним проповідям. Тут викладалися такі складові частини філософії, як раціональна — діалектика і логіка; моральна —

²³ Макарій Булгаков. Назв. праця, стор. 54.

²⁴ Макарій. Історія Русской церкви, т. XI, Спб., 1901, стор. 136; АЮ и ЗР, т. III, стор. 261—263, 312, 324, 333.

²⁵ Н. Ф. Сумцов. Иоанний Галатовский. (К истории южно-русской литературы XVII века). — «Киевская старина», 1884, кн. I, стор. 3; там же, кн. III, стор. 569; Макарій Булгаков. Назв. праця, стор. 54.

етика; натуральна, тобто фізика з її розділами — космогонією, метрологією, уранографією (вчення про небесні тіла) та фізіологічна психологія (вчення про душу і розум людини, сновидіння тощо). Цей клас та восьмий — богословський належали до вищих. Тут замість іспитів широко практикувалися диспути — щотижневі і щорічні. Диспути, що влаштовувалися щоріску були публічними, і в них брали участь не лише студенти, а й викладачі.

Киево-Могилянська колегія була відкритим учбовим закладом, в ній навчалися діти української шляхти, старшини, духовенства, міщан і козаків. Потрапляли сюди й вихідці з селян та міської бідноти.

Наприкінці XVII ст. кількість слухачів Киево-Могилянської колегії досягала 1000 чол. Найобдарованіші з її випускників посилалися за кордон у вищі учбові заклади для закінчення освіти і підготовки до викладацької та наукової діяльності. Відомо, що таку школу пройшли Інокентій Гізель, Ігнат Ієвлевич, Лазар Баранович, Сімеон Полоцький, Варлам Ясінський, Іосаф Кроковський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та інші²⁶.

Киево-Могилянською колегією пишався і гетьман Богдан Хмельницький. В липні 1654 р. у листі до царя він писав: «Да память вечная будет от тех училищ брацких Киевских»²⁷.

Прогресивні кола київського міщанства і козацтва ще до визвольної війни прагнули колегію зрівняти в правах з польськими академіями, але зустріли протидію з боку польських урядових кіл, які давали дозвіл на існування цього закладу лише в рамках середньої школи, всупереч фактичному його статусу. Але формальні перешкоди не могли применшити ролі такого значного осередку освіти на Україні. Під його впливом були відкриті учбові заклади у Вінниці й Гощі, підвідомчі ректору Киево-Могилянської колегії²⁸.

Високий рівень навчання в колегії, розвиток друкарства, діяльність київських вчених, письменників, ораторів, проповідників сприяли перетворенню Києва у визначний освітній центр не лише України і Білорусії, але й Молдавії та балканських країн²⁹. В другій половині XVII ст. він став також осередком наукових сил, що групувалися навколо Киево-Могилянської колегії. Найвидатнішими з них були Інокентій Гізель, Іоанікій Галятовський, Лазар Баранович, Антоній Радивиловський, Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Сімеон Полоцький та інші.

У своїх творах київські вчені висловлювали погляди на суспільний і політичний устрій України та її зв'язки з Росією. Як представники прогресивної частини пануючого класу вони розуміли необхідність розвитку культури, створення нових шкіл, лікарень з колегіумами та друкарень в кожному великому місті. Виховання і освіта молоді, твердили вони, мусять проводитися в морально-релігійному дусі.

Передові вчені Києва плекали надію, що три слов'янські держави — Росія, Україна й Польща укладуть між собою угоду про наступальний союз проти спільного ворога — турків і татар та з допомогою західноєвропейських країн назавжди ліквідують татарсько-турецьку загрозу.

Зрушення, які відбулися у соціально-економічному житті України в роки визвольної війни, в другій половині XVII ст. сприяли дальшому

²⁶ Хв. Тітов. Назв. праця, стор. 136.

²⁷ Н. Ф. Сумцов. Иоаникий Галятовский. — «Киевская старина», 1884, кн. III, стор. 569.

²⁸ Хв. Тітов. Назв. праця, стор. 95.

²⁹ Ф. П. Шевченко. Назв. праця.

процесу формування української нації. Національна самосвідомість виявлялася і в тому, що український народ почав з особливи́м інтересом ставитися не лише до сучасності, але й до свого історичного минулого. Це було образно передано в патріотичній передмові до списку Густинського літопису, складеного М. Лосицьким в 1670 р. В ній обґрунтована необхідність історичних знань³⁰.

Одним з тогочасних істориків був Феодосій Сафонович. Деякий час він працював у Києво-Могилянській колегії, а з 1655 по 1672 р. займав посаду ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві. У виданому в зв'язку з його затвердженням універсалі високу оцінку діяльності Сафоновича дає Богдан Хмельницький³¹. Прихильне ставлення гетьмана пояснюється тим, що Сафонович належав до прогресивної групи вищого православного духовенства, поділяв ідеї визвольної боротьби українського народу і підтримував політику його керівника — Богдана Хмельницького.

Історичні погляди Сафоновича знайшли відображення в його визначному творі, написаному в Києві. Ця праця-хроніка, або, як він називав її, «Кройніка», створена на великому джерельному матеріалі³². Так, автор вказує: «Що теди из розних літописцов русских и хроник польских вычитав, тое пишу»³³. Своєю метою він поставив ознайомити кожного православного з історією батьківщини, щоб кожний письменний міг прочитати та іншим сказати, «отколь Русь почалася... бо своего роду не знающих людей за глупых почитают»³⁴.

Основною темою праці є історія південної Русі — України, пов'язана також з подіями на польських і литовських землях. Таким чином, Сафонович хотів показати той шлях, який пройшла Україна, здобувши перемогу у визвольній війні і створивши свою державність. Незважаючи на недостатнє уміння автора аналізувати факти і явища, «Кройніка» є певним етапом у розвитку історичної думки на Україні. Для дослідників XVII і XVIII ст. вона була й історичним джерелом. Велика цінність цього твору полягає в тому, що його автор одним з перших в українській історіографії вказав на пізнавальне і виховне значення історичної науки. Написана хроніка мовою, близькою до народної української мови XVII ст.

У стінах колегії було створено й другу історичну працю — «Києвський синопис»*, або «Краткое собрание от разных летописцев о начале славяно-российского народа...», де робиться спроба висвітлити історію всієї руської землі.

Ця книга скоро набула великої популярності і кілька разів перевидавалася³⁵. В кінці XVII ст. її було перекладено на грецьку мову, а через деякий час — на латинську. Довгий час «Синопис» служив підручником з історії України й Росії і витримав загалом до 30 видань.

³⁰ Полное собрание русских летописей, т. II, Ипатьевская летопись, Спб., 1843; Прибавление к Ипатьевской летописи, Густинская летопись, стор. 229—377.

³¹ Документи Богдана Хмельницького, 1648—1657, К., 1961, стор. 431—432.

³² М. Возняк. Історія української літератури, т. II, віки XVI—XVIII, перша частина, Львів, 1921, стор. 309.

³³ А. Старчевский. Назв. праця, стор. 74.

³⁴ Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви, т. II, стор. 235.

* Синопис — короткий історичний огляд; вперше був надрукований в 1674 р. у Києво-Печерській лаврі.

³⁵ С. И. Маслов. К истории изданий киевского «Синописа». Статья по славянской филологии и русской словесности. — Сборник в честь академика А. И. Соболевского, Л., 1928, стор. 341—346; його ж. Етюди з історії стародруків. — Записки історично-філологічного відділу, кн. XII—XIII, К., 1924, стор. 45—66.

Автор «Синописиса» намагався показати розвиток України в нерозривному зв'язку з Росією. Тут дано короткий нарис про Київську Русь, написаний доступною мовою, близькою до художньої. Праця, присвячена подіям далекого минулого, водночас була гостро актуальною. В ній у яскравій публіцистичній формі обґрунтовувалося кардинальне питання — історична доцільність і прогресивність возз'єднання України з Росією. Через весь твір послідовно проводиться думка про необхідність дальшої боротьби за об'єднання всіх українських земель у складі Російської держави.

Хто був автором цього твору, досі невідомо. Але, безсумнівно, ініціатива його видання належала архимандриту Києво-Печерської лаври Інокентію Гізелю — видатному культурному діячеві того часу, гарячому прихильнику й поборнику ідеї возз'єднання.

Головну увагу в «Синописисі» звернуто на історію Київської Русі та її стародавньої столиці, з чого і починається виклад: «О преславном верховном и всего народа Российского главном граде Киеве и о начале его». Оригінальним був висновок автора, вперше сформульований в тогочасній історичній літературі, про кровну спорідненість росіян, українців і білорусів — народів Великої, Малої і Білої Росії, за його словами, нащадків «словеноросского народа».

Переходячи до сучасності, автор підкреслює заслуги російського уряду в справі возз'єднання України з Росією, а разом з цим і піднесення ролі Києва. В третьому виданні «Синописиса» (1680 р.) дуже докладно висвітлені події двох чигиринських походів султанської Туреччини, особливо другого. Тут ідеться про мужній захист міста гарнізоном російських солдатів на чолі з воєводою Ржевським та «преславно» перемогу російських і козацьких військ на Чигиринській горі. Детально розповідає автор і про оборону Києва від турків, коли росіяни спільно з козаками під керівництвом царського стольника І. С. Янова побудували мости на Дніпрі «удобного ради и скорейшаго перехода противу супостатов», а також спорудили укріплення і вали навколо міста та Києво-Печерської лаври.

Хоч у книзі ряд важливих історичних явищ пояснюється примітивно, ненауково, а підхід до джерел некритичний, все ж вона знаменувала собою дальший розвиток історичної думки на Україні і в Росії у другій половині XVII ст.

Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією позитивно вплинули також на розвиток української літератури. Зберігаючи стару, типову для феодалізму, схоластичну форму тогочасна література на своїм змістом була тісно пов'язана з життям, порушувала найважливіші питання сучасності. Особлива роль у цьому належала полемічним творам другої половини XVII ст., які протистояли наступу католицизму і полонізації, підносили патріотичні почуття народу, закликали до боротьби.

В 60-х роках XVII ст. шляхетська Польща знову загарбала Правобережну Україну, де відновлюється соціальний і національно-релігійний гніт. Вдаючись то до погроз, то до обіцянок, польський уряд перетягнув на бік унії і католицизму вище православне духовенство Правобережжя.

За цих умов, коли українська верхівка в своїх вузько-класових інтересах зраджувала інтереси національні, коли знову активізувалася католицька пропаганда, в Києві й Чернігові виник гурток з визначних діячів православної церкви Лівобережної України, до складу якого входили Л. Баранович, І. Галятовський та І. Гізель. Цей гурток ставив своєю метою нещадно боротися з латино-уніатською пропагандою.

Серед його членів особливою непримиренністю до релігійних противників і відступників відзначався І. Галятовський³⁶. Він під час походу Яна Казимира III на Лівобережну Україну в 1663 р. виступив на диспуті у Білій Церкві проти королівського проповідника єзуїта Адріана Пекарського в питаннях зверхності папи римського. Результатом полеміки була повна перемога Галятовського³⁷. В 1676 р. він надрукував цей диспут з Пекарським польською мовою під назвою «Бесіда Білоцерківська». Через деякий час текст був перекладений на російську мову. Очевидно, таких боїв Галятовському довелося вести чимало. Зокрема, він згадує про це в передмові до свого твору «Месія правдивий». В іншій його праці — «Фундаменти» викрито ненаукові й безпідставні твердження єзуїта Бойми про неповноцінність православної віри, затавровано незаконні переслідування православного українського населення.

Галятовський відіграв значну роль і в розвитку жанру схоластичної проповіді. Його праця «Ключ разумения» і додаток до неї «Наука албо способ зложення казанія» стали дуже поширеною книгою не лише на Україні, але і в Росії. Загалом твори того часу — проповіді, панегірики, силабічні вірші не уникли догматизму і схоластики. Але «Ключ разумения» відрізнявся від інших своєю простою і ясною мовою. Досить часто Галятовський вживав у проповідях народні вирази. Учений був глибоким знавцем спадщини стародавніх і середньовічних письменників, як духовних, так і світських, в тому числі Йосифа Флавія та Клімента Александрійського, добре орієнтувався у європейській богословській та історичній літературі. Зокрема, він виявляв інтерес до творів німецького письменника Альберта Кранція, іспанського — Луїса Вівеса (1492—1540), чеського — Дубровія, французького вченого XVI ст. Жана Бодена. Певним джерелом для його праць була література польська, особливо історична, пов'язана з іменами Длугоша (1430 р.), Кромера (1589 р.), а також Стрийковського, відомого своєю працею «Кроніка polska» (1582 р.). З руських творів його увагу привертали «Патерик Печерський», «Лексикон словеноросский» Памви Беринди і «Синопис».

Галятовський також брав участь у політичному житті країни, підтримував найтісніші зв'язки з вищим духовенством всієї України й Росії, з гетьманським і царським урядом.

Відомий діяч того часу, новгород-сіверський архієпископ Лазар Баранович, як і Галятовський, виступав у полеміках, писав проповіді, відстоював православну віру. Зокрема, проти наклепів того ж Бойми спрямований полемічний твір Барановича «Nowa miara starej wiary». Даючи його на перегляд київським вченим, автор закликав «приложить своего огня; если у кого есть что либо древнее, достопримечательное, то вынуть из ножен меч и сразиться с Боймой. Спасайте, спасайте! — вопиет церковь к сынам своим. Возражайте на Старую Веру»³⁸. Барановичу належать збірники проповідей: — «Меч духовний», який вийшов двома виданнями (1666 і 1686 рр.), і «Трубы словес проповедных» (1674 та 1679 рр.), а також багато панегіриків на честь впливових осіб. У 1671 р. він видав збірник цих віршів під назвою «Лютия Аполінова».

³⁶ Біографічні дані про І. Галятовського див.: Памятники киевской комиссии для разбора древних актов, т. II, К., 1846, стор. 223—226; АЮ и ЗР, т. IX—XI, XVII; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии; Письма пресвященного Лазаря Барановича, Чернигов, 1865; Н. Ф. Сумцов. Исаникии Галятовский. — «Киевская старина», 1884, кн. I—IV.

³⁷ Н. Ф. Сумцов. Лазарь Баранович, стор. 129; «Киевская старина», 1884, кн. II, стор. 203; Письма Лазаря Барановича, стор. 155 (примітки).

³⁸ Письма Лазаря Барановича, стор. 104.

Загальновизнаними є його поезії, які оспівують природу, людську працю, змальовують побут українського народу.

Видатним українським проповідником був і Антоній Радивилівський, автор двох відомих збірників «Огородок Марії Богородиці» та «Вінець Христов». В своїх проповідях він обурювався проти соціальної несправедливості, проти багатіїв-дуків, що грабують бідняків, засуджував панів, які утискують убогих панщиною, тяжкими поборами, позовами і бідних селян, «яко рыбы великие меньших рыбей пожирают». Втечу селян від землевласників він пояснював лише зловживанням останніх.

Серед київських учених пробуджувався інтерес до народної творчості, зростало почуття національної приналежності до українського народу. Прогресивні письменники і проповідники почали дбати про те, щоб їх твори стали зрозумілішими для читачів і слухачів, викликали в них емоції. З цією метою в проповідях широко використовувалися байки (українські та іноземного походження)³⁹. Водночас соціальні ідеали діячів культури, які були представниками українських феодалів, зумовлювалися їх класовими позиціями. Так, І. Галятовський, Л. Баранович, І. Гізель, борючись за возз'єднання України з Росією, ніколи не забували про економічні й політичні цілі пануючого класу України. Зокрема, Баранович пильно дбав про інтереси своєї Чернігівської архієпископії, всіляко намагаючись розширити її володіння і маєтки. В його проповідях виправдувалось соціальне гноблення українського селянства. Він та його сподвижники цілком схвалювали існуючий феодальний лад, а їхні опозиційні настрої в окремих питаннях пояснювалися лише бажанням удосконалити феодальну систему і зміцнити її. Виявляючи далекоглядність, вони в інтересах свого ж класу закликали не переходити меж в експлуатації мас, що могло призвести до заворушень і повстань.

Київські вчені зосереджували увагу також на складних питаннях природознавства, особливо будови світу. Галятовський, наприклад, у своїх проповідях намагався розкрити причину таких явищ природи, як сонячне і місячне затемнення, хмарність, дощ, вітер, блискавка. Його твори свідчать про певні знання з анатомії, фізіології⁴⁰. Були в науковому середовищі Києва і знавці математики, зокрема геометрії з її розділами — планіметрією і стереометрією. Один з тогочасних підручників мав назву «Трактат об основаниях первой и благороднейшей науки всеобщей математике или арифметике»⁴¹.

Щодо астрономії, то свідченням передових поглядів у цій галузі є думка з приводу систем Птолемея і Коперника, висловлена перекладачами космографії Єпіфанієм Славинецьким, монахом Ісаєю і Арсенієм Сатановським в 60-х роках XVII ст.: «Ныне изящнейшие все математики Копернику подражают... Кое от двоих сих разумений есть приличнейшее и с природным расположением мира согласуется, на месте сем не хотим уставляти; но в вещах небесных искусным оставляем любопытися»⁴².

Єпіфаній Славинецький не обмежувався перекладами, а й виступив як автор ряду праць — «Трактата о милосердии», «Греко-латинославянского и филологического лексикона (пояснения слов св. писания)» та ін. В його величезній бібліотеці, яку він заповів Київській

³⁹ Байки в українській літературі XVII—XVIII ст., К., 1963.

⁴⁰ Н. Ф. Сумцов. Иоаникий Галатовский; Певницкий. Труды Киевской духовной Академии, т. III, 1861, стор. 151—152.

⁴¹ История отечественной математики, т. I, К., 1966, стор. 140, 167.

⁴² П. Пекарский. Наука и литература в России при Петре Великом, т. I, СПб., 1862, стор. 337.

колегії, були твори релігійного характеру, книги з історії, географії, філософії, медицини, астрономії, математики ⁴³.

Певний вклад київські вчені внесли в філософську науку. В своїх лекціях і наукових працях вони використовували твори Арістотеля, Авіценни, Дуна Скота, Фоми Аквінського, Оккама та ін. Разом з тим вони займали прогресивну позицію, поділяючи погляди номіналістів з їх матеріалістичними тенденціями, тяжінням до науки і вольнодумства. До провідних київських філософів належали Йосип Кононович-Горбацький та Інокентій Гізель. Перший з них у 1642—1646 рр. викладав у Києво-Могилянській колегії логіку, риторику і філософію *. Він був автором підручника з логіки, написаного латинською мовою і в типовій для схоластики формі викладу: після кожної тези наводились думки опонентів, а потім спростовувались за допомогою витонченої формально логічної аргументації. В той же час у автора пробивається і жива думка, обумовлена актуальністю питань, порушених у праці. Одним з них було питання про буття бога і природи. Кононович-Горбацький слідом за номіналістами вважав, що бог існує так, як і світ, по суті, а не за іменем і поняттям. Підкресливши думку про однорідність бога і природи, автор послідовно ставить теологію в ряд з іншими науками, не надаючи їй ніякої переваги. В багатьох місцях праці говориться про тісний зв'язок між матерією і формою, про неможливість існування форми без матерії. Через весь підручник проводиться думка про первинність існуючого світу і вторинність свідомості.

На таких позиціях стояли й інші київські вчені, в тому числі Інокентій Гізель і Феофан Прокопович. Останній навіть виступив на захист Галілея і Коперника проти переслідувань католицької церкви. Ці факти свідчать, що викладачі Києво-Могилянської колегії були продовжувачами прогресивних ідей західноєвропейської філософії, в то час як у польських єзуїтських колегіях під впливом Ватикану учні виховували на реакційних системах томізму і середньовічного «реалізму».

Діячі Києво-Могилянської колегії намагалися визволитися від замішаних пут церковної догматики, довести перевагу знання над темрявою неучтва. В їхньому світогляді неухильно пробивалися матеріалістичні тенденції.

Все це свідчить про високий рівень тогочасної самобутньої культури України, про значення Києва як центру освіти й науки XVII ст.

⁴³ Н. И. Петров. Киевская академия во второй половине XVII в., К., 189 стор. 117—118.

* З 1646 р. Горбацького перевели до Києво-Михайлівського монастиря, де в пробував чотири роки. Згодом став білоруським єпископом. Помер 1653 р.

ЮГОСЛАВСЬКІ РУСНАКИ — УКРАЇНЦІ В БОРОТЬБІ ПРОТИ ФАШИЗМУ ТА В НАРОДНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ ЮГОСЛАВІЇ (1941—1945 рр.)

ВОЛОДИМИР КОСТЕЛЬНИК

Між двома світовими війнами югославські українці * брали участь у діяльності багатьох робітничих і селянських організацій, що перебували під прямим впливом Комуністичної партії Югославії. Серед коноплярів, робітників і землеробів найбільшого українського села в Югославії — Руського Керестура було чимало членів З'єднаної робітничої спілки (УРС), які брали участь у страйках, боролися за поліпшення соціального й політичного становища. Уже 1938 р. у селі було створено осередок КПЮ, до якого ввійшли Йовген Сопка, Міхал Голик, Йовген Сівч та Єфрем Джуна. Секретарем вони обрали Дюру Кішюгаса¹. Як свідчать документи та ще живі свідки, у керівництві діяльністю русько-керестурського осередку брав участь секретар партійної організації Йосип Крамер, з районного міста Кула.

Того самого року було засновано осередок КПЮ (наприкінці 1939 р. він об'єднував уже 15 комуністів) в іншому українському селі Дюрдьові Жабальського району. Його члени мали великий вплив на місцеве населення. Тому 1940 р. в Дюрдьові уже діяло 4 осередки².

Приклади Руського Керестура та Дюрдьова свідчать про характер орієнтації руснаків-українців, які вбачали шлях до визволення з-під соціального та національного гніту у спільній боротьбі проти гнобителів усіх народів країни під керівництвом Комуністичної партії Югославії. Це особливо виявилось після 1941 р.

Перед початком другої світової війни серед інших передових політичних діячів бачимо імена українців Міхала Більні-Горичка та Янка Тота — Богмека у Кулі, діяльність яких повніше виявилася з початком фашистської окупації. Подібні приклади можна навести з Вербаса, Коцури й Господінців та інших українських сіл Бачки. У Вербасі виявили себе робітники Яків Більня та його син Велимир, а теж і Михайло Копчанський, які співпрацювали разом з Ісо Секицьким, Васом Ковачевичем та іншими. У Коцурі відзначалися Єфрем Пастовницький та Дюра Більня³.

Передовий революційний рух у Славонії та Сремі не обминув і українців. 1933 р. у Вуковарі до нового керівництва Комуністичної партії Югославії було обрано Осифа Мудрого⁴. Він особливо виявив себе на роботі в профспілкових організаціях, що перебували під впливом Компартії. 7 березня 1936 р. його було заарештовано, а пізніше разом з Йосипом Цазі засуджено на півтора року каторги. Відбувши кару,

* В Югославії поширена назва українців — руснаки.

¹ Янко Рац. Народноошлеботительни рух у Руским Керестуре. — «Руске слово», 1961, № 50, стор. 3.

² Djuga Laćak. Rusini u NOV, seminarski rad, Novi Sad, 1962, стор. 3.

³ Там же, стор. 3—4.

⁴ Йосип Цазі. Вуковар у класовій боротьбі. Спілка синдикатів Югославії — Республічне віче на Хорватію, Загреб, 1955, стор. 300.

Осиф Мудрий став секретарем партійної організації у Вуковарі. Весною 1940 р. він очолював партійні збори, де були присутні й кандидати в члени партії⁵.

На партійній нараді у Вуковарі (1940 р.) брав участь Дюка Мудрий, який з 1941 р. почав відігравати визначну роль в організації повстання проти фашистських завоювників та квіслінгівців⁶. Окупаційні власті його заарештували, але після дев'яти місяців ув'язнення випустили на волю через нестачу доказів⁷.

В українських селах поблизу Вуковара напередодні війни відбувалися революційні виступи. Наприклад, 1937 р. у маєтках графа Ельц в Міклушевцях було організовано страйк трьохсот робітників-землеробів, які вже через три дні досягли підвищення оплати праці⁸.

Вплив КПЮ серед українського населення Боснії був меншим, ніж у Бачки та Срему. Це спричинилося до того, що під час національно-визвольної війни та соціалістичної революції серед частини українського населення краю виникли вагання, що завдало їм політичної шкоди.

Коли в квітні капітулювало югославське військо, намагання фашистських завоювників спрямовувались на те, щоб переманити на свій бік якнайбільше українців. Для цього вони вживали різних засобів — від пропаганди до примусу й терору. Частина українців сприйняла фашистські ідеї, що пропагували окупанти та уряд Павелича. Їх апологетом був службовець одного із загребських банків Василь Войтанівський, якому 1945 р. народний суд виніс смертний вирок. Профашистської орієнтації дотримувалися й деякі студенти. Саме вони зверталися до населення з закликами: «Українці, вашу справжню вітчизну визволено від більшовиків, та й ваше місце в ній!», «У своїй вітчизні — Україні — дістанете землю, дома, гарні посади!». Така розгнуждана пропаганда разом з терором була причиною того, що 1941 р. у складі збройних сил «Незалежної держави Хорватії» виник «український легіон», який налічував близько 500 вояків. До цього легіону записувалися політично несвідомі українці, серед яких було чимало й неписьменних⁹.

Коли 22 червня 1941 р. нацистська Німеччина напала на Радянський Союз, ЦК КПЮ закликав усіх комуністів та патріотів до зброї. Югославія піднялася на боротьбу. Комуністи вели перел. Почалася масова організована боротьба проти фашизму. Українці, як комуністи, так і безпартійні, брали у ній активну участь. Були це люди, що любили свою вітчизну і віддавали за неї все, що мали найдорогоцінніше.

У Руському Керестурі діяльність осередків КП скоро поширювалась з самого початку окупації (1941 р.), коли угорські власті запроваджували насильну мадяризацію. У селі діяли дванадцять комуністичних трійок та одна трійка Спілки Комуністичної молоді Югославії (СКМЮ), до котрої входили Габор Орос, Яким Салонтаї та Йовген Семан. Вони були у зв'язку з Дюрішою Херцегом у Кулі¹⁰.

Наприкінці травня і на початку червня 1941 р. партія організувала в українських селах Беркасові, Шіді, Бікіч — Доли, Бачінцях та інших

⁵ Йосип Цазі, Назв. праця, стор. 391.

⁶ Там же, стор. 383.

⁷ Там же, стор. 391.

⁸ Там же, стор. 372.

⁹ Миський музей у Вуковарі. Спогади учасників і сучасників, ф. НОБ, к. 10, шпр. 8.

¹⁰ Янко Рац. Назв. праця, стор. 3.

широкий збір зброї, боеприпасів, медикаментів¹¹. Водночас комуністи знайомили народ з становищем, що склалося, орієнтували на тяжку боротьбу з фашистами.

На початку червня 1941 р. Обласний комітет КПЮ Воеводини розголосив план окупантів роз'єднати народи Югославії, щоб запобігти їх згуртуванню в боротьбі проти фашизму. Після цього комуністи з українських селах стали ще більш активними, а в результаті того збільшилося число українців у КПЮ і СКМЮ.

Українці в Боснії, незважаючи на тимчасові успіхи пропаганди окупантів та квіслінгів, теж брали активну участь в організації руху опору. Усі члени сім'ї Олександра Шуги́ча (його дружина Настя була родом із Запоріжжя) з Котор Вароша готувалися до збройного повстання — провадили збори з передовими людьми, вели антифашистську агітацію, збирали зброю, боеприпаси та медикаменти. Щоб уникнути кари, що нависла, і брати безпосередню участь у збройній боротьбі, 10 листопада 1941 р. вся сім'я Олександра та Анастасії Шуги́ч, що складалася з дев'яти чоловік, пішла в IV Краї́нський партизанський загін¹².

Українці вступали до загонів руху Опору влітку й восени 1941 р. Серед них — Михайло Душенко, Степан Бойко, Іван Баран та Михайло Пачук з Поточанів, Хорвачанів та Гаєві¹³. Того ж року в 1-у Пролетарську бригаду вступили також сім'ї Мазепи та Висоцького з Фочі¹⁴.

Срем теж повстав проти фашистських завоювників. У Бачинцях біля Шіда ще перед війною існував осередок КПЮ, членами якого були й українці — батько й син Шандори. Повернувшись у квітні 1941 р. з роззброєної староюгославської армії, останній за завданням партії став у Бачинцях начальником сільської варті, яка була під контролем нової, усташської влади. Повідомлення про ворожі війська та їх заміри, які легко здобував через свою посаду Йовген Шандор, надсилалися вищому партійному керівництву. Врятував він життя не одному патріоту, зокрема секретарю партійного осередку в Бачинцях Стояну Мілічу, якого 19 серпня 1941 р. мали заарештувати поліцаї та жандарми із Загреба. Про цей намір Йовген Шандор швидко повідомив Міліча і той перейшов у надійне місце. Обов'язки секретаря партійного осередку було покладено на Йовгена Шандора, який одразу взявся за організацію баз для переховування матеріалу та зброї, зокрема в хаті українця Михайла Ковача. Шандор також розповсюджував комуністичну літературу¹⁵.

В липні 1941 р. в Негославцях, поблизу Вуковара, відбулися збори комуністів та патріотів. У зборах узяв участь також інструктор Центрального Комітету Комуністичної партії Хорватії Драго Марушіч — «Іспанець». Там йшлося про отруєння «швабських» колодязів у місцевостях, де стояли німецькі війська, а також про формування диверсійних груп, пошкодження залізничної колії, підпал прядильні¹⁶.

З одним з керівників організації КПЮ у Вінковцях Драгутиним Тренком був зв'язаний член КПЮ з 1934 р. українець Михайло — Кіш Грицевий з Міклушевців. Там він мав міцну опору в сім'ях Сабадоша, Гайдука й Бабінчака, з яких рекрутувалися партизани в загони націо-

¹¹ Džuga Lašak. Назв. праця, стор. 38.

¹² Міський музей у Вуковарі. Спогади, ф. НОБ, к. 10, спр. 8.

¹³ Там же, спр. 23.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же, спр. 29.

¹⁶ Стенографічний протокол зборів учасників НВВ колишнього Вуковарського району, 20 березня 1961 р., стор. 1, 2.

нальво-визвольного руху. У серпні 1941 р. Михайло стрівся із своїм старим партійним товаришем Драго Марішучем, з котрим познайомився в Загребі ще перед війною. Михайло Кіш отримав від Марушіча завдання заснувати місцевий національно-визвольний комітет та готувати збройне повстання. Щоб це якнайкраще виконати, він став керівником місцевої спортивної команди. Для заснування національно-визвольного комітету він співпрацював з Андрієм Мудрим та Душаном Плечашем. Революційну діяльність Михайло продовжив і тоді, коли за завданням партії пішов до війська «Незалежної держави Хорватії» і знаходився у Вінковцях. Як ординарець коменданта полку, підполковника Йосипа Копачина, він мав можливість дійти до важких відомостей та передавати їх згадуваному Драгутину Тренкові. Кіш приносив йому з гарнізону також зброю, одяг тощо.

На початку грудня 1941 р. внаслідок зради Андрія Мудрого з Міклушевців Михайла — Кіша Грицевого усташські власті заарештували як «небезпечного комуністичного типа, що хоче завалити новий суспільний лад». Згодом було викрито всю партійну й повстанську групу, з якою Михайло співпрацював, — Душана Плечаша, Драгутину Тренка, Йовица Брандайса та інших. У січні 1942 р. польовий усташський суд у Вуковарі всіх їх засудив до розстрілу. Але незабаром трьох засуджених, серед них і Михайла-Кіша Грицевого, було помилувано. До кінця 1943 р., коли став партизаном у Славонії, він перебував у Сремській Митровиці на каторзі¹⁷.

Але в Міклушевцях боротьба з фашизмом тривала навіть після арештів. Студент Владо Чордаш розповсюджував пропагандистські матеріали, а восени 1941 р. брав участь у диверсії на залізниці Белград — Загреб неподалік Дьелетовців та Оролика. Незабаром він організував групу українців — Михайло Горняк, Антонь Мудрий, Мирон та Владко Рамачі, яка за допомогою радіостанції, що дістав Владко Рамач, розповсюджувала серед народу різні матеріали, зокрема заклик ЦК КПЮ про підняття збройного повстання¹⁸.

У Середній Боснії влітку — восени 1941 р. швидко поширювалася повстанська боротьба проти окупантів та квіслінгів. За ініціативою одного з активних борців Любо Яковича 21 жовтня 1941 р. було скликано збори поточанської общини. 300 чоловік, що прийшли на сход, обрали общинний національно-визвольний комітет у складі 24 членів, серед яких були й українці Степан Бойко, Іван Баран та Михайло Пачук. Очолив комітет Любо Якович. 3 листопада 1941 р. засновано місцевий національно-визвольний комітет у Гаєві, куди вибрано й українців Григорія Боднара та Михайла Пачука. Їх найближчими помічниками стали Степан Закамарук та Петро Боднар. Членом національно-визвольного комітету в 1941 р. став Олекса Лаврів, що народився 1882 р. на Україні, а помер 1960 р. у Пріяворі. Були то часи, коли серед українців уже з'явилося й певне число активних борців у партизанських загонах. Так, інтендантом у IV Країнському партизанському загоні був Роман Каленюк з Александровця¹⁹.

В середині 1941 р. комуністи Дюрдьова в Бачці створили відділення та ударні групи, які пізніше стали основою Шайкаського партизанського загону. На той час у селі перебували члени Обласного комітету

¹⁷ Міський музей у Вуковарі. Спогади, ф. НОБ, к. 10, спр. 34.

¹⁸ Там же, спр. 27.

¹⁹ Міський музей у Вуковарі. Спогади, ф. НОБ, к. 10, спр. 23; Архів Општинського одбору Спілки борців НВВ у Пріяворі. Записки Општинського одбору Спілки борців народно-визвольної війни. Метрикальна книга учасників народно-визвольної війни (далі — записки Општинського одбору...).

КПЮ Воеводини, що їх очолював Жарко Зренянін. 23 листопада 1941 р. вони ухвалили постанову про заснування Шайкаського партизанського загону, в складі якого воювали українці з Дюрдьова та Господінців. 4 січня 1942 р. цей загін мав перший великий бій з ворогами, що тривав цілий день. Загонові, хоч і з великими втратами, вдалося вирватися з щільного ворожого оточення. Окупанти мали ще більші втрати. Частина членів загону перебралась до Срему, а інших окупанти вилучили і в лютому 1942 р. стратили. З українців серед них були Йовген Копчанський та Владо Ердельї, Олександр Мікловш при арешті був убитий окупантами²⁰. Ще раніше, 1 грудня 1941 р., угорські окупаційні власті заарештували у Дюрдьові 30 комуністів²¹.

Подкозар'я в Боснії з самого початку збройного повстання було охоплене партизанським рухом, активними учасниками якого в 1942 р. стали українці як, наприклад, Володимир Гайничевич, Іван Петруш, Степан Стриханюк та інші з с. Марічка общини Пріедор. В цьому селі діяв осередок КПЮ, членом якого був українець Володимир Гайниш. Василь Калинник вступив до партизанів ще 1941 р. Протягом 1942 р. у лавах народних месників та у військових частинах Народно-визвольної армії воювало близько 10 українців з Поточанів, де восени 1941 та до середини 1942 р. була напіввизволена територія. Активно боролися проти фашизму українці з Козарців, а найбільш відомими були капітани Югославської Народної Армії Володимир Добровольський, Володимир Дудар та Ясько Карчковський²².

Національно-визвольна боротьба 1942 р. набуває значного розмаху і в Петровцях. Весною 1942 р. Прока Вукосавлевич та українець Яким Еделинський мали зв'язки з Живоїном Йоїчем, який організаційно готував заснування районного комітету КПЮ у Вуковарі. Вони псували телефонну лінію між Вуковаром і Негославцями. Невдовзі в Петровцях виник національно-визвольний комітет, до якого ввійшли українці Яким Кухар, Еміль Дітко, Яким Еделинський та серби — Прока Вукосавлевич і Вукашин Велічковіч²³. Петровецький національно-визвольний комітет був одним з перших у Сремі і Славонії. Однією з успішних акцій петровецьких комуністів та місцевого НВ комітету було спалення збіжжя у графському маєтку «Генріковці» поблизу Нуштара влітку 1943 р. Спалено податкові книги та інші документи в місцевих окупаційних установах Петровців та інших сіл, пошкоджено телеграф, телефон і пошту в Чаковцях.

Найбільш передові елементи «українського легіону» вели переговори з командуванням Народно-визвольної армії про перехід до її складу. З боку «українського легіону», що розташувався у Піскавіці, очолював ті переговори Петро Шпаковський. Про ці переговори довідалось командування й пани «українського легіону». Було заарештовано Петра Шпаковського й цілий гарнізон у 250 вояків, а після цього у Вараждині розформовано весь легіон. Частина колишніх його вояків вернулась додому, частина в різний час пішла до партизанів²⁴.

На початку 1943 р. народно-визвольна боротьба серед українців Югославії зростає з великою силою. Із Штрбців, біля Прнявора у Боснії, у першій половині того року до зійська йдуть Іван та Степан

²⁰ Džuga Lašak. Назв. праця, стор. 12; Дюра Варга. Початок ошлеботельного руху у Дюдзьове.— «Народни календар», 1962 р. (Руски Керестур), стор. 70; «Руське слово» (Руски Керестур), 6 січня 1957 р.

²¹ Džuga Lašak. Назв. праця, стор. 14.

²² Міський музей у Вуковарі. Спогади, ф. НОБ, к. 10, спр. 5—7.

²³ Владо Костелник. Петровци — мала Москва у НОБ.— «Народни календар», 1962 р. (Руски Керестур), стор. 60.

²⁴ Записки Општинського одбору...; Міський музей у Вуковарі. Спогади, ф. НОБ, к. 10, спр. 22, 24.

Шелемби, Степанія Лішук як санітарка, а Степан Закамарчук та Микола Кулешко стають активістами національно-визвольних комітетів. Володимир Хміль теж пішов до армії, де став молодшим офіцером. Василь Закамарук з Поточанів учасник народно-визвольного руху з 20 березня 1943 р. Бійцями війська того року стали також Михайло Шелемба зі Штрбців, Михайло Митровський з Малого Брда, Григорій Махобей з Каменіці та Михайло Кльоц з Прнявора, Степанія та Юстина Чорні з Лішні. Учасниками народно-визвольного руху були також Славко Семак (з Лішні), Іван Коваль, Петро Боцій та Іван Петришин (з Прнявора) ²⁵.

У Боснії утворюються партизанські ремісницькі майстерні. Особливо багато їх було в Прняворі та в навколишніх селах. У них працювало понад 150 робітників, зокрема, чимало українців ²⁶.

Національно-визвольні комітети, очолені Компартією, організовували збройне повстання, збирали харчі, одяг та інші необхідні речі для народного війська, де українці посідали чимало військових посад. Можна сказати, що 1943 р. кожне українське село, кожна сім'я брали участь у національно-визвольній боротьбі. Українці разом з усіма югославськими народами створювали своєрідний другий фронт проти фашистів, які так зарозуміло спробували притоптати їхню дідівщину, а багатьом і батьківщину — СРСР.

На початку 1943 р. засновано комітет КПЮ для Вуковарського району. Очолив його Жівоїн Йоціч, який багато робив для організації збройного повстання ²⁷. Засновник і голова національно-визвольного комітету у Міклушевцях Владо Чордаш за короткий час став найвизначнішим керівником боротьби народних мас проти фашизму в Західному Сремі. До комітету входили Дюра Сабадош, Михайло Горняк, Антонь Мудрий та Мирон Рамач. Зв'язковим у Міклушевцях був Йован Маукович — «Рода», член районного комітету КПЮ Вуковара. На початку 1943 р. Владо Чордаш послав у партизани першого чоловіка з Міклушевців — Йовгена Сабадоша. В липні в партизани пішов Елемір Лендьер, а незабаром — велика група хлопців та молодих чоловіків. Місцевий комітет у Міклушевцях здійснював також інші заходи. За його допомогою у червні 1943 р. у Міклушевцях, Чаковцях і Опатовцях партизани спалили приміщення місцевих окупаційних властей. 1943 р. було покарано Андрія Мудрого, про котрого стало остаточно відомо, що він донощик на комуністів та інших передових людей. Наприкінці 1943 р. окружний комітет КПЮ для Західного Срему вирішив надіслати Владо Чордаша на партійні курси. Але у Міклушевцях залишалася міцна команда випробуваних борців руху Опору — Еміль Митров — «Маторий», Кирило Шованьї — «Зумбула», Михайло Хома, Мирон Рамач та інші ²⁸.

У Петровцях біля Вуковару в травні 1943 р. засновано осередок КПЮ, членами якого були: серб Прока Вукосавлевіч та українці Яким Кухар, Яким Еделинський та Еміль Дітко. Останнього було обрано секретарем осередку. Влітку 1943 р. з Петровців пішли в партизани перші люди — Йовген Емейді Марків, його дружина Веруна, Йовген Гарді та інші. Невдовзі до славонських і сремських партизанських загонів та до Народно-визвольної армії влилися ще 40 чол., 90 відсотків яких становили українці ²⁹.

²⁵ Записки Општинського одбору...

²⁶ Міський музей у Вуковарі. Спогади, ф. НОБ, к. 10, спр. 23.

²⁷ Стенографічний протокол зборів учасників НВВ з Вуковарського району. 1961 рік, стор. 17.

²⁸ Міський музей у Вуковарі. Спогади, ф. НОБ, к. 10, спр. 27.

²⁹ Владо Костельник. Назв. праця, стор. 60—61.

В с. Бачинці, неподалік Шіда, в 1943 р. діяли три ударні групи, які знищили два ворожі поїзди на лінії Загреб — Белград. В бойових операціях партизани вбили також 16 гітлерівців³⁰.

Коли в березні 1944 р. в Джелетовацькій Пустарі було засновано районний національно-визвольний комітет Вуковара, його секретарем став Владо Чордаш — «Активний», який саме закінчив партійні курси при окружному комітеті КП для Західного Срему. Його найважливішим завданням і як комуніста, і як секретаря районного комітету було створити молоді органи соціалістичної революції. У такий ролі він разом з іншими членами національно-визвольного комітету виступав у Томпоевцях, Ловасі, Опатовцу, Сотіну, Джелетовацькій Пустарі, Бокшичу, Грабові, Слаковцях, Сремських Лазах та інших селах, розташованих між Вінковцями й Вуковаром та Шідом³¹.

10 листопада 1943 р. виник районний національно-визвольний комітет Приявора на чолі з Відом Нежічем (голова) та Бранко Солдатом (секретар). Серед його членів були й українці Василь Семак з Приявора і Микола Чорний з Лішні. Незабаром національно-визвольний комітет розширився за рахунок багатьох активних борців, зокрема українців Івана Гумелюка з Приявора, Йосифа Байовського з Мачіного Брда, Михайла Шелеба з Штрбців і Дмитра Сомборського з Гаєві³². 20 березня 1944 р. засновано окружний національно-визвольний комітет. Серед його членів був українець Ігнатій Куницький з Приявора.

25 січня 1944 р. окружний національно-визвольний комітет Західного Срему звернувся до українців з відозвою, щоб вони разом з іншими народами брали участь у боротьбі проти фашизму³³. На той час у лавах Народно-визвольної армії було понад 400 українців — активних борців. Скоро після випуску відозви українці почали масово вступати до лав армії та в партизанські загони. До кінця 1944 р. 500 українців стали партизанами. Пестрібно нагадати, що восени 1944 р. було визволено майже всю Воеводину, де проживало найбільше українців. Їх (близько 1 тис. чол.) і було мобілізовано до бойових частин. Так було в Руському Керестурі, Коцурі, Вербасі, Дюрдьові — найбільших селах, де живуть югославські українці³⁴.

У серпні 1944 р. за ініціативою КПЮ при 18-й середньобоснійській бригаді війська Югославії в Мартінцях поляки та українці Боснії створили Польський батальйон. Командиром було призначено Яна Комуша, його заступником — Яна Драгна, комісаром — Марінко Крняїча³⁵. Ця польсько-українська частина була грозою для противника, особливо її боялись четники. Вона визволяла Дервенти, Баня Луки та інші міста. У боях за м. Трн батальйон взяв у полон 60 ворожих льотчиків та 15 літаків, зокрема 6 придатних для використання. Після звільнення Югославії від окупації цей батальйон вернувся до Середньої Боснії, де вів тяжкі бої з четниками. Саво Череківіч, оперативний офіцер 18-ої середньобоснійської бригади НВВЮ, який зараз живе в Прияворі, говорить: «Між борцями в батальйоні майже й не було різниці. Але все-таки особливо відзначалися кулеметники. Були то бійці, з якими б я

³⁰ История младежи Бачинца и Бикичу. Архив виховательного подпринемства.— «Руске слово» (Novi Sad), № 3127.

³¹ Миський музей у Вуковарі. Спогади, ф. НОБ, к. 10, спр. 27.

³² Там же, спр. 23;

³³ Оригінал відозви зберігається в Історичному архіві обласного комітету Союзу комуністів Сербії у Воеводині (Новий Сад), № 949.

³⁴ Архіви «Руского слова» (Novi Sad) та автора.

³⁵ Миський музей у Вуковарі. Спогади, ф. НОБ, к. 10, спр. 23.

напав на будь-кого й будь-коли. Я всім бійцям Польського батальйону дякую як своїм добрим товаришам»³⁶.

На початку грудня 1944 р. сили НВВЮ та Червоної Армії із Сходу та Півночі підійшли до Вуковара. З півночі та північного сходу на Вуковар йшли частини 5-ї Воводинської бригади 36-ї дивізії НВВЮ. Штаб 5-ої Воводинської бригади містився у Вайській (там стояв і штаб окремого артилерійсько-кулеметного батальйону Червоної Армії, що перебував у складі 3-го Українського фронту) на лівому березі Дунаю проти Вуковара, де розташовувалося вороже військо. Завданням цих частин було ліквідувати вуковарський ворожий гарнізон. 8 і 9 грудня в 1944 р. 5-а воводинська бригада та окремий артилерійсько-кулеметний батальйон форсували Дунай і вели тяжкі бої з німецькими та усташськими силами. Однак оточити Вуковар не вдалося, оскільки фашисти дістали значну допомогу з Осієка і Вінковців. Внаслідок цього частини НВВЮ та Червоної Армії змушені були відступити на лівий берег Дунаю.

Але частина борців не мала змоги дістатися до переправи головних сил і залишилася на надійних базах в українських та інших хуторах у Вуковарі. Їх підтримали озброєні учасники народно-визвольної боротьби з Петровців, що були під керівництвом Живоїна Йоціча. Петровецька група майже вся складалася з українців. Тут були Шимко Мудрий, Янчо, Янко Пап Матів, Йовген Дітко, Дюра Гача, Петро Еделінський, Душан Кудра, Тихо Ковачевич та ін. Вони розмістили майже 80 бійців у хуторах між Вуковаром, Петровцями і Богдановцями, зокрема на хуторах Андрія Гарді і Тібора Петроці, організували постачання продуктів та готування страви. Куховарками були члени СКМЮ сестри Леона та Марча Рац (українки) і Бранислава Ковачевич (сербка).

Після того як одужали поранені (серед них був і капітан Червоної Армії Махурін) вся група партизанськими стежками перейшла до Славонії³⁷.

Петровецькі народні месники врятували ще кілька груп радянських воїнів: 11 військовополонених та двох льотчиків, які у грудні 1944 р. приземлилися на парашутах під час операції на Сремському фронті³⁸.

12 квітня 1945 р. Югославська Армія, що організувалася з Національно-визвольного війська та партизанських загонів, переможно прорвала Сремський фронт і відтоді визволення решти Югославії пішло дуже швидко. За кілька годин було очищено від гітлерівців десятки сремських сіл, близько 18-ї години — Вуковар. В ніч на 13 квітня визволено Петровці, потім чимало сіл та міст Славонії й Хорватії, а 8 травня став вільним Загреб — столиця Хорватії.

Окремі югославські українці були й на інших антигітлерівських фронтах у Європі. Та найчастіше ставалося так, що вони втікали з окупаційної армії, куди були силою включені й здавалися Радянській Армії або переходили до партизанів. Було це особливо поширено серед мобілізованих до угорської окупаційної армії закарпатських українців, а також сербів, хорватів, румунів і словаків³⁹.

³⁶ Міський музей у Вуковарі. Спогади, ф. НОБ, к. 10, спр. 20.

³⁷ Vojna enciklopedija, t. II, Beograd, 1959, стор. 60; Vlado Horvat. Borbe u Vukovaru 8 i 9 decembra 1944 godine (відділ рукописів міського музею у Вуковарі). стор. 3; Zbornik dokumenta i podataka o NOR, t. I, Beograd, Knjige 10, стор. 508.

³⁸ Міський музей у Вуковарі. Спогади, ф. НОБ, к. 10, спр. 31, 35.

³⁹ Ф. П. Шевченко. Югослави в партизанських загонах на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.— «Історичні зв'язки слов'янських народів», К., 1963, стор. 38—51.

Іван Михалишин, який зараз живе в Будісаві, а сам з Дервенти в Боснії, так згадує про другу світову війну та про свою участь у ній: «Погнало нас аж до Італії, а потім на Карпати. Через них пройшли ми без боїв, а коли увійшли глибше на українську землю й переночували в однім селі, я собі тоді й подумав: «Та добре, дурню дурний, а з ким ти й для кого воюєш?» От невдовзі, кілька день по тім, я якось виворався та й утік. Попав до рук українських партизанів»⁴⁰.

Українці так само проливали свою кров і віддавали життя у боротьбі проти фашистських окупантів та буржуазного режиму як і серби, хорвати, словенці, македонці та всі інші народи Югославії. За неповними даними з прняворської комуни 110 українців брали участь у національно-визвольній війні та в соціалістичній революції, що становить близько 7 відсотків усього українського населення, якраз стільки відсотків припадало на українців серед інших народів Прняворського району⁴¹. Також за неповними даними з близько 2500 українців Вуковарського району — зараз вуковарська комуна — в частини НВВЮ пішли 363 чоловіка, тобто кожний сьомий дорослий українець. Це становить 20 відсотків усіх борців того краю. З того виводимо, що українці брали активну участь у національно-визвольній боротьбі та у народній соціалістичній революції в Югославії⁴².

Чимало югославських українців з шідської, кульської, вербаської, банялуцької, пріедорської, славонськобродської, новосадської, жабальської та інших комун брали участь у боротьбі з фашизмом. Важко назвати їх точне число, бо дуже обмаль є документів. Але все ж таки можна подати дуже ймовірну кількість представників нашого народу — активних та відважних борців у славонських, сремських та боснійських частинах НВВЮ. Близько 4 тис. українців були борцями НВВЮ, а це майже 10 відсотків від усього українського населення Югославії. До того ж, багато українців входили до місцевих та районних національно-визвольних комітетів, Комуністичної партії, Антифашистського фронту жінок, Національно-визвольного фронту, Спілки комуністичної молоді, З'єднаної спілки антифашистської молоді та Спілки піонерів. Усі вони дуже активно діяли в своїх селах і містах, у партизанському тилу⁴³.

Югославські українці брали також активну участь у здійсненні соціалістичної революції. У кожній місцевості, де живуть югославські українці, поставлено пам'ятники тим, що загинули у лавах армії і партизанських загонів та стали жертвами фашистського терору. Тільки у Петровцях загинуло близько 30 українців — борців НВВЮ, понад 10 окупанти розстріляли як учасників визвольного руху. У Міклушевцях загинуло близько 20 українців у лавах НВВЮ, 14 — стали жертвами фашистського терору⁴⁴. В українських місцевостях Боснії біля Прнявора загинуло понад 10 чол.⁴⁵

Як відважні борці й лицарі югославські українці одержали високі відзнаки від верховного коменданта НВВЮ і ПЗЮ та президента Республіки.

⁴⁰ Іван Терлюк. У відвідинах українцями у Будісаві.— «Руске слово» (Руски Керестур), 3 березня 1967 р.

⁴¹ Записки Општинського одбору...

⁴² Миський музей у Вуковарі. Спогади, ф. НОБ, к. 10.

⁴³ Архіви «Руске слово» (Novi Sad) та автора.

⁴⁴ „Ogledi” (Vukowar), 1961, N 4—5, стор. 10.

⁴⁵ Записки Општинського одбору...

Замітки

В. І. КАСЬЯН

УЧАСТЬ ПРОФСПІЛОК УКРАЇНИ В ПРОПАГАНДІ ПЕРЕДОВОГО ДОСВІДУ В ПРОМИСЛОВOSTІ (1951—1955 рр.)

Важливу роль у розвитку радянського суспільства відіграють профспілки — «найбільш масова організація трудящих, школа комунізму для десятків мільйонів робітників і службовців»¹. Як і заповідав В. І. Ленін, вони стали першими по-

лімниками партії у соціалістичних перетвореннях².

Значний вклад у будівництво соціалізму на завершальному його етапі внесли профспілки України. Вони брали активну участь у боротьбі за дальше зміцнення економічної й оборонної могутності країни, за піднесення життєвого рівня народу, підвищення продуктивності праці, розвиток соціалістичного змагання. Керуючись настановами В. І. Леніна про уважне ставлення до ініціативи мас, про постійне вивчення і підтримку «того, що наш практичний досвід, в центрі і на місцях, дає»³, професійні спілки республіки систематично вивчали, узагальнювали і пропагували передові методи праці.

Про це свідчать численні факти. Так, на заводі «Запоріжсталь» сталевар 10-ї мартенівської печі С. Якименко виступив з ініціативою комплексного змагання металургів. Партійна і профспілкова організації заводу накреслили заходи з метою поширення досвіду новатора. Вивчення методів його праці передбачалось програмою школи передового досвіду, вони були покладені в основу інструкцій для сталеварів, висвітлювались у листівках і газетах, зокрема в стінній газеті «За сталь». В них систематично вміщувались матеріали про передовиків колективу, про їх творчу ініціативу, розкривались невикористані резерви. А у сатиричних листках «Оса» і «Здоровенькі були» критикувались ті, хто зривав високопродуктивну роботу цехів і гальмував розвиток нового⁴. Такі заходи давали можливість швидше впроваджувати метод комплексного змагання у всі цехи заводу. Крім того, значення мала «виробнича п'ятниця», яка проводилась з ініціативи завкому і редакції багатотиражки «Дніпровський металург» двічі на місяць з широким залученням новаторів виробництва навчаль з інших підприємств. На обговорення виносились питання, що торкались багатьох цехів, всього заводу. Так,

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 22.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 390.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 118.

⁴ «Дніпровський металург» (орган парткому, завкому профспілки і управління ордену Леніна металургійного заводу «Запоріжсталь» ім. Серго Орджонікідзе), 5 травня 1952 р.

неодноразово мова йшла про впровадження досвіду бригади С. Якименка⁵.

У січні 1952 р. міськом КП України і обласна рада профспілок провели загальноміську нараду новаторів металургійних підприємств, яка ухвалила рішення широко розгорнути комплексне змагання на всіх підприємствах міста. З цією метою були організовані екскурсії на завод «Запоріжсталь». Протягом 1952 р. пройшло 12 нарад, присвячених питанням пропаганди передового досвіду⁶.

Робота, проведена партійними і профспілковими організаціями, дала плідні наслідки. Багато металургів не тільки наздогнали, але й перегнали ініціаторів комплексного змагання. Сталевар 185-тонної печі № 6 В. Косяков виплавив у 1953 р. 189 тис. т. сталі, а Г. Помятун домігся того, що його піч у першому кварталі 1955 р. дала металу на 9% більше, ніж інші на підприємстві⁷.

Велику увагу вивченню, узагальненню та поширенню передового досвіду приділяли профспілкові організації Харківської області.

На Харківському тракторному заводі було створено інститут громадських інструкторів по впровадженню передових методів праці. Новатори виробництва у вільний від роботи час безпосередньо в цехах знайомили робітників з своїми досягненнями. Так, В. Дикань навчив професії токаря-універсала 20 чол., М. Лупандін підготував 25 висококваліфікованих фрезерувальників. Перебуваючи в Києві, він поділився своїм досвідом з трудящими кількох підприємств міста⁸. Громадські інструктори зобов'язалися подати практичну допомогу в удосконаленні виробничої майстерності 70% робітників заводу⁹.

У працівників ХТЗ стало вже традицією запрошувати до себе в гості передовиків інших підприємств республіки і всієї країни. Зокрема, тут побували посланці Волгоградського, Алтайського та інших заводів, з колективами яких змагалися харків'яни. Тільки в 1954 р. відбулось понад 700 таких зустрічей¹⁰.

На Харківському заводі транспортного машинобудування також застосовувались різні форми пропаганди передового досвіду: вечори представників однієї професії (наприклад, верстатників, ливарників); організація одноденних семінарів для токарів, фрезерувальників, свердлильників; масовий випуск листівок; створення комплексних бригад і бригад творчої співдружності. Тільки з жовтня 1954 р. по травень 1955 р. на заводі було проведено 8 вечорів робітників провідних спеціальностей. В кожному з них взяло участь 400—500 чол.¹¹

Профспілки Донецької області організовували виробничі наради на робочих місцях. Вони були проведені, зокрема, в прокатному цеху заводу «Азовсталь». Учасники змагання знайомилися з новими методами праці та визначали можливість впровадження їх у себе на підприємствах.

На сторінках обласної газети «Социалистический Донбасс» друкувалися лекції та розповіді вчених, новаторів виробництва, інформації про досягнення передовиків, технічні новини, відповіді на запитання. З

⁵ «Дніпровський металург», 10, 27 листопада 1952 р.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 466, од. зб. 161, арк. 98.

⁷ «Труд», 25 травня 1955 р.

⁸ «Темп» (орган парткому, дирекції, завкому та комітету ЛКСМУ Харківського ордена Леніна і ордена Трудового Червоного Прапора тракторного заводу ім. Орджонікідзе), 30 травня 1951 р.

⁹ Архів Української Республіканської Ради профспілок (далі — Архів УРРПС), ф. 2, оп. 1, спр. 592, арк. 22.

¹⁰ Там же, арк. 12.

¹¹ Там же, арк. 29.

метою пропаганди використовувалось радіомовлення. Тільки за 1953—1955 рр. в обласних радіопередачах взяв участь 241 новатор виробництва. Організовувалися також їх наради і зльоти¹².

Профспілки Дніпропетровської області, пропагуючи передовий досвід, проводили громадські огляди. Наприклад, на трубопрокатному заводі ім. Леніна вирішили перевірити використання потужностей діючого обладнання і нової техніки. На виробництві було створено оглядові комісії, куди ввійшли тисячі робітників, визначено строки проведення і відповідальних осіб. В цій кампанії активну участь взяли раціоналізатори, які не тільки вивчали стан справ, а й демонстрували передові методи на місці, усували виявлені недоліки. Через три місяці обком профспілки робітників металургійної промисловості і редакція газети «Днепровская правда» підбили підсумки. В ході огляду на металургійних підприємствах області надійшло в комісії понад 7 тис. рацпропозицій, що мало велике значення для поліпшення виробничого процесу¹³.

Особливе місце у вивченні та застосуванні передових методів праці належало школам новаторів. Ось як, наприклад, був організований обмін досвідом у міжзаводській школі новаторів, створеній при Київському станкобудівному заводі ім. Горького. На черговому занятті, в якому взяли участь 60 раціоналізаторів з 36 підприємств області, вивчався метод швидкісного різання металу, запропонований В. Колесовим. Слухачам були прочитані лекції про досягнення науки і техніки в цій галузі. Такі ж заняття відбулися і на заводі «Більшовик».

Велике значення мала зустріч В. Колесова з робітниками заводів ім. Горького, «Більшовик», «Арсенал», мотоциклетного та ін. Новатор також виступив перед тисячною аудиторією в Центральному парку культури і відпочинку м. Києва. В 1954 р. з трудящими Київщини поділились досвідом своєї роботи 150 раціоналізаторів виробництва¹⁴.

Школи новаторів діяли в усіх галузях промисловості республіки. Тільки в 1953 р. у них навчалось близько 600 тис. робітників і службовців¹⁵. Широкому вивченню і впровадженню передових методів праці сприяли постійні братерські зв'язки колективів промислових підприємств України з трудящими інших республік. У 1951—1953 рр. профспілки організували зустрічі раціоналізаторів виробництва в Києві, Харкові, Львові, Донецьку, Одесі. В них взяли участь відомі всій країні передовики В. Дрокін, В. Дикань, Г. Неживенко, В. Семинський, С. Якименко, а також новатори Російської Федерації — Л. Корабельникова, Ф. Ковальов, М. Левченко, Г. Муханов і багато інших¹⁶.

Для ознайомлення з досвідом мартенівців «Запоріжсталі», які одними з перших у країні застосували кисень для інтенсифікації виплавки сталі, приїздили делегації Норільського металургійного комбінату, Новотатільського, Нижньотатільського, Лібавського та інших металургійних заводів¹⁷. В діяльності міжзаводської школи вивчення передового досвіду по експлуатації мартенівських печей, створеній на «Запоріжсталі», взяли участь представники 13 підприємств країни і 9 науково-дослідних інститутів¹⁸.

Пропаганда нових виробничих досягнень здійснювалась і такими шляхами, як читання лекцій і доповідей, проведення екскурсій, днів но-

¹² Сталинская областная партийная организация в борьбе за выполнение плана пятой пятилетки в области промышленности и повышения материального и культурного уровня трудящихся, Сталино, 1959, стор. 58.

¹³ «Днепровская правда», 4 червня 1951 р.

¹⁴ Архів УРРПС, ф. 2, оп. 1, спр. 558, арк. 24.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25, спр. 5351, арк. 22.

¹⁶ Архів УРРПС, ф. 2, оп. 1, спр. 465, арк. 16.

¹⁷ «Днепровский металлург», 27 листопада 1955 р.

¹⁸ «Днепровский металлург», 18 грудня 1955 р.

ватора, створення технічних кабінетів, лекторіїв і виставок, видання інформаційних бюлетенів, плакатів та листівок.

Великою заслугою профспілкових організацій було і те, що вони піднесли соціалістичне змагання на вищий щабель. Такі його форми, як боротьба за графік циклічності, за дострокове освоєння проектних потужностей, за високопродуктивне використання техніки, за дострокове виконання індивідуальних і колективних планів, не втратили свого значення і на сучасному етапі.

В. І. Ленін підкреслював необхідність «...подбати про те, щоб маса незвичайно цінного матеріалу, який є в наявності у вигляді досвіду нової організації виробництва в окремих містах, в окремих підприємствах, в окремих сільських громадах,— щоб цей досвід став здобутком мас»¹⁹.

Аналіз роботи профспілок України у роки п'ятої п'ятирічки по пропаганді передового досвіду показує, що вони, виконуючи цю ленінську вказівку, під керівництвом партійних організацій забезпечили дальший масовий розвиток творчої ініціативи й активності трудящих і зробили здобутки новаторів надбанням мільйонної армії робітничого класу.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 175.

Д. М. КЛЮЄНКО
ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНОГО
ПІДПІЛЛЯ І ПАРТИЗАНСЬКИХ
ФОРМУВАНЬ
НА КІРОВОГРАДЩИНІ
В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ВІЙНИ (1941—1944 рр.)

Славною сторінкою величного літопису боротьби радянських людей з німецьким фашизмом є діяльність партійного підпілля і партизанських формувань на Кіровоградщині у 1941—1944 рр. Як і в інших тимчасово окупованих районах країни, на території Кіровоградської області проти фашистських загарб-

ників розгорнулась активна боротьба. Ряд її епізодів уже висвітлено в літературі¹, проте окремі факти і приклади не дають повного уявлення про справжній розмах підпільного і партизанського руху. Крім того, останнім часом виявлено багато нових матеріалів про героїчні подвиги радянських патріотів у ворожому тилу.

Керуючись настановами ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, обласна партійна організація вже в перші тижні війни провела велику роботу щодо евакуації промислових підприємств, МТС, колгоспів, радгоспів та населення у тил країни, створення винищувальних батальйонів та загонів народного ополчення. Швидке наближення фронту вимагало розгалуженої мережі партійного та комсомольського підпілля, партизанських загонів. Це завдання здійснювалось під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У, звідки надходили відповідні директиви і рекомендації, а 29 липня 1941 р. в область прибули його відповідальні працівники тов. Жуковський, Хиценко, Чепурний².

¹ Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза, К., 1956; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 2, 3, 4; М., 1961—1962; Т. Строкач. Наш позивний — Свобода, К., 1964; Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945. Збірник документів і матеріалів. Дніпропетровськ, 1965; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967; т. 2, К., 1968; т. 3, К., 1969.

² Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 12, арк. 1.

Водночас створювався Кіровоградський підпільний обком КП(б)У на чолі з П. К. Василюю і М. Скирдою, 2 підпільні міськкоми партії (в Кіровограді та Знам'янці), 28 райкомів, 251 первинна партійна організація. Було також залишено 926 членів і кандидатів партії, 1800 комсомольців³, сформовано 5 партизанських загонів на території Знам'янського, Єлисаветградківського, Кам'янського, Новогеоргіївського та Чигиринського районів⁴.

Для більш оперативного керівництва партійним підпіллям і партизанською боротьбою територію області було розділено на три кущі — по 9—11 районів кожний. Кам'янський куш очолив П. К. Василю, Знам'янський — М. М. Скирда, Кіровоградський — І. О. Колупаєв⁵. Оскільки І. О. Колупаєв відійшов з частинами Червоної Армії у східні райони країни, керівництво останнім узяв на себе підпільний обком партії.

Головними місцями базування партизанських загонів стали Чорний, Чутянський, Нерубаївський, Холодний Яр, Кам'янський, Яничанський, Мотронівський ліси. При партизанських загонах діяли партійні комітети. В районах, де відсутні лісові масиви, створювалися невеликі добре законспіровані підпільні організації та диверсійні групи.

У першій половині серпня 1941 р. ворог повністю окупував територію області, але одразу відчув силу народного опору. Завдавали ударів партизанські загони ім. Ворошилова (командир А. С. Куценко), ім. Сталіна (командир І. С. Щученко), ім. Щорса (командир І. І. Нечаєв)⁶. В промисловості, сільському господарстві, на транспорті організовувались численні диверсії, саботувались розпорядження окупаційних властей, застосовувався індивідуальний терор до гітлерівців та їх прислужників. У жовтні 1941 р. Радянське Інформбюро повідомляло: «Посилено громлять ворога партизани Кіровоградської області...»⁷.

Відкликавши з фронту окремі частини, танки, навіть авіацію, фашисти провели облави, прочісування лісів. Майже повністю були знищені й обезглавлені чотири партизанські загони, заарештовано багато комуністів, комсомольців, безпартійних патріотів. Їх відправляли в концентраційні табори, розстрілювали без суду і слідства. Лише партизанському загону ім. Ворошилова (командир А. С. Куценко), який тимчасово залишив степову частину Кіровоградщини, перейшовши на територію Київської області, вдалося зберегти своє ядро⁸.

Перші невдачі підпільної і партизанської боротьби пояснюються й тим, що в зв'язку із швидким просуванням ворога не вдалося завершити підготовку партизанських баз, створити чітку систему зв'язку між підпільними організаціями й окремими комуністами, а частина підпільників відійшла разом з Червоною Армією у східні райони.

Невдачі не зламали опір радянських людей. З перших днів окупації активно діяв Єлисаветградківський райком КП(б)У, яким керували секретарі П. П. Сидоренко та І. С. Щученко, член бюро Е. А. Скабард, завідувач районним фінансовим відділом П. І. Боевець та інші. Його зв'язківцем була вчителька-комсомолка М. І. Мошнягун. Райком партії проводив велику роз'яснювальну роботу серед населення, закликав саботувати розпорядження німецьких властей, чинити їм всілякий опір.

³ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 484; Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 4, арк. 4.

⁴ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни, 1941—1945, стор. 9.

⁵ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 11, арк. 6.

⁶ Там же, од. зб. 4, арк. 56.

⁷ Сообщения Советского Информбюро, т. I, М., 1944, стор. 331.

⁸ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 3, арк. 91.

У перші ж місяці окупації патріоти знищили десятки молотарок, двигунів, тракторів, попсували кілометри ліній зв'язку, вбили багато гітлерівців і поліцаїв.

На території Знам'янського району антифашистську боротьбу очолили комуністи М. М. Скирда, І. І. Нечаєв, О. О. Федоров, В. О. Ярош, А. Г. Живогляд, М. М. Добровольський, Н. Є. Сосновський. В складних умовах переслідувань доводилось працювати комуністам Кам'янського куща — П. К. Василю, А. С. Куценку, Л. М. Перфільєву, Г. С. Беркіну та іншим, які перебували при партизанському загоні ім. Ворошилова. Вміло маневруючи у знайомих місцях, вони несподіваними нападами завдавали значних втрат противнику⁹. Дошкуляли гітлерівцям патріоти у Кіровограді, Олександрії, Знам'янці, у ряді районів і населених пунктів області.

У боротьбі з ворогом підпільники і партизани мали долати великі труднощі. Не вистачало зброї та боєприпасів, фашистам вдалось майже повністю знищити керівний склад партійного підпілля Єлисаветградківського, Чигиринського, Знам'янського та ряду інших районів¹⁰.

Але ні жорстокі тортури, ні розстріли не могли зламати волю радянських людей до боротьби за визволення свого рідного краю. Протягом зими 1941/42 року М. М. Скирда встановив зв'язок з комуністами С. І. Довженком, Н. Є. Сосновським, В. О. Ярошем, А. С. Куценком, С. Т. Пилипенком, П. Л. Стюжкою, А. Г. Живоглядом, З. Є. Івановим, І. І. Терещенком, В. Г. Сотером, П. П. Сидоренком¹¹ та іншими. За їх допомогою почалось відновлення підпільних організацій і створення нових бойових груп. Великої насаги надала народним месникам історична битва під Москвою.

Весною 1942 р. у Чорному лісі на нараді керівників підпільних партійних комітетів та диверсійних груп¹², обком поставив завдання посилити серед населення агітаційно-масову роботу, зокрема, ширше інформувати його про становище на фронтах, закликати до саботажу заходів окупантів, зривати вивезення молоді на каторжні роботи, збирати зброю і боєприпаси, добирати у групи надійних людей, готуватися до збройної боротьби з ворогом.

Про значення цієї наради говорить те, що вже в квітні 1942 р. відбулися партійні збори комуністів Єлисаветградківського району у Нерубаївському лісі, що обрали новий склад райкому партії (секретар П. Ф. Баранник, заступник С. І. Довженко). Збори ухвалили створити партизанський загін ім. К. Є. Ворошилова (командир — М. М. Скирда, згодом — С. І. Довженко). Протягом 1942 р. виникли підпільні партійні організації в с. с. Світлопілля та Мошорине Новопразького району (секретарі К. І. Сабанський, Д. З. Сметана), диверсійні групи — у Сентове, Федвар (нині Родниківка і Підлісне), Оситняжка, Петрове Єлисаветградківського району (керівники П. П. Загребельний, Г. А. Лозовий, Р. М. Дяченко, С. І. Шаманський), Бовтишка Олександрівського району (керівники С. С. Немна і В. Т. Білоус)¹³.

Зростання числа підпільних груп зумовлювало необхідність керівних органів. Протягом літа 1942 р. було створено Новопразький (секретар О. Н. Оленюк), Знам'янський (секретар Н. Є. Сосновський) райкоми, ряд партійних осередків.

⁹ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. арк. 57, 90, 109, 125.

¹⁰ Там же, арк. 44.

¹¹ Там же, арк. 43; од. зб. 4, арк. 9.

¹² Там же, од. зб. 3, арк. 93; од. зб. 4, арк. 9.

¹³ Там же, од. зб. 3, арк. 46, 51.

Багато бойових операцій і диверсій здійснили підпільники м. Кіровограда, де діяло кілька великих організацій. Однією з них, ім. Кірова керував колишній завідуючий оргінструкторським відділом Бельцького міськкому КП(б) Молдавії Ф. С. Волощенко¹⁵, якому вдалось вирватися з гітлерівського полону. Начальником штабу став комсомолец І. І. Волощенко, заступником командира по політичній частині — комуніст О. О. Бажан. Наприкінці 1942 р. організація налічувала 112 чол.

Влітку 1942 р. кировоградські патріоти встановили зв'язок з київськими підпільниками (керівники Л. І. Височанський і Г. Є. Норе́йко)¹⁶. Від них одержували завдання командування Червоної Армії, а їм передавали дані про кількість, розташування й рух ворожих військ.

Паралельно з кировцями у місті діяла організація ім. Ворошилова, що виникла внаслідок об'єднання кількох груп — К. В. Гончаров, В. В. Федорова (Громова), І. В. Конарьова, І. І. Полінцова, В. М. Рибалкина (Туманського), М. І. Медведєва.

Кировоградським підпільникам вдалося завербувати німецького унтер-офіцера Г. Сімона¹⁷, який передавав їм зброю, патрони, порох, пистолети, повідомляв паролі, а згодом брав безпосередню участь у боротьбі проти гітлерівців. Загалом народні месники області здійснили 682 диверсії, в яких знищили 1600 гітлерівців, пустили під укіс 5 ешелонів, пошкодили 72 паровози, 35 вагонів, 8 літаків, 36 авіамоторів, підпалили 12 складів з паливом і боєприпасами, вивели з ладу багато обладнання та устаткування¹⁸.

Активізація підпільних організацій і партизанських загонів вимагала більш конкретного і дійового керівництва з боку обласного комітету КП(б) України. Фашистам вдалося заарештувати і розстріляти трьох його членів — П. К. Василю, Е. А. Скабарда і П. І. Боевця. У червні 1943 р. до складу підпільного обкому було введено П. Ф. Баранника, а з липня того ж року обов'язки його членів стали виконувати комуністи П. П. Сидоренко, К. І. Сабанський, Ю. А. Фрединський¹⁹. Роботі дуже сприяла десантна група І. Д. Діброва та С. З. Дзюрака, через яку обком встановив зв'язок з Українським штабом партизанського руху (УШПР), а також організував широку партизанську боротьбу на території області. Виникли нові партизанські загони: ім. Ворошилова у Чорному лісі (командир І. Д. Діброва, комісар К. І. Сабанський), на території Долинського району (командир П. Г. Дяченко) та Олександрівського (командир П. А. Іщенко)²⁰. Велику допомогу подавали також десантні організаторські групи на чолі з Є. І. Петровим, А. С. Зайченком, Г. М. Володіним, І. І. Лісовим, М. П. Кришталем, спеціально надісланими Політуправлінням Сталінградського фронту. З допомогою обкому партії та десантних організаторських груп протягом 1943 р. в області виникли 12 нових партизанських загонів у Чорному, Чутянському, Холодний Яр, Яничанському, Мотронівському та інших лісах²¹. Активності партизанів і підпільників сприяв рейд партизанського з'єднання під командуванням М. І. Наумова, яке в лютому — березні 1943 р.

¹⁴⁻¹⁵ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 2, од. зб. 208 арк. 105.

¹⁶ Там же, арк. 144; од. зб. 60, арк. 20–21.

¹⁷ Там же, од. зб. 58, арк. 129–136.

¹⁸ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 3, арк. 145–146, од. зб. 3, арк. 145–146.

¹⁹ Герон подполья (выпуск второй), М., 1968, стор. 300; «Кіровоградська правда», 3 лютого 1968 р.

²⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 8, арк. 18–19; Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 4, арк. 85.

²¹ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 3 арк. 44.

пройшло по 12 районах області. Цей сміливий рейд ще більше зміцнив віру трудящих у швидку перемогу над ворогом.

Важливого значення надавав обком партії диверсіям на великому залізничному вузлі Знам'янка, крізь який проходили ворожі ешелони²².

Від УШПР кіровоградські партизани почали систематично одержувати з Великої землі вибухівку та інші засоби підриву. Щоб мати своїх підривників, влітку 1943 р. у Чорному лісі були створені спеціальні курси, якими керував О. Г. Капітанов. За короткий час з підривною справою ознайомилися 13 чол. Протягом 1943 р. вони пустили під укіс 32 ешелони з живою силою і технікою противника²³.

Занепокоєні частими диверсіями на залізниці, гітлерівці посилили її охорону. Через кожні 50—100 м вздовж Чорного лісу на залізниці були поставлені охоронці з солдатів, поліцаїв і спеціально відібраних у таборах військовополонених «добровольців». Обком партії вирішив видрукувати листівки і розповсюдити їх в місцях охорони залізниці²⁴. Слова більшовицької правди знайшли шлях до багатьох «добровольців» і вони великими групами із зброєю в руках стали переходити на бік партизанів. Лише з м. Знам'янка у Чорний ліс їх прийшло 200, з ст. Хирівка — 170, м. Олександрії — 100. Пізніше на бік партизанів повністю перейшов вірменський добровольчий легіон, що охороняв колію від Знам'янки до Олександрії. Всі вони добре зарекомендували себе у битвах з гітлерівцями, а згодом влилися в ряди Червоної Армії.

Незважаючи на заходи окупантів по охороні залізниць, диверсії тривали. Особливо відзначився партизанський загін «За Батьківщину» (командир М. П. Кришталь), який підірвав 16 військових ешелонів, знищив 2122 гітлерівці, вивів з ладу 17 паровозів, 247 вагонів, 31 платформу, 34 цистерни, 19 танків, 12 гармат, 124 автомашини²⁵. Відчутних втрат на залізниці завдавали гітлерівцям інші загони месників.

Розгром гітлерівських військ під Сталінградом і Курськом, наступальні бої Червоної Армії влітку 1943 р. запалювали трудящих області до відкритої боротьби з ворогом. Саме в цей час партизанська боротьба на Кіровоградщині набуває всенародного розмаху. Підпільний обком партії на нарадах, які проводилися протягом 1943 р. поставив перед командирами партизанських загонів, керівниками підпільних організацій і груп завдання розгорнути політичну роботу серед населення, організувати підготовку резервів для поповнення партизанських загонів, саботаж розпоряджень окупаційних властей. У м. Кіровограді, Знам'янському і Єлисаветградківському районах були проведені партійні та комсомольські збори, а в Новопраському районі в ніч з 2 на 3 березня 1943 р. — районну партійну конференцію, в якій брали участь 17 членів і 1 кандидат у члени партії²⁶.

В середині 1943 р. в лісових масивах Чигиринського, Кам'янського, Олександрівського, Єлисаветградківського, Знам'янського та Новогеоргіївського районів повновладними господарями стали партизани і підпільники. Ворог уже не міг просуватися по головних шляхах без супроводу бронемашин і танків.

Хоч у степовій частині області підпільникам і партизанам доводилось діяти в дуже тяжких умовах, поступово тут за допомогою обкому партії з'являлось дедалі більше боєздатних підпільних організацій. На

²² Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 39, арк. 12—14; од. зб. 3, арк. 40.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 19, арк. 62.

²⁴ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. арк. 73, 74.

²⁵ Там же, од. зб. 4, арк. 140.

²⁶ Там же, од. зб. 3, арк. 53.

ст. Помічна підпільні групи очолили комуніст С. І. Коваленко й комсомолец В. К. Вовченко. Їх члени влаштовували диверсії на залізниці, розповсюджували листівки, збирали й передавали партизанам зброю, допомагали тікати військовополоненим червоноармійцям. На території Новомиргородського району групу підпільників очолив комуніст В. В. Федоренко, Бобринецького — старший лейтенант В. О. Репешко, Маловисківського — В. С. Зайко, Ф. М. Колісник, у м. Олександрії — П. І. Марков, Л. М. Сидоренко²⁷.

Навіть там, де не було партійних осередків, з ініціативи радянських патріотів виникали і діяли антифашистські групи, зокрема у с. Михайлівці Кам'янського району (керівник С. В. Гандзюра), с. Красносіл Єлисаветградківського району (керівник О. І. Бевз), с. Табурище Новогеоргіївського району (керівник Ф. І. Ткаченко)²⁸, райцентрі Вільшани (керівник М. П. Кожем'якін). Це свідчило про велику ненависть радянських людей до ворога, про дієвість більшовицької пропаганди.

Восени 1943 р. Червона Армія підійшла до берегів Дніпра, і обком партії поставив завдання про перехід до відкритої боротьби проти німецько-фашистських загарбників. Підпільним організаціям рекомендувалося озброювати месників і розпочинати активні бойові дії.

Певна кількість озброєних патріотів була направлена у партизанські загони. Восени 1943 р. в області їх вже діяло 17, а також 36 підпільних організацій та груп. Для більш оперативного керівництва рухом було створено штаб партизанських загонів Кіровоградщини (начальник М. М. Роздобудько). Тоді ж стала виходити газета «За соціалістичну Батьківщину» — орган підпільного обкому КП(б)У та обласного штабу партизанського руху. З'єднання ім. Ворошилова (командир І. Д. Діброва, комісар К. І. Сабанський) видавало газету «За Батьківщину» й листівку «Народний месник»²⁹.

Славною сторінкою у діяльності кіровоградських партизанів була спільна боротьба з частинами Радянської Армії за визволення міст і сіл області. Восени 1943 р. війська 2-го Українського фронту під командуванням генерала армії, нині Маршала Радянського Союзу І. С. Конєва, успішно форсували Дніпро на Кременчуцькому напрямку і закріпилися на його правому боці, на території Онуфріївського району Кіровоградської області. У боях за Знам'янку відзначились з'єднання ім. Ворошилова, загони «За Батьківщину», ім. Суворова, ім. Дзержинського та інші. За ці бої понад 100 партизанів були нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу³⁰.

Відступаючи з Правобережної України, гітлерівці грабували населення, намагались вивезти народне майно. Партизани і підпільники всіляко перешкоджали ворогові здійснювати його плани. В цьому велику допомогу подавали комсомольці та молодь області. На території Чигиринського району на чолі з І. Мотренком діяв підпільний райком ЛКСМУ³¹, у м. Кіровограді, Єлисаветградківському, Новопраському Знам'янському — комсомольські організації. Їх очолювали П. Железняк, А. Маркітан, В. Маляренко, Є. Щадрін та інші ватажки молоді³².

Практика підпільної та партизанської боротьби на Кіровоградщині підтвердила, що в умовах наявності в області незначної кількості частини лісових масивів створення кушів районів на чолі з секретарем обко

²⁷ Там же, од. зб. 98, арк. 48; «Кіровоградська правда», 29 вересня 1967 р.

²⁸ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 3 арк. 142.

²⁹ Там же, од. зб. 3, арк. 44; од. зб. 4, арк. 41; од. зб. 12, арк. 106.

³⁰ Там же, од. зб. 56, арк. 29; од. зб. 4, арк. 137.

³¹ Там же, од. зб. 5, арк. 30.

³² Там же, од. зб. 3, арк. 46; од. зб. 43, арк. 27.

му партії було цілком виправданим. Повністю підтверджено також доцільність місцезнаходження секретарів підпільних райкомів і місцевих організацій при партизанських загонах. В складних умовах конспірації і ворожого переслідування партійні комітети спільно з командирами загонів приймали рішення по координації дій у боротьбі з ворогом, допускали менш помилок, зводили втрати патріотів до мінімуму.

У степовій частині районів області виправдала себе практика створення малочисельних і добре законспірованих підпільних організацій. Ворог завжди відчував дії патріотів, але виявити їх було нелегко. Коли ж на заклик обкому на боротьбу з ворогом піднялась більшість трудящих — підпільні організації своєчасно очолили маси і стали в авангарді народної боротьби проти окупантів.

Особливої уваги заслуговує вигнання ворога партизанами та підпільниками з окремих населених пунктів. Ще до приходу регулярних частин Червоної Армії партизани області визволили понад 20 населених пунктів і відновили в них Радянську владу. Битва за визволення м. Знам'янки, в якій разом з регулярними частинами брало участь понад 2 тис. партизанів, золотими літерами вписана в історію Великої Вітчизняної війни.

Всього на території Кіровоградщини в роки німецько-фашистської окупації діяло 2 партизанські з'єднання, 21 загін, 59 підпільно-диверсійних груп і організацій, очолювані підпільним обкомом, Єлисаветградківським, Новопраським, Знам'янським райкомами партії, партійними та комсомольськими організаціями при партизанських загонах і з'єднаннях. За 32 місяці партизанської боротьби народні месники Кіровоградщини знищили 7972 ворожі солдати і офіцери, взяли в полон 253 гітлерівці, пустили під укіс 74 ешелони противника, знищили 242 паровози, 1367 вагонів, 102 цистерни, затримали рух поїздів на 1760 годин, вивели з ладу 2 залізничні станції, 9 мостів³⁴, погсували чимало автомашин, мотоциклів, військової техніки і спорядження, відтягували на себе велику кількість гітлерівських військ. Керовані Комуністичною партією, партизани і підпільники Кіровоградщини внесли свій вагомий внесок у боротьбу радянського народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни.

³⁴ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 3, од. зб. 3, арк. 87—90, 157, 159.

О. Ф. ФРИЦЬКИЙ
В. С. ШАБУНІНА

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВУЦВК ПО ПОЛІПШЕННЮ РОБОТИ РАДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ

(березень 1921 р.— січень
1922 р.)

В. І. Ленін і Комуністична партія завжди приділяли величезну увагу питанням раціональної побудови і ефективної діяльності радянського державного апарату. Навіть в тяжкі роки боротьби з голодом і розрухою В. І. Ленін вважав першочерговим завданням удосконалення системи і діяльності нашого державного апарату, зокрема, боротьбу з

бюрократизмом, тяганиною, роздуванням штатів тощо. У своїх «Нотатках про чергові завдання партії», написаних 19 жовтня 1920 р., він на перше місце ставив боротьбу з бюрократизмом і тяганиною в радянських установах; перевірку реальних успіхів боротьби¹.

¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 41, стор. 368.

Питання про поліпшення радянського апарату за ініціативою В. І. Леніна обговорювалось VIII з'їздом Рад, що проходив у грудні 1920 р. в Москві. З доповіддю на фракції РКП(б) виступив В. І. Ленін, який накреслив перші кроки в справі поліпшення діяльності державних органів. Він повідомив, зокрема, що Раднаркомом створена організаційна нарада, яка повинна переглянути апарат народних комісаріатів з точки зору завдань, які на них покладено, і в зв'язку з цим розглянути питання про штати².

На Україні одразу ж після закінчення громадянської війни почалась активна робота по перебудові структури державних органів.

На засіданні РНК УРСР 22 березня 1921 р. було доручено М. О. Скрипнику протягом двох тижнів розробити проект відповідної постанови про створення спеціальної комісії, яка б займалась такими питаннями: боротьба з бюрократизмом, скорочення штатів, а також зростання продуктивності праці радянських установ³.

Для виконання цих завдань за рішенням Президії ВУЦВК від 23 березня 1921 р. було створено Комісію по спрощенню радянського апарату⁴. До її складу ввійшли: член Президії ЦВК тов. Єрмощенко (голова комісії) та по одному представнику від ВЦРПС — тов. Южковський, Уполнаркпраці — тов. Рейхель, РСІ — тов. Золотарьов, від РНК УРСР — тов. Солодуб⁵. Строк діяльності комісії дуже малий — 10 місяців. Але за кількістю питань, які були вирішені, і за змістом роботи її діяльність викликає інтерес і заслуговує на увагу.

В основу роботи комісії були покладені такі завдання: усунення паралелізму в діяльності радянських органів, уніфікація діловодства, механізація праці і підвищення кваліфікації робітників. Комісії також було доручено частковий перегляд тарифів оплати праці радянських службовців з метою боротьби з роздуванням штатів, а також розробка положень для всіх народних комісаріатів⁶.

29 березня 1921 р. відбулося перше організаційне засідання Комісії, на якому були визначені першочергові, невідкладні заходи її діяльності, насамперед скорочення штатів. В першу чергу слід було припинити плинність кадрів службовців в установах. За пропозицією Комісії Президія ВУЦВК 6 квітня 1921 р. видала розпорядження, згідно з яким без дозволу Комісії жодна з радянських установ не мала права прийняти до себе нових службовців⁷. Заборонялось всяке збільшення співробітників радянських установ. В кожній установі проводився перепис існуючого складу службовців, зарахованих до 1 квітня 1921 р. Зафіксований таким чином склад визнавався тимчасовим штатом до моменту затвердження нових штатів у встановленому порядку.

Згідно з рішенням комісії всі радянські установи в найближчий час повинні були подати відомості про структуру своїх установ. Розроблялась анкета для установ, складався проект підвищення кваліфікації та збільшення продуктивності праці службовців. У Головрадпрофа було запрошено про можливість пропустити всіх робітників через спеціальні іспитові комісії⁸.

² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 42, стор. 169.

³ «Вісті ВУЦВК», 24 березня 1921 р.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 126, арк. 2. Слід відзначити, що дію Комісії було розповсюджено на всю Україну. При губвиконкомках були створені губернські комісії по спрощенню радянського апарату (ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 128, арк. 79—80).

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 126, арк. 2.

⁶ Там же.

⁷ «Вісті ВУЦВК», 7 квітня 1921 р.

⁸ «Вісті ВУЦВК», 3 і 29 квітня 1921 р.

Крім зазначених невідкладних завдань, згідно з планом, затвердженим Комісією, її робота зводилася також до розробки однакового діловодства для всіх радянських установ, попереднього обслідування наркоматів та інших центральних та місцевих організацій з метою з'ясування їх функцій та структури штатів, їх відповідності. Вивчались взаємовідносини між установами, зв'язок між ними; можливість злиття деяких з них або повна ліквідація в разі паралелізму в їх діяльності, порядок проходження справ в установах та міра відповідності його вимогам швидкості, простоти, точності, якості тощо. Одним із завдань комісії було видання друкованих збірників законодавчих і адміністративних актів, довідників, історичних та інших нарисів⁹.

З метою здійснення накреслених завдань Комісія по спрощенню радапарату на своєму засіданні 12 травня 1921 р. створила дві технічні підкомісії — державного рахівництва на чолі з Д. А. Хмельницьким і державного діловодства під головуванням М. І. Ржевуського. Перша з них мала завдання створити єдину державну систему рахівництва, друга — виробити єдине державне діловодство.

До складу першої підкомісії увійшли відомі російські вчені — М. В. Довнар-Запольський (професор історії), А. Ф. Євтихiev (професор адміністративного права), М. І. Палієнко (професор державного права) та юристи Д. І. Калістов і А. А. Денисов. Друга підкомісія також складалась з фахівців високої кваліфікації по рахівництву — А. Г. Доппельмайєра, П. І. Афонського, В. Г. Гончаренка¹⁰.

Обидві підкомісії приступили до роботи з 1 липня 1921 р.

Підкомісія державного рахівництва у вересні 1921 р. внаслідок малої продуктивності праці і відсутності більш-менш значних результатів за рішенням Комісії по спрощенню радапарату була ліквідована. Відтоді всі роботи зосередились в одній підкомісії, до складу якої для розгляду питань рахівництва було введено додатково одного працівника (бухгалтера)¹¹.

Державний апарат в перші роки Радянської влади був надто громіздким, малорухливим, навіть бюрократичним, страждав від перевантаженості зайвим канцелярським персоналом. У діловодстві спостерігався різнобій, відсутність єдиних форм обробки документів, правил їх зберігання і зберігання. Тому питання про спрощення і оздоровлення радянського апарату набули в той період першорядного значення. Зроблені ж в РСФРР спроби практичного підходу до розв'язання цього питання шляхом створення спеціальної комісії по поліпшенню державного апарату наслідків не дали, насамперед тому, що комісія використовувала метод анкетних обстежень¹².

Відмовившись від цього методу, Комісія по спрощенню радянського парату при ВУЦВК'у почала свою діяльність з обстеження радянських станов.

Вивчалась діяльність народних комісаріатів юстиції, освіти, соціального забезпечення, праці, землеробства, зовнішньої торгівлі, внутрішніх справ; Робітничо-селянської інспекції, охорони здоров'я та деяких інших¹³.

В результаті обслідування Комісія виявила основні недоліки в діяльності установ цих органів. У доповіді М. І. Ржевуського про роботу комісії за серпень — вересень 1921 р. зазначалося, що хибами загально-

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 126, арк. 2.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, спр. 132, арк. 29.

¹² Там же, спр. 126, арк. 2.

¹³ Там же, арк. 3.

го значення, які негативно впливають на хід справ в установах, є малі підготовлені в більшості випадків керівні кадри, які неспроможні в належній мірі охопити довірені їм завдання і використати наявний персонал спеціалістів, спрямувати належним чином їх роботу; недостатня кількість висококваліфікованих працівників; майже повна відсутність контролю щодо правильної постановки діловодства; низька продуктивність праці; штучне роздування штатів; повна відсутність регламентації прав і обов'язків службових осіб і визначення їх компетенції, що веде до паралелізму в роботі¹⁴.

Крім того, на зниження працездатності радянських установ впливали вилитий у потворні форми централізм, відсутність точних інструкцій, які б регулювали взаємовідносини між центральними, губернськими повітовими установами, невпорядкованість внутрішнього діловодства, неузгодженість з іншими спорідненими установами (звідси паралелізм в роботі, плутанина в діловодстві і тяганина). Значним фактором, який впливав на роботу установ, було неправильне і недоцільне використання робочої сили, вільний підбір кадрів в установах, недостатня обізнаність службовців (навіть відповідальних) з декретами і розпорядженнями Радянської влади та ін.¹⁵ Обстеження наркоматів мало на увазі також виявлення існуючих вад адміністративного діловодства і причин, що їх обумовлюють, а також тих нововведень, які застосовували в діловодстві радянські установи з власної ініціативи, і наслідки, одержані від них.

Різноманітність форм і методів ведення справ в різних установах призводила до порушення найелементарніших правил діловодства. Єдиної системи обробки та збереження документів не існувало, невисокий був і якісний рівень діловодного персоналу. В деяких центральних установах, наприклад, в загальній канцелярії ВУЦВК'у навесні 1921 р. був запроваджено реєстрацію документів по американській системі, яку зводилась до ведення тільки двох журналів: вхідної та вихідної кореспонденції. Ця система, проста та легка для службовців, однак, не знайшла поширення в інших установах республіки і тому не могла протриматись довго¹⁶.

Обстеження наркоматів виявило також невідрадную картину трудової дисципліни службовців. Безконтрольність призводила до прогулів, невиходів без поважних причин, під приводом хвороби і т. д. Часто-густо працівників використовували невміло і недоцільно.

Перелічені хибні дії підкомісії діловодства матеріал для вироблення необхідних практичних заходів по поліпшенню радянського апарату. Найважливішим у цьому плані було створення єдиної системи державного діловодства в радянських установах УРСР, основними принципами якої були простота, ясність, швидкість виконання, точність у проходженні справ. Комісія складала форми канцелярських книг, журналів, бланки документів і, головне, багато уваги приділила створенню системи контролю за виконанням справ, правильному збереженню їх з метою полегшення наведення різних довідок.

Крім цього, підкомісія виробила «Типове положення» про наркомати, яке повинно було стати основою для розробки положень про кожний з них. Воно досить повно охоплювало коло обов'язків, права та відповідальність окремих службових осіб. Таке ж Положення було вироблено і для губернських установ.

Не менше значення мав розроблений підкомісією план підвищення кваліфікації радянських працівників, за яким створювались коротко-

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 126, арк. 7.

¹⁵ Там же, арк. 13.

¹⁶ Там же, спр. 124, арк. 1.

термінові курси¹⁷. Пізніше з метою практичної реалізації цього плану Комісія прийняла постанову про підготовку старших діловодів на курсах Головпрофосвіти, а підкомісії по виробленню єдиного діловодства доручалось розробити проект створення спеціального Інституту по вивченню діловодства¹⁸.

Підкомісія в цей період, крім заходів практичного характеру, займалась теоретичною розробкою і вивченням питання про постановку діловодства, зокрема за кордоном. За дорученням підкомісії А. Ф. Євтихєвим було складено збірник праць всесвітнього конгресу «Огляд адміністративного діловодства в найважливіших державах Європи», інші члени з метою вивчення і застосування десятикової системи класифікації переклали з іноземних мов праці «Про застосування десятикової системи в адміністративному діловодстві», «Кодекс правил по адміністративному діловодству, прийнятий Всесвітнім Конгресом по адміністративних науках в Брюселі», «Звіт про адміністративні методи діяльності» та ін. Підготовлені підкомісією матеріали повинні були стати першим випуском «Праць комісії» — інформації з питання так мало висвітленого в Росії.

Крім того, Комісія почала роботу над виробленням положень і посадових інструкцій з метою уточнення прав і обов'язків радянських службовців, визначення кількості штатів в окремих ланках радянського апарату: наркоматах, відділах, підвідділах тощо. Комісія накреслила заходи по реорганізації радянських установ і окремих їх ланок.

Як наслідок цієї роботи, були розроблені конкретні пропозиції щодо скорочення штатів і реорганізації майже всіх наркоматів і установ. Було розроблено проект організації місцевого (повітового) адміністративно-господарчого управління¹⁹.

Нарешті Комісія визначила норми навантаження службовців, що було, по суті, першою спробою визначити норму праці для працівників установ у нашій країні. Так, при визначенні штатів Комісія виходила з таких норм: один оперативний виконавець на одну службову справу; один службовець механічної праці — на 10 чоловік управлінської праці. Відповідальні працівники і спеціалісти в зазначені норми не включалися²⁰.

Для практичного проведення робіт по встановленню штатів установ згідно з цими нормами всі губернські і повітові установи мали створити спеціальні «трійки» з участю представників Робітничо-селянської інспекції, а результати роботи доповісти в Комісію по спрощенню рад-апарату²¹.

Паралельно з Комісією по перегляду радянських установ при ВУЦВК'у (так називалась з кінця 1921 р. Комісія по спрощенню рад-апарату) роботи по впорядкуванню штатів велись створеною Декретом Раднаркому від 1 листопада 1921 р. Всеукраїнською Штатною Комісією при Уповноваженому Наркомпраці і його місцевих органах. Та незабаром, того ж 1922 р., Комісія по перегляду радянських установ за Постановою Президії ВУЦВК припинила свою роботу, а вся штатна робота перейшла до відома Штатної Комісії при Уповнаркомпраці та його місцевих органів (губернських та повітових штатних комісій при відділах праці). Губернські комісії по перегляду радянських установ також лікві-

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 128, арк. 50, 52.

¹⁸ Там же, спр. 126, арк. 2—5.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 126, арк. 26—46.

²⁰ Там же, арк. 57.

²¹ Там же.

довувались, а всі матеріали вони повинні були передати губернським штатним комісіям²².

Як вже зазначалося, Комісія по перегляду радянських установ на той час вже мала конкретні пропозиції щодо реорганізації та скорочення штатів по всіх Наркоматах та їх місцевих органах. Практичну ж роботу по реалізації цих пропозицій провела Всеукраїнська Штатна Комісія. Так, згідно з проектом Комісії по перегляду радянських установ повітові відділи юстиції були реорганізовані в бюро юстиції, а загальні й організаційно-адміністративні підвідділи об'єднані.

Реорганізація структури, а також встановлення штатів були проведені у всіх наркоматах та їх органах на місцях. Зокрема, у 1922 р. відбулись зміни в структурі і штатах НКВС та його місцевих управлінь, Верховного трибуналу України, Головміліції, ВУЧК, ГПУ, Народних комісаріатів охорони здоров'я, праці, освіти, продовольства, робітничо-селянської інспекції, фінансів, пошт і телеграфів, управління справами РНК, Української Ради Народного Господарства тощо.

Цікаво простежити, наскільки змінилося число штатних одиниць по окремих наркоматах.

Значне скорочення штатів відбулося в Наркоматі закордонних справ. Комісія встановила штат в кількості 150 чол. замість 250 існуючих²³.

По Наркомсоцзабезу та його місцевих установах комісією було встановлено 2811 штатних одиниць замість 7541, які працювали раніше²⁴.

Загальна кількість співробітників УРНГ для центрального апарату і місцевих установ встановлювалась Комісією в кількості 3295 штатних одиниць, близько 8,5 тис. чол. скорочувалось²⁵.

Наведені приклади свідчать про корисну і плідну роботу Комісії по спрощенню радянського державного апарату у подоланні надмірностей в структурі та штатах центральних органів радянського державного управління, проявів бюрократизму та тяганини в їх роботі. Комісія чимало зробила і в популяризації наукових основ управління, незважаючи на тяжкий період перших років відбудови народного господарства.

Досвід діяльності Комісії корисно використати і в наші дні, коли Комуністична партія і Радянський Уряд веде неухильну і послідовну роботу в справі поліпшення діяльності радянського державного апарату і вдосконалення його системи і структури. Про це, зокрема, свідчить прийняття 13.X 1969 р. Центральним Комітетом КПРС і Радою Міністрів Союзу РСР спільної постанови «Про заходи по удосконаленню і здешевленню апарату управління»²⁶, яка спрямована на дальше спрощення апарату державного управління і скорочення витрат на його утримання.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 124, арк. 12.

²³ Там же, спр. 128, 1921—1922 р., арк. 31.

²⁴ Там же, арк. 39.

²⁵ Там же, спр. 128, 1921—1922 рр., арк. 39.

²⁶ СП СССР, 1969, № 24, стор. 139.

Є. І. ГАБЕЛКО

КОМІСАР О. П. РАДЧЕНКО

О. П. Радченко народився 23 лютого 1886 р. у м. Люботині Харківської губернії. Трудове життя його розпочалося дуже рано. Він працював слюсарем паровозного депо станції Люботин.

У роки першої російської революції Олександр Петрович був учасником боротьби робітничого класу проти самодержавства. В день

святкування 1 Травня 1905 р. він встановив над депо Червоний прапор. Того ж року вступив до більшовицької партії¹.

У 1908 р. О. П. Радченко був призваний на військову службу й зарахований машиністом на крейсер «Кагул». Молодий більшовик активно включився в революційну діяльність, брав участь у підготовці повстання на кораблі. Проте серед матросів виявився провокатор. Організатори повстання, в тому числі й Радченко, були заарештовані й у квітні 1913 р. засуджені до страти. Але в зв'язку з революційним рухом смертний вирок їм був замінений двадцятьма роками каторжних робіт².

Лютнева революція 1917 р. визволила О. П. Радченка. Він повернувся в рідний Люботин. Виступав на мітингах, організував партизанський загін, що громив ворогів революції під Люботином, Полтавою, Кременчуком³, став командиром бронепоезда люботинських залізничників — «Червоногвардієць».

У липні 1919 р. відповідно до наказу Реввійськради 8-ї армії Південного фронту сформувалася 40-ва стрілецька дивізія, якій пізніше було присвоєно ім'я Богучарської. О. П. Радченка призначили комісаром 1-ї бригади, якою командував В. О. Малаховський⁴.

Дивізія тоді вела жорстокі бої з денікінцями. Наприкінці липня 1919 р. кавалерійська дивізія білогвардійського генерала Абрамова перейшла на лівий берег Дону поблизу с. Бабка Павловського повіту і витіснила із села 353-й Богучарський полк 1-ї бригади. Виникла загроза прориву ворога в тил наших частин та захоплення м. Павловська. Становище врятував новий комісар. Взявши на вантажну машину кулемети й горніста, він кинувся на допомогу полку.

«Передати по ланцюгу,— гукнув О. П. Радченко,— що прибув військом із броньовиком. Бабку брати будемо!» Горніст засурмив «в атаку», «броньовик» на повному ході вривався в ряди козаків, поливаючи їх свинцем із двох кулеметів. Комісар схопив ручний кулемет і сам почав стріляти. Три дні точилися вперті бої в цьому районі, але козакам так і не вдалося переправитись. За героїзм і мужність О. П. Радченко був нагороджений орденом Червоного Прапора.

На початку серпня 1919 р. 1-ша бригада вела бої з кінним корпусом генерала Мамонтова у районі Бутурліновки. Після запеклих боїв за Василівку В. О. Малаховський, розвиваючи наступ, вирішив визволити с. Великоархангельське, де розмістився штаб генерала Коновалова. Білокозаки, залігши в просі, зненацька відкрили вогонь. Загинув В. О. Малаховський. Це дуже збентежило бійців. Та комісар із словами: «Малаховський живий. Вперед!» повів бригаду в атаку. Козаки, не витримавши рукопашного бою, втекли із села.

У тому ж бою був тяжко поранений і О. П. Радченко⁵. Та у травні 1920 р. він уже повернувся на фронт і був призначений комісаром 40-ї Богучарської дивізії⁶.

Закінчилася громадянська війна, і О. П. Радченко знову в перших рядах, але вже на трудовому фронті.

У квітні 1929 р. було затверджено перший п'ятирічний план соціалістичного будівництва в СРСР. О. П. Радченко брав активну участь у вербуванні робітників на будівництво нових промислових підприємств.

¹ «Молодой коммунар» (Воронеж), 12 січня 1966 р.

² «Коммуна» (Воронеж), 6 серпня 1967 р.

³ Там же.

⁴ Фонди Воронежського обласного краєзнавчого музею (далі — ВОКМ). Спогади В. О. Малаховського.

⁵ ВОКМ. Спогади І. С. Воливахіна.

⁶ ВОКМ. Спогади М. О. Пархоменка.

Зокрема, очолював групу ветеранів громадянської війни, яка працювала на новобудовах Харкова⁷.

Влітку 1930 р. за його ініціативою в Богучарі був скликаний з'їзд колишніх червоних партизанів, червоногвардійців та добровольців прославленої 40-ї дивізії. Богучарці з великою радістю зустріли свого комісара. Ветерани згадували бойову молодість, розповідали про свою участь у створенні колгоспів. Після закінчення з'їзду Олександр Петрович побував у колгоспі, який носив його ім'я, був обраний почесним членом правління⁸.

Весною 1935 р. О. П. Радченко запропонував організувати агітбригаду й поїхати разом з нею по південних областях країни. Пропозицію його підтримали. Він їздив по селах, виступав у полі, на будовах. Цей захід мав дуже великий успіх, і наступного року Олександр Петрович його повторив⁹.

Всі свої сили він віддав боротьбі за щастя простого народу, але тяжка хвороба дедалі частіше приковувала Олександра Петровича до ліжка. 15 лютого 1939 р. його не стало, але пам'ять про мужнього комісара і незвичайну людину житиме завжди.

⁷ «Красное знамя» (Харків), 15 лютого 1962 р.

⁸ «Радченская правда» (орган Радченського райкому ВКП(б) і районної Ради Воронезької області), 11 травня 1950 р.

⁹ С. Виноградов. Комиссар Радченко. Воронеж, 1950, стор. 30—32.

Г. Н. ГУБЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО КЛАСОВЕ РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯНСТВА В КРИМУ НАПРИКІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

В. І. Ленін у своїх творах дав глибокий марксистський аналіз суспільно-економічного ладу Росії наприкінці XIX ст., довів, що всупереч народницьким теоріям, капіталізм у країні розвивався з нестримною силою, і селянство розкололося на

непримиренні класи: сільську буржуазію і сільський пролетаріат. Ленінські методичні й конкретно-історичні вказівки щодо розшарування селянства лягли в основу праць радянських істориків — дослідників цієї проблеми.

Питання про розшарування селянства в Криму наприкінці XIX — на початку XX ст. висвітлено ще недостатньо, хоча його торкалися в своїх працях С. А. Усов, М. Е. Бененсан, Ф. П. Кунцевич та інші. Слід зауважити, що у монографії Ф. П. Кунцевича найдетальніше на архівних і статистичних матеріалах розглянуто землеволодіння й землекористування в краї. Основні висновки автора, безперечно, — цінний вклад у вивчення аграрних відносин у дореволюційній Росії. Але, на наш погляд, твердження вченого, що «надільна земля в Криму, як і в інших районах Росії, була основою господарського життя селянства, бо більшість селян не мала приватної або купчої землі»¹, у першій його частині помилкове.

¹ Ф. П. Кунцевич. К истории аграрно-крестьянского вопроса в Крыму в конце XIX — начале XX в. — «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы», Рига, 1963, стор. 514.

Земські подвірні переписи, проведені у Криму в 1884—1887 рр.², а також статистичні матеріали про землеволодіння в 1905 р. свідчать, що господарства таврійського селянства за розміром посівної площі поділялися на шість груп. До першої належать ті, що не сіяли; сіють до 5 дес.; сіяли 5—10 дес.; 10—25 дес.; 25—50 дес.; понад 50 дес.

Виняток становив Ялтинський район, де 85% всієї площі припадало тоді на дикі пустирі, вкриті камінням, скелями, дрібноліссям і зовсім позбавлені води, але зате орні ділянки, які там були, оброблялися інтенсивним способом. Щоб витримати принцип, покладений в основу підрахунків в інших повітах, і мати можливість порівнювати дані, було вирішено визначити співвідношення між прибутковістю різних культур і встановити еквіваленти посівів у різних місцевостях. В Криму застосовано такі норми: для Байдарської волості та Балаклавської округи 8 дес. посіву прирівнювали 1 дес. тютюну або $\frac{1}{2}$ дес. саду і $\frac{1}{2}$ дес. виноградників; для Богатирської волості 10 дес. посіву відповідно — 1 дес. тютюну або $\frac{1}{2}$ дес. саду. Звичайно, ці дані далеко не точні, але дають змогу підбити підсумки по всій області³.

В. І. Ленін, використовуючи дані таврійської земської статистики, писав, що «групування за посівом є не тільки вдалим, але найкращим і безумовно необхідним»⁴. Аналізуючи класове розшарування селян у багатоземельних північних материкових повітах (Бердянському, Мелітопольському і Дніпровському), Володимир Іллєч зараховував до бідняцьких господарств три перші групи (що не сіють; сіють до 5 дес.; 5—10 дес.), до середняцьких — четверту (20—25 дес.) і до заможних — п'яту й шосту (25—50 дес. і понад 50 дес.). Він зробив застереження, що це не стосується Криму, який «поставлений в трохи відмінні господарські умови»⁵, а викриваючи хибність методики упорядника «Пам'ятной книжки...» К. Вернера, підкреслював — «об'єднувати разом материкові повіти Таврійської губернії і Крим — неможливо...»⁶.

Варто зупинитися на деяких особливостях сільського господарства в Криму. За подвірними переписами 1884—1887 рр. тут налічувалось 36 597 селянських дворів. Характерною рисою було те, що населення переважної їх більшості — 25 804 дворів (70,5%) — не належало до жодного з колишніх розрядів селян⁷. Більшість дворів (18 560) не могла існувати тільки за рахунок сільського господарства. Більше третини їх (12 372) переключилось на промисли й підсобні заробітки⁸. Тут процес «розселення» йшов швидко.

Своєрідність Криму виявилась і в тому, що фактично безземельних дворів налічувалось 21 871, тобто $\frac{3}{5}$ загальної їх кількості⁹. На відміну від інших районів Росії надільна земля не була основою господарського життя місцевого селянства, яке в 1884—1887 рр. мало її в своєму користуванні 154 895,1 дес., тимчасом купчої — 432 573,5 дес. і орендної — 308 926,8 дес. Коли зважити, що на селянство припадало приблизно 890 002,3 дес., то питома вага надільної землі становила

² Матеріали переписів вміщені в «Сборниках статистических сведений по Таврической губернии», тт. III, IV, VI, VII, VIII, виданих Таврійським губернським земством у 1885—1887 рр. Підсумки цих статистичних досліджень у 1889 р. опубліковані в Пам'ятній книжці Таврической губернии, за редакцією К. А. Вагнера (далі — Пам'ятная книжка...).

³ Сборник статистических сведений по Таврической губернии, т. VIII, Статистические сведения о хозяйственном положении Ялтинского уезда, Симферополь, 1887, стор. 11.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 10.

⁵ Там же, стор. 6.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 16.

⁷ Пам'ятная книжка..., отд. II, стор. 36.

⁸ Там же, стор. 38.

⁹ Там же, отд. III, стор. 10—11.

17,3%, купчої — 48,3%, орендної — 34,5%. Надільна рілля дорівнювал загалом 28 689,8 дес., тобто 10,2% всієї посівної площі (280 951,1 дес.)¹⁰

При групуванні селян Криму за посівами бралися до уваги специфічні умови сільського господарства окремих районів. Поділ на класові групи у Перекопському та Євпаторійському повітах відповідав розмежуванню в материкових повітах Таврії. У малоземельних районах (Сімферопольському, Феодосійському і Ялтинському), де рільництво поступалося спеціальним культурам, до бідняцьких зараховувались безпосісні господарства, або сіють до 5 дес., середняцьких — з посівами від до 10 дес., а до куркульських — понад 10 дес. При цьому передбачалось, що в Криму в середньому на один двір припадало посіву 7,7 дес. (з відхиленням від 0,3 дес. у Ялтинському повіті до 16,4 дес. у Перекопському та Євпаторійському).

Вважається, що наявність посіву найповніше відображає економічну силу кожної класової групи селян. Для Криму характерним було надзвичайно високий ступінь їх розмежування за посівом. Бідноті належало 24 637 дворів, тобто 67,3% всіх у краї, середньому селянству — 4926 (13,5%), куркульству — 7034 (19,2%). Біднота мала тільки 12,6%, а куркулі — 70,1% всієї селянської посівної площі¹¹.

Оскільки обробіток земель у заможних господарствах був кращим, а врожайність безперечно вищою, ніж на бідняцьких ділянках, можна твердити, що куркульство давало не менше ніж $\frac{3}{4}$ валової продукції переважна більшість якої вироблялась для ринку.

У бідноти в середньому припадало на двір 1,4 дес. посіву, а у заможного селянства — 28 дес., тобто в 20 разів більше. Отже, становище бідної селянської сім'ї було дуже тяжким, і для переважної більшості їх праця за найом стала головним джерелом існування.

Характеризуючи загальну лінію розвитку аграрних відносин в Росії і ті класові сили, які визначають так чи інакше цей процес, В. І. Ленін у своїй праці «Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття» писав, що «розподіл худоби між селянськими господарствами *далеко більш нерівномірний, ніж розподіл надільної землі*»¹². Це повністю підтверджується статистикою Криму, де куркулям належало 48,5% коней і 51,4% поголів'я великої рогатої худоби, наявної у селян. «Поряд з питанням про кількість худоби не менш, а іноді навіть більш важливе значення, — підкреслював Володимир Ілліч, — має питання про її *якість*. Зрозуміло само собою, що напіврозорений селянин при злидарському господарстві і обплутаний з усіх боків кабалою неспроможний набувати і тримати хоч трохи доброї якості худоби... Цілком природно, що *...якість худоби не може бути однакою в господарствах різних груп*»¹³.

Сільській буржуазії належало 56% всіх плугів і лушильників, 93,2% косарок і жниварок. Куркулі обробляли цим реманентом не тільки свої лани, а здавали його за гроші і відробітки в користування тим селянам, які не мали власного реманенту.

В селах Криму широко експлуатувалася праця найманих робітників. За подвірним переписом, нею користувалися 42,2% заможних господарств. Насправді їх було більше, бо частина куркулів ухилялась від подання точних відомостей. До того ж, наймитувала тут не тільки місцева біднота, але й десятки тисяч вихідців з інших районів.

Вже наприкінці XIX ст. розорення селян досягло значних розмірів. Із загальної кількості господарств було: без робочої худоби — 28,1%;

¹⁰ Памятная книжка..., отд. III, стор. 25, 37.

¹¹ Памятная книжка..., стор. 22—23, 26—27, 34—35, 39—41, 45.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 88.

¹³ Там же, стор. 88—89.

без плугів — 62%; тих, що не сіяли — 33,8%; що сіяли до 5 дес. — 29,3% і 5—10 дес. (в степовому районі) — 4,2%. Ці селяни перетворюються на пролетарів, значна частина яких знаходить роботу на місці — у поміщиків і куркулів¹⁴.

З всієї надільної землі (154 894,1 дес.) під вигонами й лісами загального користування було 126 204,3 дес. (81,4%). За розмірами посівної площі розподілялася по групах тільки надільна рілля — 28 689,8 дес. з них — біднота, якій належало понад $\frac{2}{3}$ селянських дворів, мала всього 10 636,2 дес. (37,1%), а куркульство (менше $\frac{1}{5}$ дворів) зосереджувало в своїх руках 11 751,8 дес. (41%). На одне бідняцьке господарство у середньому припадало 0,4 дес., а на одне куркульське — 1,7 дес., тобто в 4 рази більше¹⁵.

Оцінюючи значення цього факту, В. І. Ленін писав: «Отже, ми бачимо, як загальне явище, зменшення ролі надільної землі в селянському господарстві. Зменшення це йде на обох полюсах села різними шляхами. У бідноти роль надільної землі падає, тому, що ростуща нужда й розорення змушують здавати її, кидати землю, зменшувати земельне господарство через недостачу худоби, реманенту, насіння, коштів, і переходити або до якої-небудь роботи по найму, або... в царство небесне... У вищих групах селянства падає значення надільної землі, бо господарство, що розширюється, змушене виходити далеко за її межі, змушене будуватися на землеволодінні новому, не тягловому, а вільному, не споконвічно-родовому, а купованому на ринку: купівля й оренда»¹⁶.

За даними подвірних переписів 1884—1887 рр. у селян Криму налічувалось 432 573,5 дес. купчої землі. Бідноті належало трохи більше $\frac{1}{10}$ цих площ, а куркулям — понад $\frac{8}{10}$. На бідняцький двір у середньому припадало 7,9 дес., а на куркульський — 107,9 дес., тобто приблизно в 13,5 рази більше. За 20 років, що минули після подвірних переписів, кількість купчої землі збільшилась на 289 543,5 дес. і в усіх повітах, крім Ялтинського, набагато перевищила надільну. У Перекопському повіті — більше ніж у 7,5, в Євпаторійському — 8, у Сімферопольському — 7, у Феодосійському — майже в 9 разів. До 1905 р. 7 337 селянських дворів володіли придбаними ділянками на правах особистої власності. Переважну більшість становили бідняки й середняки — 5705 дворів (77,8%, але на їх частку припадало тільки 11 855 дес., тобто 2,2% всієї купчої землі). Водночас у куркульських господарствах (1632 двори або 22,2%) зосереджувалось 522 571 дес. (97,8%).

В. І. Ленін у праці «Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття» відзначав: «...Ми сміливо можемо твердити, що з $7\frac{1}{2}$ млн. десятин землі, яку набули селяни в особисту власність з 1877 по 1905 рік..., від $\frac{2}{3}$ до $\frac{3}{4}$ перебуває в руках дуже незначної меншості заможних дворів. Те саме стосується, звичайно, до купування земель селянськими громадами й товариствами... Селяни ділять орендовані або куповані землі не інакше, як «по грошам»¹⁷. Таке становище склалось і в Криму, де за приблизними підрахунками куркульство до 1905 р. набуло у власність 663 377,5 дес.

За даними подвірного перепису, у селянському землекористуванні важливу роль відігравала оренда. Землю орендували 17 403 двори (47,6% всіх господарств), з них бідняцьких 8559, на які припадало 36 399,2 дес. У той же час 5067 куркульських мали 217 934,2 дес. орендованої землі, тобто в 10 разів більше, ніж на бідняцький двір.

¹⁴ Памятная книжка..., стор. 22, 24, 25, 34, 36, 37, 40, 42, 43.

¹⁵ Памятная книжка, стор. 25, 37.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 84—85.

¹⁷ Там же, стор. 82—83.

Подвірні переписи 1884—1887 рр. не дають відомостей про кількість купчої землі, що здавалась в оренду, а це позбавляє можливості показати досить точно структуру селянського землекористування в Криму. За обмеженістю даних можна розподілити між класовими групами тільки 770 190,1 дес. Наслідки цього розподілу такі: у біднот було 98 410,3 дес. (12,8%), у середнього селянства — 99 566,5 дес. (12,9%), а в руках куркульства — 572 213,3 дес., тобто 74,3%.

Надільна рілля у заможних господарствах становила тільки 2,1%, а купчі й орендні землі — 97,9%. Це свідчило про економічну силу сільської буржуазії, яка вже до початку XX ст. зміцніла за рахунок жорстокої експлуатації наймитів.

Розв'язати аграрне питання в Криму не можна було, не знищивши поряд з поміщицьким і землеволодіння сільської буржуазії.

П. Л. ПОРИВАЄВ
ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ
РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ НА УРАЛІ

Діяльність революціонерів України на Уралі має свою славу історію 1897 р. в цьому краї проживало 48 600 українців¹. Кращі представники України разом з росіянами,

білорусами, башкірами, удмуртами, марійцями, татарами та іншими народами, які проживали на Уралі, боролися проти спільного ворога — кріпосників, заводчиків, фабрикантів, проти сваволі урядових властей.

Одна з активних діячок революційного підпілля Катеринослава, Києва, Одеси М. М. Ессен 1898 р. прибула в Єкатеринбург Пермської губернії, де очолила соціал-демократичну групу, встановила зв'язки з робітниками залізничних майстерень, Верхньо-Ісетського заводу, Злоказівської фабрики та ін. Група провадила роботу серед робітників Златоуста, Сисерті, Воткінська. Вона одержувала нелегальну літературу з-за кордону і поширювала її серед робітників навколишніх заводів.

Коли провокатори напали на слід відважної революціонерки вона виїхала з Єкатеринбурга і поселилася на Південному Уралі недалеко від Челябинська. Тут вона згуртувала кращих представників соціал-демократії і розгорнула друковану пропаганду. Недалеко від станції Бишкіль Самаро-Златоустівської залізниці М. М. Ессен при сприянні членів златоустівського робітничого гуртка організувала нелегальну друкарню в будинку керуючого золотим приїском М. М. Кудрина, який був одним із активних учасників організації друкарської справи². Щоночі друкували близько 500 листівок, які переправляли на станцію Кочкарь, а звідси їх розповсюджували по робітничих селищах Південного і Середнього Уралу. Згодом друкарню перевезли з конспіративних міркувань в с. Верхні Карасі.

Влітку 1899 р. жандарми напали на слід М. М. Ессен. Заарештували і кинули до уфімської в'язниці³.

Відважна революціонерка стійко і мужньо переносила неволю, підтримувала морально товаришів-однодумців, готувалася до наступних боїв з самодержавством.

У м. Котельниче В'ятської губернії проживала О. М. Крумзе, висла-

¹ Е. И. Рябухин. Большевистские организации Урала в борьбе за нелегальную партию пролетариата и упрочение ее связей с массами (1907—1914 годы). Часть первая, Саратов, 1968, стор. 12.

² Ф. П. Быстрых. Второй съезд РСДРП и большевики Урала, Свердловск, 1963, стор. 20.

³ М. М. Эссен. Первый штурм, М., 1957, стор. 58, 59, 66.

наприкінці XIX ст. за підпільну діяльність у Харкові. У В'ятській губернії в цей час відбували заслання професійні революціонери Ф. Е. Дзержинський, М. Е. Бауман, В. В. Воробський, В. О. Горбачов, Л. П. Радін, Й. Ф. Дубровинський, П. І. Стучка, М. О. Алексєєв, з якими Олена Михайлівна тримала тісний зв'язок. Згодом вона очолила місцеву соціал-демократичну організацію.

У вересні 1899 р. у О. М. Крумзе поліція зробила обшук, виявила нелегальну літературу і встановила за нею негласний нагляд.

Значну діяльність провадив на Уралі О. Д. Цюрупа, який з Херсонщини у 1897 р. переїхав в Уфу. Тут він працював у статистичному бюро губернської земської управи, що дало йому змогу зібрати цінний матеріал про становище трудового люду цього краю. Крім того Олександр Дмитрович редагував збірник статистичних матеріалів, написав кілька наукових праць про селян Мензелинського повіту Уфимської губернії. Революційна діяльність О. Д. Цюрупи дуже непокоїла урядових властей. В одному з донесень уфимського губернатора в міністерство внутрішніх справ вказувалося, що людею подібних Олександру Дмитровичу «неможливо допускати до спілкування з робітничим населенням гірничих заводів», бо це дає можливість їм «поширювати революційну пропаганду»⁴.

На Південному Уралі, в Стерлітамаку перебував В. М. Крохмаль, висланий по справі київських студентських організацій у 1896 р., а через два роки він переїхав в Уфу⁵, де брав активну участь в діяльності місцевої соціал-демократичної організації.

У поширенні марксизму в Росії значну роль відіграла група Благоева, яка підтримувала зв'язки з революційною молоддю і робітничими гуртками України. В діяльності цієї групи брав участь уродженець Башкирії В. О. Кугушев⁶. За причетність до цієї організації 1887 р. він був висланий з Петербурга і кинутий за ґрати уфимської в'язниці. Завдяки клопотанням йому вдалося під заставу у 2 тис. крб. вийти на волю⁷. Згодом В. О. Кугушев став членом уфимської губернської земської управи і відкрив доступ до неї революціонерам-засланцям⁸. Вячеслав Олександрович часто рятував товаришів від переслідувань, подавав їм матеріальну допомогу, надавав притулок в своїх маєтках⁹.

Революціонерам з України значну допомогу подавала сім'я Кадомцевих. Вони постачали їм нелегальну літературу, надавали притулок для політичних засланців, в тому числі і з України¹⁰. На Уралі, в Башкирії одержав революційне хрещення І. С. Якутов*, який під впливом О. Д. Цюрупи став полум'ям пропагандистом марксизму.

Поширення ідей марксизму і роль соціал-демократів України у цьому процесі відіграли значну роль у розвитку революційних подій в наступні роки.

⁴ М. Давыдов. Александр Дмитриевич Цюрупа, М., 1961, стор. 19.

⁵ «Пролетарская революция», 1924, № 3, стор. 128—129.

⁶ С. Овсянникова. Группа Благоева, М., 1959, стор. 27, 40, 43, 45, 62, 74, 77.

⁷ ЦДА Башкирської АРСР, ф. 1/183, оп. 1, спр. 10, арк. 93.

⁸ Там же, арк. 33.

⁹ М. Давыдов. Назв. праця, стор. 27.

¹⁰ «Вперед» (орган Бирського МК КПРС, Башкирської АРСР), 7 червня 1963 р.; «Советская Башкирия», 18 березня 1967 р.

* 1905—1906 рр. І. С. Якутов був одним з організаторів страйку харківських залізничників (Д. В. Ведерников, С. М. Васильев. Иван Степанович Якутов, Мфа, 1968, стор. 78—82).

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

О. Т. ОСТАПУЩЕНКО

Діяльність комуністів Донецчини по прискоренню науково-технічного прогресу в будівництві (1959—1965 рр.)

З'їзду записано, що вирішальною умовою виконання цього є «широке впровадження нової техніки, комплексної механізації виробничих процесів, спеціалізації та кооперування у всіх галузях народного господарства». Партійні організації будов і підприємств будіндустрії Донецчини приділяли значну увагу розв'язанню поставлених завдань.

У дослідженні використано постанови партії і уряду з даного питання, матеріали партійних архівів: Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 206, 214, 216), Донецького (ф. 18, оп. 23, 25; ф. 67, оп. 41, 71; ф. 326, оп. 59; ф. 816, оп. 1; ф. 7200, оп. 1; ф. 7209, оп. 1), Ворошиловградського (ф. 172, оп. 1; ф. 173, оп. 2-г) обкомів партії, Донецького (ф. Р-3783, оп. 1; ф. Р-3789, оп. 1; ф. Р-4099, оп. 1; ф. Р-4205, оп. 1; ф. Р-5000, оп. 1; ф. Р-5001, оп. 1), Ворошиловградського (ф. Р-393, оп. 1; ф. 2593, оп. 1) обласних державних архівів, поточні архіви ЦК ЛКСМУ, Донецького і Ворошиловградського обкомів ЛКСМУ, літературу та періодичну пресу.

Відповідно до рішень ХХІ з'їзду партії, на підприємствах Донецької і Ворошиловградської областей було розроблено семирічні плани по комплексній механізації і автоматизації виробничих процесів. На засіданнях бюро Донецького обкому КП України систематично обговорювалися питання дальшої індустріалізації будівельних робіт, їх якості, розширення будівництва корпусів з крупних панелей і блоків, діяльності комісій сприяння технічному прогресу та ін. 1959 р. такі питання обговорювалися 19 раз. 1960 р.—16, 1961 р.—22 і т. ін. Це дало свої результати. На жданівському заводі ім. Ілліча доменну піч, ємкістю 2300 м³, спорудили за 11 місяців, проти 36 за планом, а шахту № 19 — за 28 місяців, проти 46.

У процесі індустріалізації будівництва значну роль відіграли комісії технічного прогресу. 1959 р. в Донецькій області їх діяло 579. У вересні 1964 р. обком партії затвердив склад обласної ради сприяння технічному прогресу у складі 28 чол на чолі з секретарем обласного комітету партії Є. А. Сологубом. Наслідком роботи цих громадських організацій було впровадження тільки у вересні 1964 р. 6500 рекомендацій, що зекономило 174,4 млн. крб. і умовно вивільнило близько 30 тис. чол.

До комісій контролю за діяльністю адміністрації залучалися комуністи і безпартійні з числа передових робітників та новаторів виробництва. 1959 р. при 536 первинних парторганізаціях Донецької області їх діяло 1227, Ворошиловградської—1960 р.—1356, до складу яких входило 7105 комуністів, з них 3170 робітників. Тільки в тресті «Ворошиловградбуд» працювало 17 комісій: 5 — при парткомі тресту, 12 — при первинних парторганізаціях.

Значну увагу партійні організації приділяли зниженню собівартості будівництва. Так, на комбінаті «Ворошиловградхімбуд» працювало бюро економічного аналізу, проводилися «економічні вітторки», конференції, заняття з бригадами по підвищенню економічних знань. Це дало відчутні результати: виробіток на одного робітника становив 1965 р. 4708 крб.—на 2% вище, ніж у Головодонбасбуді, а собівартість будівельно-монтажних робіт знизилася на 9,5%.

Чудовим засобом виявлення невикористаних резервів та підвищення технічного рівня будівництва стали громадські огляди. 1963 р. тільки на комбінаті «Донецькжитлобуд» у них взяло участь 16,8 тис. робітників, 2,7 тис. інженерно-технічних працівників та службовців. Тут працювали 73 оглядові комісії, 193 пости. Під час огляду було внесено 538 пропозицій, з них 470 реалізовано, що дало економічний ефект на 150 тис. крб.

Будівельні організації Донбасу в роки семирічки досягли значних наслідків і комплексній механізації будівельно-монтажних робіт та використанні машин.

Основна увага парторганізацій і колективів будов та підприємств будіндустрії спрямовувалась на підвищення продуктивності праці. Значну роботу щодо цього вела парторганізація будівельного управління № 5 тресту «Ворошиловграджитлобуд» (секретар партосередку М. С. Яровий). На партзборах систематично обговорювалися

виробничі питання, заходи по прискоренню науково-технічного прогресу. До підготовки зборів залучалися комуністи-виробничники. На ділянках працювали контрольні пости з числа кращих кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників. Продуктивність праці 13 новостворених комплексних бригад на 14—15% перевищувала спеціалізовані. З 80 комуністів 68 працювали на виробництві, в тому числі 11 очолили комплексні бригади.

Внаслідок активізації роботи партгруппи комплексна бригада мулярів-монтажників заслуженого будівельника УРСР Г. Д. Труби у грудні 1963 р. виконала семірічне завдання, кожний робітник оволодів двома-трьома, а дехто чотирма суміжними професіями. Головною умовою виконання плану семірічкки партгруппа визначила: ущільнення робочого дня, ліквідація непродуктивної втрати робочого часу. Внаслідок чого 1964 р. бригада виконала робіт понад план на 21 594 крб. Колектив управління план січня 1965 р. виконав по генпідряду на 103,9%, своїми силами — на 107,8%.

Виконання накреслень ХХІ з'їзду партії в галузі промислового будівництва на Донеччині стало наслідком участі парторганізацій у боротьбі за технічний прогрес, мобілізації трудящих на втілення планів семірічкки в життя.

В. О. КОРНІЛОВА

Преса Комуністичної партії Велико- британії в боротьбі за мир у 1956—1967 рр.

В умовах загострення боротьби між соціалістичною та капіталістичною світовими системами вивчення історії міжнародного робітничого й комуністичного руху, історії комуністичних партій зарубіжних країн, окремих питань їх діяльності (наприклад, комуністичної преси) набуває важливого значення.

Певний науковий інтерес становить і дослідження боротьби преси Комуністичної партії Великобританії за мир в 1956—1967 рр., характерною рисою яких було посилення боротьби англійських трудящих проти загрози нової світової війни.

Комуністична преса Великобританії з її невеликими тиражами і слабкою технічною базою виглядає досить скромною порівняно з монополістичною пресою, яка існує в Англії понад 300 років. Однак її вплив на маси визначається не кількістю сторінок або форматом газет і журналів, не якістю шрифту або фотоілюстрацій, а ідеями, які вона пропагує. Преса Компартії несе живе слово до народу, кличе його на боротьбу за політичні і соціальні права, за поліпшення життєвих умов, за мир проти загрози нової світової війни.

Вивчаючи розглядувану тему, автор керувався методологічними положеннями класиків марксизму-ленінізму про загальні закономірності та особливості розвитку англійського капіталізму, враховуючи, зокрема, оцінки найважливіших подій англійської історії, дані К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. І. Леніним.

Ідейно-політична спрямованість даної проблеми була визначена найважливішими документами нашого часу — Програмою КПРС, рішеннями ХХ, ХХІ, ХХІІ, ХХІІІ з'їздів КПРС, а також програмними документами нарад комуністичних і робітничих партій у Москві в 1957, 1960, 1969 роки. Автор розвідки використав при опрацюванні даної теми матеріали ХХVІ, ХХVІІ, ХХVІІІ, ХХІХ, ХХХ з'їздів КПВ. Програму партії «Шлях Британії до соціалізму», заяви Виконкому КПВ, праці видатних діячів англійського робітничого й комуністичного руху: М. Галлахера, Д. Голлана, П. Датта, Т. Полліта, Д. Клугманна, П. Керрігана, Д. Кемпбелла, П. Арнота, Е. Ротштейна, відомі публікації комуністичної преси Великобританії.

Історія діяльності комуністичної преси Великобританії вивчена ще недостатньо, хоча за останні роки в нашій країні і за рубежом опубліковано декілька монографій на цю тему¹.

¹ С. Беглов. Монополии слова, М., 1969; В. А. Матвеев. Империя Флит-стрит (Современная пресса Англии), М., 1961; Д. Е. Факторович и Б. П. Мицкевич. История печати зарубежных коммунистических партий, Минск, 1960; А. Н. Байкова. Из истории английской коммунистической прессы. — «Новая и новейшая история», 1961, № 5, стор. 157—162; її ж. Новый журнал Английской компартии (обзор журнала «Марксизм сегодня», октябрь 1957 — май 1958). — «Новый мир», 1958, № 9, стор. 267—270; Д. Вячеславов. Английская пресса. — «Международная жизнь», 1966, № 3, стор. 138—139; И. С. Завич. Английская пресса. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 6 марта 1946 г. в Лекционном зале в Москве, М., 1946; А. П. Сиселев. Ральф Фокс — публицист компартии Великобритании, М., 1961; В. Парситко. Боевой орган английских трудящихся. — «Советская печать», 1965, № 3, стор. 54—55; його ж. Одна — против Флит-стрит. — «Советская печать», 1963, № 4, стор. 59—60; В. В. Пинигин. Борьба за возобновление выхода «Дейли уоркер»

Історія комуністичної преси невіддільна від історії КПВ. Періодична преса завжди була дійовою зброєю англійського пролетаріату. У досліджуваний період комуністична преса вела активну боротьбу проти імперіалізму, колоніального гноблення, і мир, проти загрози нової світової війни. Так, в роки підготовки суецької авантюри в час самого воєнного конфлікту і після нього (1956 р.) в комуністичній пресі викривались експансіоністські домагання уряду Англії. Зразу ж після націоналізації Суецького каналу газета «Дейлі уоркер» писала 28 липня в передовій статті: «Єгипту необхідна повна свобода для економічного розвитку». 3 серпня Політичний комітет Компартії Великобританії звернувся з заявою «Про націоналізацію Суецького каналу». 4 серпня ця заява була надрукована в «Дейлі уоркер». 24 серпня газета опублікувала ще одну заяву компартії — «Суец — що далі?» В заяві говорилося: «Інтереси миру і англійського народу вимагають, щоб консерватори рішуче відмовились від політичних сил».

15 вересня в газеті «Дейлі уоркер» виступив Генеральний секретар КПВ Джон Голлан. Він писав: «Переговори. Це тільки один шлях. Війна може зачинити канал. Але Іден, а не Насер загрожувє війною».

Коли ж почалась агресія, то комуністична преса кожен день друкувала матеріали, в яких закликала уряд Англії припинити це безумство. 31 жовтня в редакційній статті «Зупинити Ідена!» газета писала, що сучасний момент є одним з самих критичних в історії робітничого руху. 1 листопада Компартія Великобританії в цій же газеті надрукувала заяву «Зупинити це безумство», в якій закликала вивести всі англійські війська з зони Суецького каналу.

Боротьба проти суецької війни була одним з найважливіших етапів антивоєнного руху англійського народу після другої світової війни. В Політичному звіті Виконавчого комітету Компартії Великобританії XXV з'їзду Джон Голлан відмітив: «Відсім імперіалізму в Суєці підтвердила, що війна не є неминучою»².

Після 1956 р. в англійському русі за мир почався новий етап, який характеризувався посиленням боротьби за роззброєння, проти створення багатосторонніх ядерних сил НАТО, ремілітаризації ФРГ, розміщення іноземних воєнних баз на території Англії, проти агресії США у В'єтнамі. В цей період газети «Дейлі уоркер» і «Морнінг стар», журнали «Уорлд ньюс», «Коммент» і «Марксизм тудей» приділяли велику увагу єдності дій робітничого класу, що є найважливішою умовою його успіху. Так, 2 січня 1957 р. в газеті «Дейлі уоркер» на першій сторінці було надруковано «Звернення до всіх комуністів», підписане Г. Поллітом і Д. Голланом. Вони закликали трудящих на боротьбу за припинення гонки ядерного озброєння, за підтримку принципів колективної безпеки.

У 1957 р. англійський уряд виступив ініціатором розміщення американських баз на території країни, що викликало незадоволення широких верств трудящих. Компартія Великобританії провела активну кампанію проти таких планів.

Комуністична преса твердо і послідовно боролась за зміну мілітаристського курсу свого уряду. Антивоєнні настрої в Англії виливаються в масові антивоєнні мітинги, демонстрації, марші протесту, хвиля яких з кожним роком наростає. Преса КПВ проводить велику агітаційно-пропагандистську роботу, не залишає без уваги жодної демонстрації, мітингу, маршу протесту, походу англійських прихильників миру.

Про це свідчать такі підсумкові дані. За період суецької кризи на Близькому Сході (з дня націоналізації каналу 26 липня 1956 р. і до подачі Ідена у відставку 19 листопада 1956 р.) в газеті «Дейлі уоркер» було опубліковано 220 матеріалів проти підготовки та здійснення агресії. За період з кінця 1964 р., коли США розв'язали збройну агресію проти ДРВ, і до 1967 р. в газеті «Дейлі уоркер» було вміщено 850, а в газеті «Морнінг стар» з 25 квітня 1966 р. до 1967 р. таких матеріалів — 1148. За період з 1964 до 1967 р. щотижневик «Коммент» опублікував 72 матеріали, а щомісячник «Марксизм тудей» — 16. В умовах злих нападок з боку могутнього пропагандистського апарату, який знаходиться в руках монополістів, комуністична преса Великобританії дійсно служить здійсненню політики найпослідовнішого захисника інтересів трудящих своєї країни — Компартії Великобританії.

21/І 1941 — 7/ІХ 1942 г. — Ученые записки историко-филологического факультета Горьковского государственного университета им. Н. И. Лобачевского, вып. 65, 1964, стор. 441—457; Джордж Мэтьюз. «Daily Worker». 10 000 номеров газеты «Дейлі уоркер» — это история борьбы английских коммунистов за мир, демократию, социализм. — «За рубежом», 1963, № 48, стор. 24; його ж. Орбита утренней звезды. — «Журналист», 1967, № 6, стор. 15; Сэм Рассел. От имени большинства. — «За рубежом», 1965, № 3, стор. 23; його ж. В почетном списке. — «За рубежом», 1967, № 44, стор. 8—10; J. Gollan. The Star fights for us—we must fight for the Star. — «Morning Star», 29 November 1968; J. Campbell. 40 fighting years. The Communist record London, 1960; B. Matthews. Lessons of the «Morning Star» fortnight. — «Comment» Vol. 5, 16, 1967, стор. 251—252.

² XXV (Чрезвычайный) съезд Коммунистической партии Великобритании, М. 1958, стор. 28.

На допомогу викладачу історії

ВИКОРИСТАННЯ НАВЧАЛЬНОГО КІНО ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ «ПІДГОТОВКА І ПЕРЕМОГА ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ»

Уроки історії в наш час немислимі без широкого використання технічних засобів, насамперед кіно, яке дає образне відтворення на екрані важливих історичних подій, позитивно впливає на розвиток психіки дитини, сприяє вірному розумінню і відтворенню навчального історичного матеріалу.

Досвід роботи показує, що навчальний кінофільм принесе користь лише тоді, коли вчитель добре і ефективно застосує його на уроці.

В шкільному курсі вітчизняної історії надзвичайно важливе місце займає вивчення підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. У виконанні відповідальних навчально-виховних завдань при викладанні цієї теми учителям у великій пригоді стане учбовий кінофільм «Від лютого до Жовтня», що складається з 5-ти частин: 1. Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції; приїзд В. І. Леніна в Петроград; 2. Виступ В. І. Леніна з Квітневими тезами; розстріл квітневої демонстрації; кінець двовладдя; 3. Перебування В. І. Леніна в Розливі; розгром контрреволюційного заговору генерала Корнілова і більшовизація Рад; 4. Підготовка збройного повстання в Петрограді у відповідності з планом В. І. Леніна; 5. Перемога Жовтневого збройного повстання.

Кожна частина повинна знайти творче застосування на уроці, поєднання з іншими формами і видами роботи, оскільки фільм не охоплює однаково повно всіх питань, передбачених шкільною програмою.

На висвітлення тем «Лютнева буржуазно-демократична революція» відводиться дві години, «Росія в період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну» 6 годин.

Урок «Повалення царизму» будує за таким планом:

1. Розстановка класових сил в країні напередодні Лютневої революції.

2. Повстання в Петрограді і повалення царизму.

3. Події Лютневої буржуазно-демократичної революції на Україні.

4. Причини, характер і рушійні сили Лютневої революції, причини її швидкої перемоги.

Спочатку докладно розповідаю про розстановку класових сил в країні напередодні Лютневої революції, страйкову боротьбу пролетаріату, активну революційну діяльність більшовиків. За участю учнів роблю короткий висновок і підводжу їх до розуміння історичної закономірності повстання в Петрограді і повалення царизму. Після цього демонструю перші фрагменти фільму (частина I, кадри № 4—50). Попереджую, що на основі переглянутого фільму буде проведена письмова робота.

В перших кадрах фільму учні бачать масові мітинги і демонстрації в Петрограді, Москві; спостерігають заклик ЦК більшовиків до повстання, перемогу революції. Учні роблять окремі замітки в зошитах. Особливе поживання серед дітей викликає відображення масової участі народу в революційних подіях, поява циркової групи Дурова на вулицях Петро-

града з живими карикатурами на царя і його міністрів. Щоб з'ясувати, як учні сприйняли розповідь учителя і кадри фільму, ставлю запитання: 1. Хто керував повстанням? 2. Хто переміг в революції і чому? 3. Як сприйняли робітники, селяни і солдати перемогу революції? Після цього переходжу до характеристики подій Лютневої буржуазно-демократичної революції на Україні. Після короткого вступу пропоную учням записати в зошити: «У Харкові, Катеринославі і Києві Ради були створені 2—4 березня 1917 р., а в найближчі кілька днів вони виникли у багатьох містах України. На I Київському обласному з'їзді Рад була представлена 41-а Рада. Але в Радах, обраних відразу після Лютневої революції, більшість місць була захоплена дрібнобуржуазними партіями меншовиків і есерів. У Харківській Раді з 300 депутатів було тільки 40 більшовиків, у Катеринославській Раді з 250 депутатів — 30 більшовиків. Решта депутатів були меншовики, есери, безпартійні. Таке ж становище було і в багатьох інших Радах. Чим це пояснити? Кількісна перевага у Радах дрібнобуржуазних партій пояснюється рядом причин. Кращі більшовицькі кадри, які керували підпільною боротьбою проти царизму, в дні Лютневої революції, коли проходили вибори до Рад, були ще в тюрмах, на засланні, в еміграції. В. І. Ленін тоді ж перебував у Швейцарії. В той же час меншовики і есери, які тоді майже не брали участі у підпільній революційній боротьбі, були на волі»¹.

Глибоке розуміння учнями цих особливостей надзвичайно важливо для логічного сприймання послідовних революційних подій, висвітлених в наступних кадрах фільму. Важливі вони і тому, що не знайшли належного висвітлення в кадрах фільму і посібнику з історії Української РСР для 9—10 класів. Даючи завдання за підручником, пропоную учням продумати і матеріал, засвоєний з фільму, щоб на наступному уроці включити до розповіді ці відомості. Звичайно, у дітей не одразу виробляються навички умілого поєднання прочитаного в підручнику, почутого від учителя з побаченим на екрані. Але наполеглива робота в цьому питанні дає позитивні наслідки.

Під час уроку «Двовладдя» демонструю фрагмент фільму (частина I, кадри № 51—73), в якому дається яскрава характеристика членів Тимчасового уряду, розкривається підступна суть їх внутрішньої і зовнішньої політики, угодовські дії меншовиків і есерів. Цей конкретний матеріал учні добре сприймають. Однак учитель повинен роз'яснити класову суть двовладдя і причини його утворення, розкрити значення другої буржуазно-демократичної революції в Росії.

До наступного уроку рекомендую повторити матеріал про III з'їзд РСДРП.

При вивченні теми «Росія в період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну в умовах двовладдя» будує урок на матеріалі, вже вивченому учнями. Ставлю запитання: Що говорилося на III з'їзді РСДРП про характер, рушійні сили і перспективи революції в Росії? III з'їзд РСДРП про збройне повстання. Як була повалена монархія в Росії? Якою була обстановка в Росії після Лютневої революції?

Останнє питання не досить повно висвітлено у фільмі.

Додатково до побаченого учитель ґрунтовно розкриває важливі питання про тимчасове піднесення дрібнобуржуазної хвилі в країні, про зміну класового складу пролетаріату, посилення впливу меншовиків, есерів, дрібнобуржуазних партій. Учитель підводить учнів до розуміння того положення, що Тимчасовий уряд «був владою без сили, тоді як Рада робітничих депутатів була силою без влади».

В ході бесіди, спираючись на раніше вивчений матеріал з курсів но-

¹ «Історія Української РСР», т. I, К., 1967, стор. 730, 732.

вої історії, історії СРСР, роблю важливе узагальнення: створена і керована В. І. Леніним партія більшовиків, озброєна науковою теорією марксизму-ленінізму, загартована в революційних боях, була здатна організувати й очолити боротьбу робітничого класу і всіх трудящих за повалення капіталізму. Соціалістична революція в Росії була і необхідною, і можливою. Вождь революції В. І. Ленін уже в своїх перших відгуках на Лютневу революцію закликав робітничий клас до боротьби за соціалістичну революцію.

Урок, присвячений Квітневим тезам В. І. Леніна, проводжу за таким планом:

1. Повернення В. І. Леніна в Росію.
2. Квітневі тези — геніальний план переходу від буржуазно-демократичної революції до революції соціалістичної.
3. Історичне значення VII Всеросійської конференції більшовиків (квітень 1917 р.).

Ставлю перед учнями завдання: на основі переглянутої частини фільму (частина I, кадри № 74—108) дати опис «Зустріч вождя», скласти таблицю по Квітневим тезам за такими рубриками: а) заходи в політичній галузі; б) завдання партії в галузі економіки; в) завдання партійного будівництва. Урок розпочинаю із короткого вступу про значення повернення в Росію засновника і вождя партії В. І. Леніна. Включається кіноапарат. Перші кадри розповідають про повернення з еміграції вождя, називаються міста, в яких побував В. І. Ленін, стрілками позначено його шлях. Учні схвильовано стежать за кожним кадром фільму В. І. Ленін в Петрограді.

Виразно викладає диктор основний зміст «Квітневих тез», майже в такій послідовності, як вчитель рекомендував скласти таблицю, користуючись текстом. У фільмі (частина II, кадри № 26—43) розповідається про рішення квітневої партійної конференції 1917 р. Після перегляду підбиваю підсумок: Квітнева конференція озброїла партію планом боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Це була перша легальна конференція більшовицької партії, проведена в Росії.

На наступному уроці після перевірки домашнього завдання, зокрема складання таблиці «Квітневі тези» запитую учнів: Якими шляхами і методами вела партія більшовиків боротьбу за маси, за ізоляцію меншовиків та есерів?

Після цього звертаюсь до класу: «На основі кадрів фільму, які ви зараз побачите, викрийте антинародну політику Тимчасового уряду». Включається апарат. Школярі дізнаються про першотравневу демонстрацію трудящих, заяву Мілюкова про вірність Росії союзникам вести війну до переможного кінця; про роз'яснення більшовиками імперіалістичного характеру війни.

Дальші фрагменти фільму розповідають про I Всеросійський з'їзд Рад 3—24 червня 1917 р. (частина II, кадри № 45—67), про військові операції на Південно-Західному фронті, поразку і великі людські втрати, велике незадоволення народних мас (кадри 64—86). Підводжу учнів до розуміння рішучих заходів, вжитих Тимчасовим урядом проти революційних сил.

На уроці «Кінець двовладдя. VI з'їзд партії і його історичні рішення» дотримуюсь плану:

1. Демонстрація 3—5 липня.
2. Тимчасова перемога контрреволюції.
3. Кінець двовладдя.
4. VI з'їзд партії та його історичні рішення.

Починаємо з демонстрації фільму (частина II, кадри № 87—123), присвячених мирній демонстрації трудящих 3—5 липня 1917 р., вимогам

народних мас про повалення Тимчасового уряду, розстрілу демонстрантів, розгрому приміщення ЦК більшовиків, наказу про арешт В. І. Леніна. В третій частині фільму учні знайомляться з напруженою теоретичною і організаторською роботою вождя революції В. І. Леніна в підпіллі, дізнаються про Ради як політичну форму диктатури пролетаріату, про завдання і зміст соціалістичної революції, підготовку до скликання VI з'їзду партії. Уважно слухають учні розповідь делегата з'їзду від Кронштадтської партійної організації У. П. Флоровського. Кіноурок закінчується словами, які читає диктор з маніфесту більшовиків: «Готуйтеся до нових битв, наші бойові товариші! Стійко, мужньо і спокійно, не піддаючись на провокацію, нагромаджуйте сили, шикуйтесь у бойові колони! Під прапор партії, пролетарі і солдати! Під наш прапор, пригноблені села!»

На уроці з теми «Розгром корніловщини. Більшовизація Рад», приступаючи до розгляду нового матеріалу, пропоную учням на основі § 4 підручника і кадрів з фільму (частина III) скласти поширений план. У короткому вступі до теми, з'ясовую участь міжнародного імперіалізму і в першу чергу США, Англії, Франції у військовій змові експлуататорської верхівки країни проти народу і революції. Ставлю запитання: Чому буржуазія прагнула встановити військову диктатуру? Замість відповіді включаю кіноапарат. На екрані учні бачать, що 12 серпня 1917 р. в Москві зібралася нарада буржуазії і реакційної воячини, що Корнілов виступив у похід на Петроград, а більшовицька партія стала організатором розгрому корніловщини. З фільму учні дізнаються, що 31 серпня Петроградська Рада вперше висловила за політику більшовиків, 5 вересня — Московська, 8 вересня — Київська і т. д. В цих умовах більшовицька партія знову висунула лозунг «Вся влада Радам!» Кадри фільму лише частково розкривають на різних етапах революції зміст лозунга «Вся влада Радам», а тому намагаюсь підкреслити на даному уроці, що на всіх етапах революції більшовики виходили з того, що Ради в умовах тогочасної Росії були найкращою політичною формою диктатури пролетаріату. На різних етапах революції зміцнювалось лише тактичне значення лозунга «Вся влада Радам!»

При розкритті теми «Ленінський план збройного повстання» я використовую ілюстративний матеріал (частина IV) кінофільму. Перед очима учнів проходять засідання ЦК більшовицької партії, виступ В. І. Леніна на ньому 10 жовтня, рішення про збройне повстання, утворення Військово-революційного комітету, розширене засідання ЦК більшовиків 16 жовтня, зрада Каменева і Зінов'єва, вимога Тимчасового уряду озброїти буржуазію і чиновників, «Лист товаришам» В. І. Леніна, підготовка червоногвардійців, солдат і матросів до виступу проти контрреволюції. На даному уроці я проводжу роботу над уривком з твору вождя революції «Марксизм і повстання», в якому стисло і глибоко розкривається ленінський план збройного повстання і його практичне здійснення.

У фільмі, що розглядається, розкрито героїчний шлях Комуністичної партії, випробуваної і загартованої в боях, подано яскраві епізоди життя соратників В. І. Леніна — Я. М. Свердлов, Ф. Е. Дзержинського, М. С. Урицького, М. І. Подвойського. П'яту частину кінофільму використовую під час вивчення теми «Перемога соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату в Росії».

Розповідаючи про історичну необхідність і закономірність Великої Жовтневої соціалістичної революції використовую Тези ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції».

Ефективність використання навчального кінофільму в поєднанні з іншими методичними засобами перевіряв з допомогою письмової роботи, під час якої кожний учень одержав певне завдання, написане на аркуші паперу.

Особливо сильне враження на школярів справляє незабутній образ В. І. Леніна на екрані. Учень 9 класу Ігор Ф. писав: «Скільки б я не дивився художніх, документальних фільмів про життя і діяльність безсмертного вождя В. І. Леніна, завжди вони викликають у мене глибокі хвилювання і захоплення. Мудрість й прозорливість, скромність і безмежна турбота про друзів, люта ненависть до ворогів, віра в перемогу пролетаріату, висока відповідальність перед партією і народом — таким викарбувався для мене образ вождя...».

На конкретних життєвих прикладах, з переглянутих кадрів навчального кінофільму, вивчених історичних документів, роботою над текстом підручника та іншими методичними прийомами ми підвищуємо ефективність уроку, даємо можливість учням значно глибше засвоїти програмний матеріал, проникнутись величчю революційних звершень, розкриваємо неповторний образ великого вождя першої в світі переможної пролетарської революції В. І. Леніна.

Я. Й. РАБИНОВИЧ

А. М. ЧЛЕНОВ

ДРЕВЛЯНСЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА

(Продовження)

До інших аргументів Д. І. Прозоровського І. І. Срезневський також поставився не зовсім уважно. Так, високе становище Добрині він розцінював як милість з боку Володимира, тоді як Д. І. Прозоровський говорив про надзвичайне підвищення Добрині ще за Святослава. І. І. Срезневський просто не помітив цього.

Долю Мала Древлянського він перевіряти не став. Над причинами, внаслідок яких ніхто з древлянської знаті не був страчений, також не задумався.

Одним-єдиним справедливим запереченням І. І. Срезневського є таке: «Виводити з назви милостниці, що Малуша була християнка, що разом з Ольгою хрестилася в Царгороді, що була не простого роду, немає ніякого сенсу»²¹. Справа в тому, що думку про хрещення Малуші в Царгороді Д. І. Прозоровський справді вивів із неввірно розтлумаченого ним терміну «милостниця», як нібито візантійського впливу під час візиту Ольги в Константинополь. Він писав: «Літописи говорять, що Малуша була милостниця Ольги, тобто милостине-роздавальниця..., велика княгиня брала її з собою до Царгорода і там її охрестила, зробивши потім своєю «милостьницею», за прикладом Візантійського двора»²². Ця конструкція, безперечно, належить до найслабших місць статті.

Проте І. І. Срезневський помилився навіть тут: він не помітив, що зовсім не становище Малуші як «милостниці», а князівський ранг її сина Володимира був головним аргументом Д. І. Прозоровського на користь того, що вона — природжена княжна.

Отже, стаття І. І. Срезневського аж ніяк не спростувала основних висновків Д. І. Прозоровського. Крім того, вона не могла послужити причиною забуття статті «Про родичів св. Володимира по матері» просто через те, що була надрукована з нею в одному випуску академічних «Записок». До того ж, у думці про те, що Малуша була жінкою Святослава, а Володимир — його законним сином, І. І. Срезневський сходився з Д. І. Прозоровським. Отже, якби причиною забуття статті останнього була саме стаття І. І. Срезневського, то древлянське походження Володимира забулося б, а думка, ніби Малуша — наложниця, а Володимир — бастард, не могла б укоренитися.

Мабуть, причина забуття статті Д. І. Прозоровського дещо інша. Але яка?

«СВЕНЕЛЬДИЦЬКА» ВЕРСІЯ.

Відповідь на це одна: забуто статтю випадково, внаслідок непорозуміння. Цьому сприяв також розділ капітальної праці «Мистиша Свенельдич та казкові предки Володимира Святославича» О. О. Шахматова²³, який, згадавши древлянську версію Д. І. Прозоровського, побудував свою власну «свенельдицьку». Він писав: «1864 р. Д. Прозоровський висловив припущення, ніби батько Добрині й Малуші Малко — одна особа з Малом, князем Древлянським. Любечанином літопис назвав його тому, що Ольга, взявши його в полон після смерті Ігоря, оселила в Любечі. Гадаю, що основна думка Прозоровського вірна: Малко одне лице з Малом Древлянським»²⁴.

Як же, здавалося б, недвозначне визнання древлянської версії Д. І. Прозоровського могло народити «багатоіменного Свенельдича» та всю пов'язану з ним плутанину? Версія Д. І. Прозоровського була згадана О. О. Шахматовим у таких висловах, що створилося уявлення, ніби шахматовська версія побудована саме на її основі (що насправді зовсім не відповідає дійсності).

Після того, як розгорілася полеміка навколо гіпотези О. О. Шахматова про Мистишу Свенельдича й Мала Кольчанина, відбувся обман зору: древлянську версію

²¹ И. И. Срезневский. Назв. праця, стор. 31, 32.

²² Д. И. Прозоровский. Назв. праця, стор. 19.

²³ А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Спб., 1908, стор. 340—378.

²⁴ Там же, стор. 374.

Д. І. Прозоровського помилково почали вважати неіснуючою частиною шахматовської генеалогії Мистиша Свенельдича (перетвореного О. О. Шахматовим на батька Добрини й Малуші).

«Суть припущень О. О. Шахматова, — пише Б. О. Рибakov, — зводиться до такого: ...шляхом натяжок і передбачень він намагається довести, що Малко Любечанин — це древлянський князь Мал (Мал Кольчанин з міста Клечевська), він же Лют Свенельдич, він же Мискиня, він же Метиша, він же Мстислав Лютий, він же Никита Залешанин. Малуша, його дочка, співставляється з якоюсь Малфредою, про смерть якої говориться в літопису. Батьком Мала — Люта — Мискині — Мстислава — Никити і дідом Малуші — Малфреди Шахматов вважає воеводу Свенельда, якого літописець теж нібито переплутав і називав Блудом; крім того, він будує ще один ланцюг передбачень, допускаючи, що цей багатомісний Свенельдич убив Ігоря 945 р... В цей клубок імен виявилися вплутаними мало не всі діячі X ст.»²⁵

Будування родовідного дерева Добрини й Малуші до Свенельда, що інколи згадується в літературі, вважається шахматовським. Б. О. Рибakov пише щодо цього: «В праці О. О. Шахматова найнепереконливішим місцем є XIX розділ його «розшукив», присвячений генеалогії князя Володимира... В усьому цьому нагромадженні натяжок, такому незвичному для статичного дослідницького методу Шахматова, можна відзначити ряд чисто історичних невідповідностей»²⁶.

Таким чином, на словах визнавши ідею Д. І. Прозоровського про тотожність Мала Древлянського з Малком Любечанином, О. О. Шахматов відкинув думку щодо реального носія цих двох імен.

Ім'я О. О. Шахматова настільки відоме, а його «свенельдицька» конструкція така заплутана, що як її прибічники, так і противники, перестали помічати наявність під нею і всередині її окремої і зовсім іншої, древлянської версії Д. І. Прозоровського, що має власну логіку й абсолютно не залежить від шахматовської. Ця версія випускається з уваги, поглинається шахматовською «свенельдицькою» — і саме внаслідок цього її й забуто.

Це викликало серйозне зміщення перспективи. Так, зауваження Б. О. Рибakova, що шахматовська гіпотеза «містить одну вкрай слабку генеалогічну ланку, усунення якої необхідне для правильної оцінки не тільки літопису, але й ряду історичних осіб»²⁷, цілком справедливо стосується зарахування сина Свенельда батьком Добрини й Малуші.

Але тотожність батька Добрини й Малуші з реальним Малом Древлянським — проти зарахування Свенельда й Свенельдичів у предки Володимира і аргументами не підкріплено (хоча Б. О. Рибakov перекреслює і її, сам того не помічаючи, оскільки вважає її лише частиною шахматовських побудов).

А втім ототожнення Мала Древлянського з Малом Любечанином зовсім не становить частину шахматовської «свенельдицької» конструкції. Древлянську версію Д. І. Прозоровського О. О. Шахматов не стільки переробив, скільки безпідставно й голосливо відкинув. Досить суттєвим є те, що з аргументами Д. І. Прозоровського О. О. Шахматов взагалі не полемізував. Його версія не може вважатися ні полемікою з древлянською версією Д. І. Прозоровського, ні спростуванням її, ні поділянням.

Версії ці фактично не мають між собою нічого спільного, крім визнання співзвучності Мала і Малка. Це особливо яскраво впливає, коли співставляти дані історичної географії.

«Свенельдицька» версія не може бути покладена на історичну карту, де Кольчеськ — поза Древлянською землею, де Ігоря вбито не під Кольчеськом, а під Коростенем; де Любеч грає здавна роль важливої фортеці; де дії Люта Свенельдича не локалізуються ні під Кольчеськом, ні навіть під Коростенем; де Свенельд, батько Люта і Мистиші (його О. О. Шахматов називає «Мистишею Древлянином») ²⁸, керує в 946 р. не повсталими древлянами, а походом проти древлян і т. д.

Проста версія Д. І. Прозоровського прекрасно лягає на історичну карту, де, наприклад, Любеч, знаходячись на Полянській землі і будучи відділеним від Древлянської Драговицькою землею, виглядає надійною фортецею для ув'язнення саме древлянського заколотника.

Назріла необхідність покінчити з тривалим непорозумінням. Настав час відновити в правах забуту древлянську версію Д. І. Прозоровського і нагадати, що вона, ніким не спростована, є найбільш вірогідною. Настав час знову ввести її в науковий обіг і розглядати окремо від шахматовської «свенельдицької».

Слід підкреслити, що розгадане Д. І. Прозоровським древлянське походження Володимира підтвержене багатьма додатковими аргументами, що їх можна почерпнути в літописах, билинах, у даних історичної географії, навіть ономастики.

²⁵ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 195.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ А. А. Шахматов. Назв. праця, стор. 377.

СВІДЧЕННЯ БИЛИН.

Як відомо, «наукова традиція уже понад сто років вважає Добриню, сина Мала Любечанина, прототипом билинного Добрині Никитича»²⁹. Поряд з простолюдинами Миколою Селяниновичем та Іллею Муромцем Добриня — одна з центральних постатей російської билини.

Ким же справді був Добриня? Це сформульоване Т. М. Кондратьєвою: «Добриня... в різних варіантах билин то боярин, то князь»³⁰. Але звідки билина знає, що Добриня — князь? Як зазначає Б. О. Рыбаков, «билини зберегли такі деталі молодості Добрині, що залишилися за межами літописної розповіді» і цитує (з двох різних билин) такі багатозначні рядки:

Да три года жил Добрынюшка да конюхом,
Да три года жил Добрынюшка придверничком,
Да три года жил Добрынюшка да ключником...
По три года Добрынюшка стольничал,
По три года Добрыня приворотничал,
По три года Добрынюшка чашничал,
На десятое-то лето стал конем владать.

Впадає в око кілька моментів. Сама сходинка поступового підйому справляє досить правдоподібне враження, що його Б. О. Рыбаков коментує так: «Придворна кар'єра брата ключниці Малуші могла справді починатися з таких нижчих ступенів»³¹. Водночас вищий ступінь цих сходин — ключник — точно співпадає з літописною посадою Малуші, що для неї означало рабство. Тільки на десятий рік Добриня отримав коня, тобто свободу.

Фактично билина знає десятирічне рабство Добрині. Це співпадає з літописними даними, що датують рабство Добрині й Малуші 946—955 роками. Отже, залишається кілька років між отриманням свободи й браком Малуші із Святославом (як уже було сказано, за підрахунками Д. І. Прозоровського, Володимир народився десь 960 р. Все виглядає досить правдоподібно).

Далі. В билинах живе багатир, чие ім'я співпадає з іменем батька Добрині, — Никита Залешанин. На зв'язок його з Добринею й Дrevлянською землею звернув увагу ще О. О. Шахматов, який писав: «Передбачаю, що образ Никити Залешанина (Заолешанина) відбив у собі образ Мистиши Дrevлянина; знаменно, що він багатир не київський, тому, коли Ілля Муромець видав себе за Никиту, його ніхто не взнав у киязівському теремі, крім, однак, Добрині Никитича, мабуть, на відміну від інших київських богатирів, які знали Никиту Залешанина. Втім, у деяких билинах його названо в ряду київських богатирів»³². Якщо відкинути помилкове ім'я Мистиши, можна перекоонатися, що ці спостереження О. О. Шахматова мають сенс окремо від його «свенельдицької» версії й незалежно від неї, оскільки він помітив зв'язок Никити Залешанина не з вигаданим «багатоіменним Свенельдичем», а з цілком реальною Дrevлянською землею і не менш реальним Добринею.

Багатир не київський, але нібито прийнятий до кола київських. Багатир, якого в Києві ніхто не знає на лице, крім Добрині. Він звідкись з-за лісів. Тут доречно згадати, що Дrevлянська земля назвою своєю була зобов'язана саме лісам. Якщо дивитися з Києва, то дrevлянська столиця лежить за лісами. «Залешанин» є фактично синонімом «Дrevлянського». Інакше кажучи, «Никита Залешанин», виявляється, як і «Малко Любечанин», ще один псевдонім Мала Дrevлянського.

Характерно, що цей же псевдонім із значенням «Дrevлянський» вживає іноді і сам Добриня: у деяких варіантах билин з'являючись «інкогніто», він називає себе «хлопчиною Залешанином». Дивні становища Никити Залешанина, зафіксовані О. О. Шахматовим, знов-таки відповідають реальному становищу Мала: багаторічного бранця Любеча багато хто в Києві міг не знати на обличчя; ув'язнення чи висилка Мала вірогідні; але, з іншого боку, до моменту одруження, що зробило Малушу княгинею, Мал (хоча б для того, щоб не накликати гнів богів на молоде князівське подружжя й майбутніх нащадків) неодмінно мав бути вільним, присутнім на весіллі, а потім, як і належить тестю государя, був прийнятий при дворі Ольги й Святослава. Оскільки ж він, звичайно, при цьому не повернув назад свого Дrevлянського князівства, отримав ранг київського боярина.

Підсумовуючи, можна констатувати, що билина знає князівський ранг Добрині, його приналежність до Дrevлянського дому, термін і подробиці рабства замолоду, знає і самого Мала, який після якихось злигоднів дожив до почесного становища при київському дворі.

Але це ще не все. Б. О. Рыбаков довів, що Микула Селянинович — дrevлянський багатир — і що билини про Вольгу Санталу та Микулу відбивають події 975—977 рр.³³

²⁹ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 63.

³⁰ Т. Н. Кондратьева. Собственные имена в русском эпосе, Казань, 1967, стор. 52.

³² А. А. Шахматов. Назв. праця, стор. 377—378.

³³ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 52—58.

Він підкреслив спадковість постатей Микули і Іллі Муромця, відвів билині «Вольга Святославич та Микула Селянинович» роль своєрідної «заставки», що відкриває відомий Володимирів цикл билин³⁴.

Древлянська билина, дрезлянський багатир-орач Микула та дрезлянський князь Вольга (брат Володимира, Олег Святославич) — усе це виглядає у Володимирівім циклі ізольованим винятком, якщо не враховувати відкриття Д. І. Прозоровського. Але перспектива різко змінюється, коли стає відомо, що і такі центральні постаті циклу, як Добриня й Володимир, також дрезлянські багатирі. Образи Вольги й Микули перестають бути ізольованими, їх зв'язок з Володимирівим билинним циклом стає глибоким і органічним, їх місце у пролозі — закономірним. Увесь цикл просякнутий дрезлянськими сюжетами, що становлять його лейтмотив і вісь.

Отже, Володимирів цикл билин, ця перша розгорнута пам'ятка російської самосвідомості, що є спільною спадщиною російського, українського й білоруського народів, постає як загальноросійський епос, що оспівує торжество дрезлянської справи і Дрезлянського дому.

Це означає, що Володимир і Добриня оспівані як син і внук Мала Дрезлянського. Патріотична й демократична політика Володимира й Добрині явно сприймалася в X ст. народом як традиційна й спадкова дрезлянська політика. Відкрите Д. І. Прозоровським дрезлянське походження Володимира є не цікава подробиця родинно-родослівного характеру, а політичний фактор першорядної важливості. Це повністю підтверджує також історична карта.

СВІДЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ.

Отримання 970 р. Дрезлянської землі Олегом Святославичем (сином Святослава від другого шлюбу) є фактом досить дивним. Не менш дивним, ніж одночасне призначення брата колишньої рабині (і, як уже тепер відомо, колишнього раба) на регентство Новгородської. Логічно чекати, що земля, яка 945 р. повстала й убила самого государя, а 946 р. придушена, буде просто знищена як окреме князівство. Проте вона не тільки вціліла, а й має право на князя. Святослав посадив туди 970 р. не намісника-боярина, а власного сина. Це велика привілея (особливо за умов 970 р., коли земель у державі понад 10, а синів у государя тільки троє).

Що ж могло дати Дрезлянській землі так швидко після придушення повстання Мала не тільки повну амністію, але й почесне становище в державі?

Мабуть, одне тільки могло піднести Дрезлянську землю — брак з Малушею Дрезлянською. Це наводить на думку, що під вінець із Святославом Малуша йшла володарною княжною Дрезлянською, а сам Святослав у момент одруження став князем Дрезлянським, що якнайміцніше прив'язувало Дрезлянську землю до престолу, а водночас давало легальну можливість передавати її дітям Святослава від другого шлюбу.

Таким чином, то був династичний шлюб, що завершив багаторічні політичні розрахунки Ольги (це добре узгоджується з рядом моментів, на які вказують билинні відомості, та з наступним високим становищем Добрині). Історична географія саме на це і вказує.

Приводом до конфлікту літопис називає вбивство Олегом Дрезлянським Люта, сина воеводи Свеналда. Аналізуючи цей епізод, Б. О. Рибakov зазначає: «Після загибелі Святослава Свеналд став значною постаттю в Києві, оскільки князь Ярополк був ще надто юний»³⁵. Доречно нагадати, що це той самий Свеналд чи Свенельд, який 946 р. очолив військо Ольги в бою проти Мала і який фактично придушив тоді Дрезлянське повстання. Отже, 975 р. вбито сина наймогутнішої людини в Києві, але розправитися з Дрезлянською землею Свеналду і Ярополку вдається тільки 977 р. А, проте, кордон між Полянською й Дрезлянською землею проходив по Ірпеню, тобто поблизу самого Києва. Здавалося б, ніщо не заважало Свеналду спрямувати караючий удар на сусідню землю уже 975 р. Однак щось утримувало київське військо. Що саме, стало очевидно 977 р., коли загибель Олега Дрезлянського при падінні Овруча мала своїм наслідком падіння того ж 977 р. і Новгорода, куди Ярополк призначив своїх посадників. Володимир і Добриня змушені були здати Новгородську землю без бою і тимчасово залишити її межі.

Епопея Олега Дрезлянського має багато аспектів. Б. О. Рибakov, зокрема, справедливо зазначає в ній наявність дрезлянсько-варязького поєдинку, що мав загально-руське значення. Він пише про Свеналда: «Владний воевода-варяг, оточений власною багатою дружиною (мабуть, також варязького походження), був свого роду київським мажордомом і втілював у собі варязьке начало в управлінні Руссю... Це був сміливий виклик мажордому-варягу, що десятки років стояв біля керма влади; з того поєдинку почалася рішуча й успішна боротьба з варягами всередині Русі»³⁶. І справді.

³⁴ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 61, 76—77.

³⁵ Там же, стор. 55.

³⁶ Там же, стор. 55, 58.

«варязьке питання» відіграє в древлянській проблемі колосальну роль. Досить лиш нагадати, що вирішальний двобій з варягами розпочав не Олег Древланський 975 р а Мал Древланський ще 945 р.

У цьому зв'язку варто звернути увагу на чисто военний бік поєдинку «Вольги Санталом». Коли шукали тіло вбитого Олега, труп вбитих древлан доведлося виймати з рову, що оточував фортецю Овруча, з ранку до самого полудня³⁷. Це свідчить про те, що овруцька битва між Ярополком і Свеналдом була кровопролитною.

977 р. Ярополк відібрав Новгород у Володимира. Навряд чи він не хотів і вчинити й раніше, але щось його утримувало. Що? Володимир і Добриня раніше залишали Новгород. Зробити це їх змусила якась реальна загроза. Яка?

Вимальовується досить чітка картина новгородсько-древлянської коаліції 975-977 рр., що також є одним із наслідків шлюбу Малуші. Володимир у союзі з Олегом проте між їхніми землями — вірні Ярополкові Смоленська й Дреговичська землі. З таких умов Володимир не міг перекинути новгородське військо на південь, на допомогу союзникові. Але він може частину сил противника відтягнути на північ і оточити під Смоленськом. Це полегшило становище Овруча й затягнуло боротьбу на два роки. Здобувши перемогу над Овручем, Ярополк отримав можливість кинути вивільнену армію на Новгород. 977 р. війна скінчилася настільки тяжкою поразкою древлансько-новгородської коаліції, що повернутися на Русь і визволити Новгородську землю Добриня з Володимиром спромоглися тільки 980 р.

Завдання перед ними стояло таке саме, як і 977 після падіння Овруча: мають тільки Новгородську землю, перемогти Ярополка у руках якого вся держава. Проти завершення було зовсім інше: кампанія 980 р. дала Володимирові трон. Це означало, що стратегічні уроки 975—977 рр. були продумані так: а) у конфлікті з государем Новгород має капітулювати в разі відсутності союзника на півдні; б) при наявності такого союзника вирішальними є бої на півдні, а не на півночі; в) якщо Новгородська земля не матиме з союзником спільного кордону, коаліція забезпечить їй тільки тимчасовий перепопечин, не врятує союзника від розгрому, а потім Новгород від капітуляції; для перемоги необхідно перекинути війська Новгорода на південь для зміцнення союзника.

Ось чому в ситуації 980 р. метою Володимира й Добрині мав стати прорив і Древланську землю. Таке Новгороду диктував як союзницький обов'язок, так і тверезий військовий розрахунок, оскільки Древланська земля була його єдиним союзником на півдні і після кривавої розправи 977 р. могла зустріти новгородців як визволителів.

Такі стратегічні розсуду були б справедливими навіть без древланського походу Добрині й Володимира. Але вони набувають ще більшої важливості, коли розтоптана Древланська земля вбачає свою надію в синів і онуків Мала.

Кінець кампанії 980 р. показує, що на той раз було розроблено й здійснено стратегічний план, що дозволив, нарешті, прорватися до недосяжної доти столиці Ярополка та ще й з вирішальною перевагою сил. ПВЛ малоє такий раптовий прорив. Він був можливий тільки через Древланську землю. Кордон на Ірпені забезпечував його тактичну раптовість.

А стратегічну? Ні боїв, ні маршруту Володимира від Полоцька до Києва ПВЛ не змальовує. Прямий шлях із Новгородської землі на Київ — по Дніпру. Але ще з 975 р. його закривають Смоленськ і Любеч. 980 р. основні сили війська Ярополка були в Смоленську, щоб спершу утримати Володимира, а потім знову викинути його з Новгорода і з Русі. Резерв становила любецька армія. Перевага сил мала бути у Ярополка.

За таких умов прорив через Смоленську землю здійснити було важко. Якщ він навіть і вийшов, то не раптовим. Це доводять приклади тримісячної затримки новгородського війська під Любечем на правому березі Дніпра під час боротьби із Святополком та повного розгрому варягів Ярослава під Малим Лиственом при спробі прорватися в Київ, обминувши Любеч зі сходу³⁸. І в ст. 980 р. ПВЛ ні Смоленськ, ні Любеч не фігурують.

Зате раптовий удар із Новгородської землі в Древланську можливий при дальшому обході як Любеча, так і Смоленська. Він у цьому разі відбувається потай і без перешкод за подвійним водним прикриттям Друти й Березини та їх болотяних пойм. Цей шлях вів через Полоцьк і Туров.

Якщо знайомий уже удар на Полоцьк одразу стрімко перекинеться на південь, то ефект несподіваності збереться до самого Києва. Обійдені смоленська й любецька армії Ярополка приречені на бездіяльність, поки не буде захоплено Туров, визволено Дреговичську землю. Авангард Володимира, поповнений по дорозі добровільцями, не втрачаючи темпу, обрушиться на Київ.

Такий маршрут походу Володимира на Київ дає можливість зламати всю оборону Ярополка і за якихось два-три тижні перевернути всю військову обстановку. Цікаво, що в ПВЛ є слід саме цього маршруту — дивна глоса про походження імені туровців, уміщена між відповіддю Рогніди та взяттям Полоцька: «Цей Роговолод прийшов із-за

³⁷ ПВЛ, ст. 977 р.

³⁸ ПВЛ, ст. 1016 р., 1024 р.

моря й тримав владу свою в Полоцьку, а Тури тримав владу в Турові, по ньому й прозвалися туровці»³⁹. Ця глоса стає зрозумілішою, якщо її розглядати як залишок скороченого (під час однієї з пізніших переробок літопису) змалювання походу Володимира на Київ через Полоцьк і Туров, його перемог над Рогволодом Полоцьким та Туром Дреговицьким. Стає зрозумілішою й мета сватання Володимира до Рогніди: вихід через Полоцьк на південь.

Отже перемога 980 р. постає не просто як перемога Володимира Новгородського, а як перемога новгородсько-древлянської коаліції (реванш за 977 р.) та фактична перемога Древлянського дому (реванш за 946 р.). Це, в свою чергу, підтверджується дивною топографією Білгорода — третьої древлянської столиці⁴⁰. Його Володимир побудував на Ірпені дуже близько до Києва (за 20—30 км), тоді як після поразки Мала столицю Древлянської землі було перенесено з Коростеня в Овруч, тобто відсунуто від Києва ще на сотню кілометрів. Вже це є досить показовим. Крім того, Володимир, звів нову древлянську столицю чомусь на правому, полянському березі Ірпеня, тобто на території, відрізаний від Полянської землі й переданої Древлянській. За розмірами Білгород стає в той час, мабуть, другим містом у державі.

Таким чином Древлянська земля за Володимира зробила крок через Ірпінь і між нею та Києвом не залишилося жодної водякої перепони (і жодної фортеці). Могутню древлянську твердиню поставлено буквально біля воріт Києва. Особливо вражає різниця розмірів фортець.

Площа «міста Володимира» в Києві, навіть із можливим додаванням «шпор» Воздихальниці й Детинки, не перевищувала 11 га. У Білгороді Володимир збудував фортецю площею 112 га. Тобто білгородська фортеця була вдвідесятеро сильнішою за київську. Твердиня, розташована таким чином, практично диктувала полянському Києву волю Древлянської землі, служачи оплотом влади Володимира. Це може пояснити літописні відомості про особливу любов Володимира до Білгорода⁴¹.

Це ще не всі аргументи від історичної географії на користь древлянського походження Володимира. Можна б навести цілу низку інших. Але і сказане доводить, що це походження відіграло величезну роль і в ході боротьби Володимира за престол, і в його подальшій політиці.

³⁹ Повесть временных лет, т. 1, стор. 252.

⁴⁰ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 182—187.

⁴¹ ПВЛ, ст. 991 р.

Спогади

О. С. НЕВОЛІН

Колишній комісар сторожових кораблів і штабу флотилії,
член КПРС з березня 1917 р.

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ АЗОВСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ФЛОТИЛІЇ

Поразка, завдана Червоною Армією 1920 р. білій армії Денікіна, була поворотним пунктом громадянської війни. Розклад військ противника нарастив, але все ще залишались частини, які стійко боролися проти Радянської влади. До числа їх належав армійський корпус генерала Слащова. Цей корпус було направлено на захист Криму. Там же зосереджувались білогвардійські частини з Північного Кавказу та Одеси.

Червоній Армії довелося вести боротьбу на два фронти, проти Врангеля і білополяків. Міжнародний імперіалізм за їх допомогою намагався задушити Радянську республіку.

Буржуазні уряди Англії, Франції і США всіляко допомагали Врангелю, який на початку квітня 1920 р. створив у Криму контрреволюційний білогвардійський уряд. На підтримку його виступив військово-морський флот Антанти, що курсував біля радянського узбережжя на Чорному морі. Особливо старалися Англія і Франція. Так, оглядач лондонської газети «Дейлі геральд», розкриваючи загарбницькі плани англійського імперіалізму щодо Криму, писав: «Севастополь повинен стати морською базою Великобританії. Він буде новим кримським Гібралтаром, який дасть змогу англійцям командувати над Чорним морем і торговими шляхами Росії й Кавказу...»¹ Французький уряд відверто йшов на союз з Врангелем і у серпні 1920 р. офіційно повідомив, що визнає його де-факто правителем Півдня Росії. Іноземна преса повідомляла, що це рішення французького уряду знайшло схвалення і з боку США.

На Чорному і Азовському морях Врангель використав кораблі Чорноморського флоту, які наші моряки не встигли затопити. Це дало можливість ворожим антирадянським силам встановити своє панування на цих морях. А Кримський півострів, з'єднаний з материком двома вузькими перешийками, являв собою винятково сприятливий не тільки для оборони район, але й для того, щоб згодом обрати вигідні напрямки і завдати ударів по частинах Червоної Армії. Зокрема білих вабила Кубань, де вони могли знайти резерви для поповнення своїх військових частин і забезпечити себе продовольством.

В. І. Ленін, оцінюючи обстановку в той час на Україні, вимагав від Реввійськради республіки: «...приготувати морські засоби (міни, підводні човни і т. п.) і можливий наступ з Тамані на Крим... Ряд найточніших і найенергійніших постанов РВР про це *необхідний негайно*»².

Ленінські вказівки стали основою створення Азовської флотилії. Цього вимагала необхідність стати на захист завоювань Жовтневої соціалістичної революції. Володимир Ілліч говорить: «...головна сила, яка

¹ «Daily Herald», 10 червня 1920 р.

² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 377.

залишилась проти нас, це — Врангель... Коли наші війська були зайняті цілком війною на Західному фронті, Врангель збирав свої сили, а французькі і англійські флоти допомагали йому»³.

І ось у боротьбі проти Врангеля виникло завдання організації міцної, боєздатної флотилії, що могла б протистояти білогвардійському флоту, який панував на Азовському морі, тримав під ударами тили Червоної Армії.

28 квітня 1920 р. Реввійськрада республіки дала наказ сформувати Азовську військову флотилію з підпорядкуванням безпосередньо начальнику Морських Сил Республіки⁴.

Після цього наказу з Балтики, Онеги, Волги рушили на південь ешелони з мінами загородження, швидкохідними катерами, артилерією та іншим озброєнням. Одночасно з бойовим спорядженням почали перекидати й військових моряків. Наприкінці травня в Маріуполі був створений штаб і політвідділ Морських Сил Чорного й Азовського морів. Цьому штабові підлягав командуючий Азовською військовою флотилією, а проведення політико-масової роботи на кораблях і в берегових частинах покладалось на її політвідділ. Після організації штабу Чорноазморів прискорилося устаткування й озброєння кораблів, розпочалась бойова підготовка.

До складу флотилії включали судна портових технічних засобів і торгового флоту, що їх білі не встигли знищити або забрати з собою при відступі під натиском Червоної Армії й залишили в портах Таганрозької затоки. Команди цих суден зараховувались на військово-морську службу. На кожне з них були призначені комісар, комендори, сигнальники зі складу військових екіпажів. Значну допомогу командуванню по ремонту, переустаткуванню кораблів подали й самі моряки портового флоту. Мобілізуючи роль у цій справі відіграли партійні органи й керовані ними портові та басейнові комітети Спілки торгових моряків.

Робітники ремонтних майстерень, військові моряки, портовики Маріуполя, Таганрога, Ростова й Єйська, де ремонтувалися й озброювалися бойові кораблі, дали приклад революційної енергії. Вони під керівництвом політвідділу флотилії, комісарів і партійних організацій в умовах розрухи народного господарства й часто під вогнем ворога, долаючи неймовірні труднощі, створили боєздатні сили на Азовському морі.

Перші бойові сутички флотилії з врангелівцями сталися ще на початку квітня. Сторожові кораблі «Данай» і «Республіканець», вийшовши з Маріуполя в море для розвідки, зустрілись з канонерським човном противника «Грозный». Наші судна, незважаючи на артилерійську перевагу ворога, примусили білих тікати.

Азовська флотилія у той час була в зачатковому стані. Не вистачало озброєння, командних кадрів, не вдалося ще достатньою мірою налагодити службу на базі, спостереження за морем велось незадовільно. Противник знав наші недоліки й труднощі.

На світанку 2 травня в морі з'явилися три ворожі кораблі. Попереду йшов однотипний «Даная» — сторожовик, що був у розвідці, за ним — дві канонерки «Страж» і «Грозный», які вели артилерійський вогонь. Врангелівський передовий корабель зайшов у наш порт і відкрив кулеметний вогонь по берегу, сторожовому судну «Республіканець» і паровій шхуні «Советская Россия». Більшість команди «Республіканця» була на березі, кулемет вийшов з ладу, а до гармати не залишилось снарядів. Білогвардійський сторожовик підійшов до «Республіканця», взяв його на буксир і пішов у море.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 291.

⁴ ЦДАРА, ф. 109, спр. 492, арк. 147—155.

Але таке становище існувало до приходу ешелону з Балтійського флоту. В складі цього підкріплення були матроси спеціалісти — комендори, сигнальники, мінери, а також командири для штабу Чорного і Азовського морів, працівники політвідділів, комісари кораблів і морських воїнських частин. З ешелonom прибув і я для виконання обов'язків комісара 6-го і 7-го дивізіонів сторожових катерів Азовської військової флотилії.

Партійно-політичну роботу доводилось провадити в тяжких умовах. Комуністів на кораблях налічувалось по 3—4 чол. Матроси не мали обмундирування, взуття, ходили в дерев'яних сандалях. Продовольства не вистачало. В морі готувати гарячу їжу не можна було, харчувались у сухом'ятку.

Напередодні нашого приїзду у флотилії трапився незвичайний випадок. До командуючого звернувся штаб 13-ї армії Південно-Західного фронту з проханням підтримати артилерійським вогнем з наших кораблів лівий фланг армії, що перебував коло Бердянська з морем.

Виконуючи наказ командуючого флотилією, командир канонерського човна «Свобода» Федір Родиті взяв на буксир плавучу батарею «Мирабо», якою командував Лужанський, і 16 червня вийшов у море. На траверсі Бердянська «Свобода» зустрілась з трьома білогвардійськими кораблями. Ворог вирішив знищити радянські судна. Зав'язався жорстокий бій. Вже на його початку на «Свободі» вийшла з ладу єдина гармата: відмовив бойок у замка. Запасні частини були на «Мирабо». Але як дістати їх, коли навкруги вибухи снарядів, у повітрі свист осколків. Єдина шлюпка була розбита. Білогвардійці побачили, що «Свобода» припинила вогонь, і посилили стрільбу. Радянським кораблям загрожувала загибель.

У цей страшний момент комісар «Свободи» Олександр Грицай кидається до буксирного каната і по ньому перебирається на «Мирабо». Часто хвилі закривали канат, а з ним і відважного комісара. Але згодом заговорила гармата на «Свободі». Хоча білі мали велику перевагу в артилерії, в швидкості, кількості кораблів, вони змушені були відступити. Радянські комендори стріляли краще й завдали значної шкоди ворогові.

Революційні моряки перемогли. Цей бій дав натхнення особовому складу флотилії, вселив упевненість, що врангелівців можна успішно бити.

Велику роль у морських битвах відіграли сторожові кораблі, флагманом яких вважався «Данай». Завдяки своїй мобільності вони брали участь буквально у всіх бойових операціях з'єднань флотилії.

9 липня загін білогвардійських суден під командуванням контр-адмірала Машукова, користуючись туманною погодою, на світанку обминув наші мінні загородження між Білосарайською косою й Довгою і ввійшов у Таганрозьку затоку. Він проплив до Кривої коси, де висадив поблизу станиці Новомикольської десант під командуванням козачого полковника Назарова. Чисельність десанту становила понад 1000 чол. при двох польових батареях, радіостанції, великій кількості кулеметів. Він мав також у своєму складі кінний загін та кілька бронемашин.

На цій ділянці наших військових частин не було, й десант без опору зайняв станицю й прилеглі селища. Білі негайно провели мобілізацію козаків, намагаючись підняти в нашому тилу повстання донського козацтва, захопити Донбас, підготувати цим успіх врангелівських військ, що мали виступити з Криму. У противника було 8 добре озброєних кораблів, у тому числі один есмінець типу «Жаркий»⁵.

⁵ ЦДАВМФ, ф. 396, спр. 23560, арк. 95.

Цього ж дня наші сторожові судна одержали наказ ввійти до складу 1-го дивізіону канонерських човнів: «Знамя социализма», «Сталин», «Буденный» й «Красная звезда» і з ними вирушити до Кривої коси. Перед загоном було поставлене завдання зв'язатися з частинами Червоної Армії і артилерійським вогнем сприяти ліквідації десанту, а також виявити сили ворожого флоту, не дати йому вийти з Таганрозької затоки.

У другій половині дня загін вийшов у море. Дув зустрічний вітер. Йшли строем у кільватер, розтягнувшись до самого горизонту. Сторожові кораблі тримались паралельного курсу з правого борту. Вся колона мала грізний вигляд.

Показалася Крива коса, з-за якої раптом з'явилися 8 ворожих кораблів і в тому числі один есмінець. На щоглі канонерського човна «Знамя социализма», де був командир загону С. Е. Маркелов, замайоріли сигнальні прапори.

Я хвилювався, бо вперше брав участь у морському бою на Азовському морі. У ворога була значна перевага в гарматах, у швидкості кораблів. Хвилювався й командир дивізіону сторожових кораблів В. Ф. Медведєв, досвідчений моряк.

Блиснув вогонь пострілу з «Знамени социализма». За прикладом флагмана відкрили стільбу й інші канонерські човни. Розпочався жорстокий бій. Навкруги нас виростали фонтани води й вогню. Такі ж стовпи здіймалися і у противника, але ближче до його кораблів. Канонерські човни «Красная звезда» і «Буденный» могли стріляти, тільки повернувши корму до противника. Треба було маневрувати, іноді не в вигідній для нас позиції. Снаряди з шелестінням пролітали над нами. Один з них упав недалеко, осколки ударили по борту й надбудовам корабля. Почувся стогін пораненого матроса.

По ворогу вели вогонь дві гармати «Даная». Матроси його, роздягнувшись до пояса, обливаючись потом, піднімали снаряди з трюма й подавали до гармат.

— На «Буденном» і «Красной звезде» припинили стрільбу, — схвилювано доповів сигнальник, юнга Рігерман.

Я глянув у бінокль на канонерські човни. Їх гармати якось неприродно накренилися набік. У канонерки «Сталин» вирвало замок.

— Кріплення під гарматами сіло, шпангоути й бімси не витримали, — зауважив командир «Даная» Микола Петрович Коваленко, досвідчений моряк, який добре знав Азовське море, його глибини, течії, узбережжя.

Всі розуміли — настала небезпечна хвилина. Не могла одна канонерка «Знамя социализму» з двома гарматами чинити опір восьми кораблям ворога. Артилерію сторожовиків не доводилось брати до уваги — дальність їхнього вогню була незначною.

Але комендори на «Знамени социализму» стріляли добре. На двох врангелівських кораблях почалась пожежа. Видно було, як ворожа канонерка «Грозный», оповита димом, вийшла з строю. Есмінець ворога намагався провести атаку, але вона не мала успіху.

Противник, скориставшись швидкістю кораблів, вийшов з-під вогню і, очевидно, втратив упевненість в своїх силах, залишив десант без охорони й прикриття з моря, втік з Таганрозької затоки.

Незважаючи на слабкість наших перших мінних загороджень в цьому районі вони своє призначення виправдали — біля коси Білосарайської підірвалася ворожа канонерка «Алтай», що поверталася після висадки десанту.

15 липня станиця Новомиколаїзська була здобута нашими військами з участю моряків. Полковник Назаров по радіо зажадав з Керчі

підкріплення, але йому відмовили, посилаючись на те, що до Кривої коси підійти кораблями неможливо⁶.

Активні дії Азовської флотилії, мужність і відвага радянських моряків примусили противника відмовитись від підтримки десанту з моря й залишити його напризволяще.

На той час Азовська військова флотилія вже являла собою досить значну силу, на яку доводилось зважати командирам врангелівського флоту. За станом на 17 липня до її складу входили: три дивізіони канонерських човнів, два дивізіони плавучих батарей, два дивізіони сторожових кораблів, чотири катери-винищувачі, мінний загороджувач «Дон», прожекторна рота, берегова батарея № 1, транспортний загін з 12 допоміжних кораблів, півекіпаж, служба зв'язку й спостереження⁷. Наявні кадри, бойові й технічні засоби давали змогу опрацьовувати операції по оволодінню не тільки Таганрозькою затокою, а й Азовським морем.

Правда, доводилось ще брати до уваги врангелівський флот, що за якістю корабельного складу й потужністю артилерійського вогню набагато перевершував Азовську флотилію. Досить нагадати, що у противника було чотири міноносці, а 8 канонерських човнів за кількістю гармат і швидкістю ходу значно перевищували наші сили⁸. Крім того, ворог мав можливість у будь-який час поповнити кількість кораблів із складу Чорноморського флоту.

Особовий склад Азовської флотилії це розумів, але свідомість правди й великої мети боротьби за ленінські ідеї запалювала моряків і командирів на подвиги в ім'я революції, на подолання неймовірних труднощів.

9 серпня нас с Медведевим викликали до штабу, де начальник оперативного відділу ознайомив з розробленим планом операції, яка мала забезпечити мінне загородження Керченської затоки.

— Я пропоную виконати її вам, Василю Федоровичу, — сказав командуючий флотилією Є. С. Гернет, звертаючись до командира сторожових кораблів тов. Медведева і уважно вдивляючись в наші обличчя.

Медведев, ознайомившись з оперативними матеріалами, серед яких були «Інструкції для операції № 1 і 11», «Постановка мін з «Дона», «Стрій і бойова інструкція», уточнив кілька технічних питань і сказав: «Тепер уже зрозуміло».

— Добре. Зважте, операція небезпечна й відповідальна. Вам доведеться йти районами, де у противника є швидкохідні кораблі. Я вам вірю, виконаєте. Врахуйте, що у білих у протоці стоїть затоплений на міліні броненосець «Ростислав». Він використовується як батарея, — зауважив командуючий.

Присутній на цій нараді начальник Чорного й Азовського морів Домбровський повідомив, що в поході на одному з винищувачів буде командуючий Морськими Силами Республіки Немітц, який після установа мін пройде на винищувачі, з метою обстеження, вздовж Кримського берега і Азовського моря. З розмови ми зрозуміли, що загородження повинне закрити Керченську протоку і, таким чином, забезпечити від удару врангелівського флоту з моря по нашому десанту в тилу білих у районі Генічеська.

Сторожові кораблі стали готуватися до небезпечного походу. Мінний загороджувач «Дон» прийняв на борт 200 мін зразка 1908 р. і запас вугілля. Вечором 12 серпня загін вийшов у море і взяв курс за інструкцією, на Білосарайський маяк. З настанням темної безмісячної ночі підійшов до фарватеру через наші мінні поля. Попереду був «Да

⁶ ЦДАВМФ, ф. 396, спр. 26631, арк. 25—28, 38.

⁷ Там же, спр. 23608, арк. 67—67 зв.

⁸ ЦДАРА, ф. 102, спр. 324, арк. 60, 62, 96, 98.

най» з буксиром винищувачів, за ним «Пугачев» з баржею «Дон». Малім ходом, суворо в кильватер загін прямував до мети заштилілим морем. Всі знали — йдемо мінними полями, смерть десь рядом. Досить незначної помилки — і вибух, від корабля нічого не залишиться. Та досвідчені моряки вийшли переможцями, все виконувалось точно, і міни, що близько погойдувалися, не завдали шкоди. Через деякий час командир сторожового корабля «Данай» М. П. Коваленко, визначивши курс, зауважив: «Ось ми і на чистій воді».

Кораблі набирали швидкість. Удень стали на якір біля берега. З настанням сутінків пішли далі. Ніч випала темна, навіть зірки прикрила туманна імла.

— Це нам зручно. Біляки не помітять нас, поряд пройдемо — не побачать, — казали матроси.

До 12 години ночі все йшло гаразд. Раптом далеко в морі, нашим курсом, стали з'являтися ходові вогні невідомих кораблів, які прямували на північ. Медведєв наказав винищувачам йти на фарватер протоки, з'ясувати там обстановку. Чекали повернення катерів, але їх не було. Вогні на протоці зникли. Командир загону розпорядився йти до місця постановки мін, не чекаючи винищувачів.

Далеко, у напрямі до Керчі, спалахнуло світло прожектора. Ми вирішили, що це з «Ростислава». Підійшли до високого кримського берега, який скелями повиснув над нами. Прожектор освітлював море, але на наше щастя загін був у темряві.

Командир сторожового корабля «Е. Пугачев» Верченко разом з Медведєвим визначили місцезнаходження суден. Повідомили на «Дон» мінеру Суботіну — можна ставити міни.

Кораблі йшли повільно, безшумно, як тіні, а за ними через рівні проміжки часу чулись сплески мін, що їх скидали з «Дона».

Мінер доповів: поставлені всі. Операція закінчилась. Залишилось вибратися з білогвардійського гнізда, подалі від ворожого берега.

На світанку зустрілися з врангелівськими канонерськими човнами «Страж» і «Грозный». Вони в кілька разів перевищували наші сторожові кораблі потужністю артилерійського вогню й у швидкості ходу. Нависла небезпека загибелі кораблів і команди. Але в наших рядах не було паніки. Всі чітко виконували свої обов'язки. Мінерів з «Дона» взяли на «Пугачев». Розгледівши, що баржа «Дон» устаткована під мінний загороджувач, білі перевели артвогонь на неї. Вони, очевидно, вирішили, що десь в цьому районі поставлені міни, а тому небезпечно переслідувати наші сторожові кораблі. Це була помилка ворога. Ми скористалися з цього й повним ходом пішли до кубанського берега, а через кілька годин вже входили в мілководну, тісну гавань Темрюка.

Під час походу витратили майже весь запас вугілля. Медведєв і я пішли на берег, щоб узнати, де можна одержати паливо й продовольство. В ревікомі нам повідомили про висадку білогвардійських десантів у Приморськоахтирській станиці, поблизу Новоросійська і на Таманському півострові. У місті панувала метушня. Радянські й партійні організації у терміновому порядку готувалися до евакуації. Ми ледве роздобули вугілля на перехід до Бердянська.

Налетіли ворожі літаки. Довелось знятися з швартов і маневрувати по гавані. Бомб скинули з десятків, але всі вони впали в воду. Тільки на «Пугачеве» було поранено матроса, а на «Данає» повітряною хвилею скинуло за борт фельдшера і він потонув.

На горизонті виднілися кораблі противника. Вони стежили за виходом з Темрюкської затоки. Обстановка вимагала негайно вийти з гавані. У сутінках кораблі малім ходом рушили каналом у море. До Бердянська залишалось недалеко.

— По правому борту бачу три кораблі,— доповів вахтовий Бах-тадзе.

Врангелівці не відкривали стрільби. Вороги були впевнені в перемозі. Вони сподівалися, що, відрізавши шлях до Бердянська, примусять нас здатися, а в разі відмови — знищать. У зловісній тиші радянські сторожові кораблі йшли на зближення з ворожими. У цей критичний момент несподівано нам подала допомогу 152-міліметрова далекобійна батарея, що захищала підхід до Бердянська з моря. З першого залпу вона влучним вогнем накрила противника, який заметушився, забув про нас і почав зигзагоподібним курсом віддалятися.

15 серпня наші сторожові судна стояли в порту, приймали вугілля, продовольство. Штаб флотилії наказав будь-що прорватися в Маріуполь, куди ми прибули наступного дня о 12 годині.

З душевною теплотою й хвилюванням я згадую матросів, командирів і комісарів «Даная» і «Е. Пугачева» — всіх, хто героїськи виконував свої обов'язки в цій операції по захисту Радянської Батьківщини.

У штабі флотилії ми довідалися, що нас вважали загиблими. Були провокаційні чутки про повстання наших команд, які нібито пішли в Керч, знищивши комісарів і більшовиків. Виявилось, що командуючий Морськими Силами Республіки Немітц, не виконавши завдання по розвідці узбережжя моря, повернувся до Маріуполя. Він нічого не знав про нас, а під час перебування на винищувачі «Беспокойный» ніяких наказів або розпоряджень не давав.

Нам у штабі повідомили, що білогвардійський десант чисельністю в 10 тис. чол. очолює врангелівський генерал Улагай. Він повинен з'єднатися з бандами генерала Фостикова, який діє в горах Північного Кавказу й на Кубані, виконуючи вказівки імперіалістів Англії і Франції про створення фронту від Кавказу до Криму. Як потім з'ясувалось, на одному з транспортів їхала група спеціалістів-представників іноземних нафтових монополій у Майкопський і Грозненський райони Кубані. Генерал Слащов писав: «Висаджуючи десант, Врангель розраховував підняти козацтво, відрізати Грузію, захопити Грозний і бакинську нафту...»⁹

Командування радянських військ вирішило використати Азовську флотилію у взаємодії з IX армією Північно-Кавказького фронту для розгрому десанту генерала Улагая. Першою нашою операцією було знищення дозору противника між Білосарайською косою і Бердянськом.

У ніч з 19 на 20 серпня загін кораблів у складі п'яти канонерських човнів і трьох винищувачів під командуванням Гернета вийшов у район розташування дозору ворога. На світанку побачили білогвардійську канонерку «Грозный» у 10 милях західніше звичайного місця. Загін вирішив відрізати її від бази й знищити. Противник розгадав наш намір, не вступив у бій, а, використавши перевагу в швидкості ходу, відплив. З цього дня білі припинили висилати дозор до наших мінних полів.

Незабаром намічено було провести удар по станиці Ахтирі. У нічній темряві сповільненим ходом наші кораблі пройшли через мінні поля і вранці 21 серпня, після розвідки рейду і порту, підійшли до Ахтирів. Поява кораблів флотилії для противника була несподіваною. В порту й станиці почалась паніка. По радіо передавали тривожні сигнали, які глушила радіостанція нашої канонерки «Буденный». Врангелівських суден тут не було. Артилерія «Буденного» обстріляла порт, причали й берег. За наказом командуючого флотилією сторожові кораблі «Данай» і «Пролетарий» вирушили на детальну перевірку причалів, де зазнали жорстокого артилерійського обстрілу з важких і легких гармат. У боротьбі з ворожими батареями перемогли наші кораблі. Павел

⁹ «Война и революция», 1927, кн. 6, стор. 146.

Хрульов — комендор гармати «Пролетария» влучно вражав ворога. Флагманський артилерист «Даная» майстерно вів стрільбу. Спостерігались прямі влучення в ціль.

З'явилося кілька літаків противника, що двічі облетіли флотилію, скинули з невеликої висоти бомби, з яких одна розірвалась поблизу канонерського човна «III Интернационал». Було поранено 7 чол. Наші артилеристи обстріляли вокзал і аеродром. Поява флотилії примусила генерала Улагая евакуювати свій штаб у Новоніжньостеблівську станицю. Після п'ятигодинного обстрілу Ахтирів наші судна лягли на зворотний курс і вранці 22 серпня повернулись до Маріуполя.

Нова операція флотилії під керівництвом командуючого Гернета мала своїм завданням забезпечити висадку Морської експедиційної дивізії в тилу білих біля маяка Ахтирської станиці *. 23 серпня в море вийшли 16 бойових кораблів і 17 транспортів та допоміжних суден. Обстановка була складною, наш загін весь час зустрічався з противником, який міг виявити транспорти і знищити їх. Командуючий вирішив провести висадку десанту в станиці Камишеватській. На березі було тихо. Але раптом пролунав гарматний постріл, а за ним загриміла канонада. Навколо сторожових кораблів вибухали снаряди, здіймаючи високі фонтани води. У повітрі рвалась шрапнель, свистіли осколки. Пролунали черги кулеметної стрільби.

— Виявити, де гармати у білих! Подавити вогневі точки ворога! — наказав Федоровський, новий командир дивізіону сторожових кораблів.

Влучним вогнем примусили замовкнути артилерію противника. Почалась посадка десантників у шлюпки. На одній з перших коло рульового стояв командир дивізії Смирнов і помахами руки давав такт веслярам. Посилився кулеметний і гвинтівковий вогонь білих. Десант зазнавав втрат, але не можна було зупинити цю могутню лаву. Радянські воїни бігли на берег і починали рукопашний бій.

У район висадки наближався ворожий літак. Під кулеметною і гвинтівковою стрільбою десантників він спішно скинув п'ять бомб, з яких жодна не влучила в ціль.

На тральщиках здійснювались на щоглах прапорні сигнали: «висадка десанту закінчена». До невеликої пристані пришвартовувались транспортні судна, з яких вивантажували гармати, виводили коней.

— Товаришу командир, з берега передали: «Станиця захоплена, бій закінчується, білі відступають, є трофеї», — доповів Бахтадзе, боцман «Даная».

Висадка Морської експедиційної дивізії на Кубані у тилу генерала Улагая — важлива бойова операція періоду громадянської війни на Півдні нашої Батьківщини. Цей десант зірвав наступ білогвардійців на Краснодар. Плани Врангеля по створенню на Кубані антирадянського фронту зазнали повного провалу.

У вересні врангелівські кораблі у взаємодії з сухопутними військами, просуваючись уздовж берега Азовського моря до Бердянська, вели жорстокий артилерійський обстріл частин Червоної Армії. У зв'язку з цим Реввійськрада Південно-Західного фронту наказала командуючому Азовською флотилією Хвицькому вжити необхідних заходів проти білогвардійців. Флотилія в складі канонерських човнів «Знамя социализма», «Буденный», «Красная звезда», «Свобода» і трьох сторожових кораблів — «Данай», «Е. Пугачев», «Пролетарий» 14 вересня вийшла з Маріуполя. О 19 годині 30 хвилин того ж дня поблизу Нижньобердянського маяка виявили на горизонті дим ворожих кораблів. Під

* Дивізія мала 4 полки: Дніпровський, Каспійський, Чорноморський і Волзький чисельністю близько 3 тис. чол.

покровом темряви обійшли Обиточну косу. Наближався світанок. Поду легкий вітерець, імла рушила, відкриваючи обрій. В одному з просвітів ми побачили ворожі судна. Попереду стояли на якорі білогвардійські канонерки «Салагирь» і «Джигит». Врангелівці, очевидно, не помітили нас. На палубах у них було спокійно. Наші кораблі підійшли до противника на відстань 40 кабельтових, за сигналом командуючого флотилією правим бортом відкрили артилерійський вогонь. Удар був несподіваним. Противник стріляв безладно, поспішно почав зніматися з якоря і на великій швидкості відплив на південь.

Незабаром на горизонті з'явився дим. То були канонерські човни врангелівського флоту: «Урал», «Салагирь», «Гайдамак», «Джигит», есмінець «Зоркий» і два сторожових кораблі.

— Сила! Вдвоє більша, ніж у нас... і не втекти, доженуть,— з тривогою зауважив командир дивізіону Федоровський.

— Не залякають. Люди битимуться, а не кораблі й гармати,— певнено сказав командир сторожового корабля «Данай».

— Подивимось, що вийде,— тим же тоном промовив Федоровський.

Командуючий дав сигнал підготуватися до бою. Розпочалася жорстока сутичка. З громом виростали великі фонтани води, змішані з чорним димом і червоним полум'ям. Пахло порохом. Дув поривчастий вітер, морем котились хвилі. Вести прицільну стрільбу було важко.

Ми помітили, що есмінець «Зоркий» сильно задимів, метнувся, випередив канонерку «Урал», вийшов до протилежного борту наших кораблів. Було зрозуміло — він йшов у торпедну атаку.

«Данай» прийняв наказ командуючого — перешкодити ворожій атаці.

— Сигнальник, передати на «Пугачев» і «Пролетарий» — їти за мною, стрій уступом! Стріляти після «Даная»! — наказав Федоровський.

Сторожові кораблі повним ходом пішли назустріч есмінцю й не відповідали на його частий, артилерійський вогонь. Стовпи води, диму й вогню безперестанно здіймалися навкруги «Даная», «Пугачева» і «Пролетария».

Командир дивізіону, немов нічого не бачив, стояв нахилившись вперед. Його худорлява фігура напружувалась, пальці міцно стискували поручні містка. Всі з нетерпінням поглядали на Федоровського — коли ж він скомандує відкрити вогонь по ворогові. Комендори напружено застигли біля гармат. І в момент, коли есмінець був на потрібній відстані, Федоровський дав команду:

— Вогонь!

Градом полетіли снаряди гармат сторожових кораблів. Перед «Зорким» виростила стовпи вибухів. Ворог не витримав, різко повернув право на борт. Есмінець швидко відпливав. Але запеклий артилерійський бій тривав. Врангелівці неодноразово намагались оточити головну флотилію, але командуючий майстерним маневром паралізував їх спроби.

Ось ворожий канонерський човен «Салагирь» закрили вогонь і дим. А через кілька хвилин було видно, що корабель осів на корму. Дня його підійшла канонерка «Урал», стала знімати команду. Ось і на палубі «Урала» високо шугнуло полум'я. Він відплив від «Салагиря», занурився у воду на невеликій глибині. З води стирчали щогли, на які тримались люди.

— Треба їх зняти,— сказав комісар Луговський.

— Хай «Урал» відпливе подалі, встигнемо їх забрати,— відповів Федоровський.

У сутичці ще кілька білогвардійських канонерських човнів були пошкоджені. Очевидно, противник не міг продовжувати бій, його кораблі повернули, і, використавши швидкість ходу, зникли в напрямку Керчі.

Запеклий бій тривав шість годин і закінчився перемогою радянських моряків.

«Данай» підійшов до затонулого «Салагира», зняв з його щогл трьох врангелівців: одного офіцера й двох матросів.

У цей час на допомогу противнику з Керчі вийшли есмінець «Беспокойный» і канонерський човен «Страж». Раптом есмінець підірвався на наших мінних загородженнях. Це не могло не вплинути на моральний стан особового складу ворожих кораблів, і вони повернули назад у базу¹⁰.

Азовська військова флотилія, незважаючи на кількісну й якісну перевагу флоту противника, здобула важливу перемогу. Успіх забезпечили стійкість і мужність моряків, їх героїзм у боротьбі за владу Рад.

Азовська флотилія проіснувала всього тільки одну кампанію 1920 р., але її бойовий шлях відзначений героїчними справами радянських людей, запалених ідеями великого вождя трудящих Володимира Ілліча Леніна. Цей шлях ввійшов у літопис боротьби за свободу і щастя народу.

Не забув народ моряків-азовців, які захищали Радянську владу на Україні. На честь подвигів відважних синів Батьківщини, які вписали славу сторінку в історію громадянської війни, трудящі Маріуполя (Жданова) спорудили на березі моря пам'ятник-обеліск. На урочистому відкритті його були присутні моряки-азовці, учасники громадянської й Великої Вітчизняної війни. Тут зустрілись В. Ф. Медведєв, Д. І. Бахтадзе, Ф. Г. Родиті, М. Ф. Долгов, М. Сидоренко, Д. А. Кузнецов та інші ветерани Азовської військової флотилії. Це була хвилююча зустріч бойових товаришів. Про свої ратні подвиги вони розповідали на зборах робітників, які озброювали, ремонтували кораблі флотилії, у виступах перед молоддю м. Жданова.

Ні, не забув народ моряків-азовців. Їх героїські подвиги як легенда передаватимуться від покоління до покоління.

¹⁰ ЦДАВМФ, спр. 346, 544.

Наш календар

До 50-річчя закінчення громадянської війни на Україні

ГЕРОЇЧНА СТОРІНКА В ІСТОРІЇ НАШОЇ ВІТЧИЗНИ

родного господарства. VII Всеросійський з'їзд Рад, керуючись ленінською миролюбною зовнішньою політикою, заявив: «РСФРР бажає жити в мирі з усіма народами і спрямувати всі свої сили на внутрішнє будівництво, щоб налагодити виробництво, транспорт і суспільне управління на ґрунті радянського ладу»¹.

Комуністична партія і Радянський уряд наполегливо добивались перетворення тимчасової передишки в тривалий період і мирне співіснування Радянської держави з капіталістичними країнами та забезпечення умов для успішного соціалістичного будівництва. З грудня 1919 р. до кінця квітня 1920 р. Раднарком РСФРР понад 50 разів звертався до урядів США, Франції, Англії, Японії, Польщі, Румунії, Естонії з пропозиціями встановити мир, економічні та торговельні зв'язки².

Однак імперіалісти не хотіли миритися з своєю поразкою і на початку 1920 р. організували новий збройний похід проти Радянської країни. На цей раз вони використали як головну антирадянську силу буржуазно-поміщицьку Польщу і білогвардійські контрреволюційні армії барона Врангеля в Криму. «Перед нами знов трудне становище,— говорив В. І. Ленін,— і знов, ще раз спроба міжнародних імперіалістів задушити Радянську республіку двома руками: польським наступом і наступом Врангеля»³.

Створенню й зміцненню білогвардійської армії в Криму, значною мірою допомогла, як це відзначав у своїх спогадах М. В. Фрунзе, недооцінка радянським командуванням оперативного-стратегічного та політичного важливості кримського напрямку⁴. На це своєчасно вказував В. І. Ленін у листі до Реввійськради республіки 15 березня 1920 р.: «...звернути сугубу увагу на явно допущену помилку з Кримом (вчасно не кинули достатніх сил)»⁵, і вимагав зосередити всі зусилля на виправлення помилки.

Реввійськрада республіки 15 березня на основі вказівок Володимира Ілліча наказала командуючому Південно-Західним фронтом у найкоротший строк оволодіти Кримом. Було вжито заходів до зміцнення 13-ї армії, на яку покладалось виконання цього наказу.

Водночас за допомогою імперіалістів США, Англії і Франції реорганізував, поповнив і озброїв свою армію Врангелю. Як зазначав В. І. Ленін, врангелівські війська були забезпечені гарматами, танками і літаками «краще, ніж усі інші армії, які боролися в Росії»⁶.

Наступ Червоної Армії, розпочатий перекопською групою 13 квітня, успіху не мав. Врангелівці відбили атаки радянських військ і самі перейшли в наступ. Але сміливі дії червоних козаків під командуванням В. М. Примакова змусили білих відійти. Бої на Перекопському перешийку набули позиційного характеру.

У зв'язку з нападом на нашу країну 25 квітня 1920 р. буржуазно-поміщицький Польщі ЦК РКП(б) запропонував радянському командуванню тимчасово припинити наступальні операції на врангелівській ділянці фронту, і зосередити головні сили на боротьбу з білополяками. Таким чином, кримське гніздо білогвардійщини до початку жорстоких боїв на польському фронті залишалось не ліквідованим.

27 квітня польські війська захопили Житомир, Бердичів, Коростень, 6 травня — Київ. Вони перейшли на лівий берег Дніпра і були зупинені аж під Броварами. Наступ було припинено. А 21 травня радянські війська перейшли в контрнатуп, потіснили поляків на захід, а 6 червня прорвали їхній фронт. Польська армія охоплена

¹ Внешняя политика СССР, т. I, М., 1944, стор. 329.

² Див. История Коммунистической партии Советского Союза. Том третий. Книга вторая, М., 1968, стор. 473.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 273.

⁴ М. В. Фрунзе. Избранные произведения, М., 1965, стор. 113.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 377.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 292.

панікою швидко тікала, зазнаючи великих втрат. Щоб врятувати її від повного розгрому, імперіалісти поспішали кинути їй на допомогу війська барона Врангеля, які 7 червня з Перекопу і Чонгару перейшли в наступ.

Знавши несподіваного й сильного удару кінноти, броньовиків, танків та авіації ворога, частини Червоної Армії змушені були відійти на північ. Латиська і 52-га стрілецька дивізії відступили аж на правий берег Дніпра до Берислава.

Наслідки цього наступу врангелівської армії з Криму були дуже тяжкими. Ми атратили, а Врангель захопив у Північній Таврії важливий оперативний плацдарм, багаті джерела продовольства. Він заволодів ініціативою, здобув можливість завдавати удари на широкому фронті, став загрожувати Лівобережній Україні й Донбасу.

На боротьбу проти небезпеки, що загрожувала з Півдня, Центральний Комітет РКП(б) закликав усі партійні організації спеціальним листом, опублікованим 10 липня в газеті «Правда». У листі, зокрема, говорилося: «Кожному робітникові, червоноармійцеві слід роз'яснити, що перемога над Польщею неможлива без перемоги над Врангелем. Останній оплот генеральської контрреволюції має бути знищений»⁷.

У відповідь на заклик Центрального Комітету партійні організації Росії й України протягом липня і серпня направили на врангелівський фронт 1,8 тис. комуністів, 1,5 тис. комсомольців і 5,4 тис. членів профспілок, хоч на той час багато комуністів і комсомольців пішло на польський фронт⁸.

Головна увага партії в організації розгрому Врангеля зосереджувалася на створенні переваги радянських військових сил над силами ворога. Було вжито необхідних заходів до зміцнення 13-ї армії, сформовано 2-у Кінну армію в складі чотирьох кавдивізій.

Серпневий контрнаступ радянських військ (лівого крила Південно-Західного фронту), хоча й не досяг поставленої загальної мети — розгрому врангелівської армії в Північній Таврії, але він мав значні позитивні результати. Червона Армія захопила і закріпила за собою Каховський плацдарм, що набув великого оперативного значення та відіграв вирішальну роль у дальшій перемозі.

Розуміючи велике оперативно-стратегічне значення цього плацдарму, Врангель намагався вибити радянські війська з Каховки. Тут у серпні й жовтні розгорнулися жорстокі бої, в яких невмирущою славою вкрила себе 51-ша стрілецька дивізія під командуванням В. К. Блюхера.

В історії розвитку радянського воєнного мистецтва Каховський плацдарм являв собою приклад стійкої, глибоко ешелонованої оборони з застосуванням численних інженерних споруд.

У боях за Каховку радянські війська набули перший досвід боротьби з танками та організації протитанкової оборони.

Враховуючи загрозу прориву білогвардійців на Правобережну Україну, командування Південно-Західного фронту перегрупувало сили й створило на базі Правобережної групи військ 13-ї армії, 6-ту армію в складі трьох дивізій (15-та, 51-ша й Латиська), окремої кавалерійської бригади й Херсонської групи⁹.

Було проведено ще одну мобілізацію на фронт комуністів, комсомольців і членів профспілок, для успіху якої скорочуються штати партійного і радянського апарату на 25—75%. Розгорнувся масовий рух добровольців на боротьбу проти Врангеля. В. І. Ленін звернувся до неможлих селян України з відозвою, закликавши напружити всі сили, щоб допомогти Червоній Армії добити Врангеля¹⁰. На заклик партії селянська біднота йшла до Червоної Армії, створюючи загони кавалеристів-добровольців під лозунгом «Незможник, на куркульського коня — проти Врангеля!» населення України подавало велику допомогу Червоній Армії в лагодженні шосейних і залізничних шляхів, ремонті мостів та ін.

Для прискорення повного розгрому Врангеля за рішенням Центрального Комітету партії і Радянського уряду Реввійськрада Республіки 21 вересня ухвалила постанову про створення Південного фронту в складі 13-ї, 6-ї і 2-ї Кінної армій. За пропозицією В. І. Леніна командуючим фронтом став М. В. Фрунзе, членом Реввійськради С. І. Гусев. Перед від'їздом на фронт Фрунзе побував у Володимира Ілліча й дістав завдання до зими розгромити Врангеля.

Прибувши 26 вересня в Харків, де тоді містився штаб Південного фронту, Фрунзе насамперед звернувся до військ фронту. В своєму наказі № 4 від 27 вересня 1920 р. він передав воїнам фронту привітання від імені верховного органу Російської республіки — ВЦВК Рад робітничих, селянських, червоноармійських і козацьких депутатів та від імені вищого командування Червоної Армії. Від імені Уряду Радянської республіки він звернувся до червоноармійців, командирів і комісарів з палким закликом дружно, як один, взятися за роботу і перетворити війська фронту

⁷ М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны. Сборник документов, М., 1941, стор. 337.

⁸ «Вопросы истории», 1957, № 12, стор. 37.

⁹ Українська РСР в період громадянської війни, т. 3, К., 1968, стор. 390.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 277.

в непокитну для ворога силу. В наказі підкреслювалося, що на війська фронту покладено завдання — могутнім навальним і блискавичним ударом розгромити врангелівські війська, «щоб позбавити країну від тягара зимової кампанії». «Врангель повинен бути розгромлений, і це зроблять армії Південного фронту»¹¹.

Готуючись до вирішальної операції, Фрунзе насамперед організував відсіч врангелівським частинам, які рвалися на Донбас. 2 жовтня ворога зупинила 9-та стрілецька дивізія під командуванням М. В. Куйбишева. Вітаючи воїнів дивізії, М. В. Фрунзе відзначав, що «на долю військ 9-ї стрілецької дивізії випало відповідальне завдання, прикрити своїми грудьми від загрози зруйнування ворогом Донецький басейн, це джерело світла і тепла для всієї країни... Робітничо-селянська країна може пишатися такими своїми захисниками. Поки в лавах Червоної Армії будуть такі героїчні полки, як 77-й, вона буде непереможна»¹². 6 жовтня Фрунзе телеграфував В. І. Леніну: «Загрозу Донбасу можна вважати ліквідованою»¹³.

Відкотившись від Донбасу Врангель головні свої зусилля спрямовував на Правобережну Україну. На світанку 8 жовтня його добірні піхотні й кавалерійські дивізії переправилися в кількох місцях на правий берег Дніпра в районах о. Хортиці, Нікополя та Бабина і до 9 жовтня заглибилися на 20—25 км. Врангель розраховував раптовим несподіваним ударом оточити і розгромити наші армії, закріпитися на Правобережжі і на всьому Чорноморському узбережжі розгорнути наступ назустріч польським військам, щоб тим самим зірвати мирні переговори та укладення миру між РСФРР і УСРР, з одного боку, і Польщею — з другого.

Але і ця авантюра Врангеля зазнала повного краху. 14 жовтня білогвардійські війська були розбиті частинами 6-ї і 2-ї Кінної армій. Їх рештки охоплені панікою в безладді тікали за Дніпро, кидаючи гармати, броньовики і обози¹⁴. Пізніше в своїх мемуарах Врангель писав про це: «Замішання оволоділо полками... Відновити порядок було неможливо. Всі кинулись до переправ. На вузьких лісових дорогах, у плавнях перемішались відступаючі кінні і піхотні частини... Приголомшеним усім баченням, розгублений генерал Дроценко дав наказ про відхід армії на лівий берег Дніпра»¹⁵.

Цією перемогою радянські війська поклали початок розгрому кримського гнізда контрреволюції. Оперативно-стратегічна ініціатива повністю перейшла до рук командування Червоної Армії.

Отримавши від Фрунзе 15 жовтня телеграму про розгром врангелівців у Задніпрянській операції В. І. Ленін телеграфував йому: «Одержавши Гусева і Вашу захоплюючі телеграми, боюсь надмірного оптимізму. Пам'ятайте, що треба що б то не стало, на плечах противника звійти в Крим. Готуйтеся ґрунтовніше, перевірте — чи вивчені всі переходи вбрід для взяття Криму»¹⁶.

Близькуча перемога радянських військ у Задніпрянській операції провіщала повну і швидку загибель врангелівщини і мала серйозне значення для успішного завершення мирних переговорів з Польщею.

Не даючи ворогові опам'ятися, частини Південного фронту 28 жовтня почали нову наступальну операцію, що завершилась розгромом врангелівських військ у Північній Таврії. Врангелівці зазнали величезних втрат. Радянські війська захопили близько 20 тис. полонених, 100 паровозів і 2 тис. вагонів, понад 100 гармат, багато кулеметів, майже всі обози і величезні запаси всього необхідного для постачання діючої армії з десятками тисяч снарядів і мільйонами патронів¹⁷.

Зазнавши величезних втрат, рештки розбитих, деморалізованих і дезорганізованих врангелівських військ з боями прорвалися в Крим і засіли за Перекопськими укріпленнями. Тут вони підготували міцну систему інженерно-оборонних споруд, у будівництві яких брали участь поряд з білогвардійськими інженерами видатні військові й технічні спеціалісти Англії та Франції.

Врангелівці вважали ці укріплення неприступними і сподівалися перезимувати за ними, а весною розпочати новий похід проти Країни Рад. Але ворог переоцінив свої і недооцінив сили Червоної Армії.

Війська Південного фронту за чотири дні кровопролитних боїв прорвали укріплення. Під керівництвом М. В. Фрунзе з великим мистецтвом був розроблений і блискуче здійснений план знаменної наступальної Перекопсько-Чонгарської операції, за яким було вбрід форсовано десятикілометрову Сивашську затоку та обійдено з сходу одинадцятикілометровий Турецький вал, що перетинав Перекопський перешийок.

Головний удар завдавали війська 6-ї армії під командуванням О. І. Корка. В ніч на 8 листопада 15-та і 52-га стрілецькі дивізії, 153-тя стрілецька і кавалерійська

¹¹ М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны, стор. 341—342.

¹² Там же, стор. 344—347, 357.

¹³ М. В. Фрунзе. — Воспоминания друзей и соратников, М., 1965, стор. 162.

¹⁴ «Военно-исторический журнал», 1967, стор. 26—27.

¹⁵ Українська РСР в період громадянської війни, т. 3, стор. 402.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 392.

¹⁷ М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны, стор. 426.

бригади 51-ї дивізії успішно форсували Сиваш і зненацька атакували врангелівців на Литовському півострові. Ворог чинив упертий опір. Всю ніч точився жорстокий бій. Навальною атакою відважні бійці Червоної Армії прорвали ворожу оборону.

Однак становище ускладнювалося тим, що сильний східний вітер гнав води Азовського моря в Сиваш і рівень води дедалі більше підвищувався. Близько 24-ї години М. В. Фрунзе подзвонив командирі 51-ї дивізії В. К. Блюхеру і сказав: «Сиваш заливає водою. Наші частини на Литовському півострові можуть бути відрізані. Захопити вал будь-що»¹⁸. 9 листопада о 2 год. ночі Блюхер підняв бійців на рішучий штурм. Воїни Країни Рад кинулись в атаку і о 3 год. 30 хв. неприступний Перекопський вал було взято.

Врангелівці відступили під захист Юшунських укріплень, де бої розгорнулись 10—11 листопада. Війська 51-ї дивізії при допомозі Латиської дивізії, що підійшла з резерву, 11 листопада прорвали всі лінії Юшунських укріплень і почали переслідувати ворога, що в паніці відступав.

До вечора 11 листопада 30-та дивізія оволоділа укріпленнями білих на Чонгарському півострові і теж вийшла на простори Криму.

Переслідування ворога pokračалося на частини наших 1-ї та 2-ї Кінних армій. 12 листопада бійці 2-ї Кінної армії з боєм зайняли Джанкой, Курман-Кемельчі, 13 листопада вступили в Сімферополь. 15 листопада 51-ша дивізія 6-ї армії визволила Севастополь і Ялту. 14 листопада Латиська дивізія ввійшла в Євпаторію. Частини 4-ї армії 14 листопада оволоділи Феодосією, а 16 — ввійшли в Керч.

Врангелівщину було знескоджено повністю. Крим став радянським.

Велику допомогу Червоній Армії в розгромі врангелівців подали підпільні партійні організації та партизани Криму. Незважаючи на надзвичайно тяжкі умови, на жорстокий білогвардійський терор і часті провали більшовики, спираючись на активну підтримку мас не припиняли своєї діяльності. В грудні 1919 року був створений підпільний обласний Комітет РКП(б), який об'єднав партійні організації Сімферополя, Севастополя, Євпаторії, Керчі, Ялти і комуністів партизанських загонів.

Оргбюро ЦК РКП(б), заслухавши 21 липня 1920 р. доповідь обкому про підпільну і партизанську боротьбу в Криму, доручило Реввійськраді 13-ї армії всіляко допомагати кримським більшовикам¹⁹. 3 липня 1920 р. керівництво роботою більшовицького підпілля в Криму перейшло до Закордонного відділу ЦК КП(б)У²⁰.

Для посилення партизанської боротьби в тилу Врангеля в середині серпня 1920 р. в Крим за рішенням Реввійськради Південно-Західного фронту прибула група моряків на чолі з О. В. Мокроусовим. Група об'єднала навколо себе розрізнені червонопартизанські загони і розгорнула енергійну бойову діяльність, завдаючи ворогові великих втрат²¹.

Перемога над Врангелем мала величезне воєнно-політичне значення як для нашої країни, так і для всього міжнародного революційного руху. У доповіді на VIII Всеросійському з'їзді Рад 22 грудня 1920 р. В. І. Ленін говорив: «Одна з найблискущих сторінок в історії Червоної Армії — є та повна, рішуча і надзвичайно швидка перемога, яка здобута над Врангелем. Таким чином, війна, нав'язана нам білогвардійцями і імперіалістами, була ліквідована»²².

В жорстокій кровопролитній боротьбі перша в світі держава робітників і селян відстояла свою свободу і незалежність, завоювала можливість свого існування поряд з капіталістичними країнами і забезпечила умови для будівництва соціалізму.

Виступаючи на Московській губернській конференції РКП(б) 21 листопада 1920 р. Володимир Ілліч говорив, що «нема чого й доводити, що про порівняння військових сил РСФРР з військовими силами всіх капіталістичних країн і мови бути не може. В цьому відношенні ми в десятки й сотні разів слабші за них, проте, після трирічної війни ми примусили майже всі ці держави відмовитися від думки дальшого втручання»²³.

Перемога молоді Радянської держави над об'єднаними силами міжнародної буржуазії і внутрішньої контрреволюції переконливо довела, що немає у світі сил, здатних зупинити поступальний рух Жовтневої соціалістичної революції.

50-річчя розгрому Врангеля нагадує героїчну сторінку в історії боротьби радянського народу під керівництвом Комуністичної партії за перетворення в життя геніальних накреслень Володимира Ілліча Леніна.

Я. Ю. ПАШКО

¹⁸ В. К. Блюхер. Статей и речей, М., 1963, стор. 143.

¹⁹ История Коммунистической партии Советского Союза. Том третий, Книга вторая, М., 1968, стор. 512.

²⁰ Українська РСР в період громадянської війни, т. 3, стор. 381.

²¹ М. Ромашин. Крах врангелівської авантюри. — Советский Крым. Историко-краеведческий и литературно-художественный сборник, 1946, № 2, Симферополь, стор. 34.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 437.

²³ Там же, стор. 367.

БОРотьБА ЗА ЗМіЦНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В КРИМУ В 1920—1921 рр.

геля. Радянська влада була відновлена. Заходи, спрямовані на її зміцнення та проведення соціалістичних перетворень, мав здійснити Кримський революційний комітет, створений 16 листопада 1920 р.¹

Одним з першорядних завдань Кримревкому стала ліквідація контрреволюційного підпілля й збройного бандитизму на півострові. Боротьба проти залишків контрреволюції у нашій країні проходила в складній міжнародній і внутрішній обстановці. Всі спроби імперіалістів відновити капіталізм силою зброї зазнали краху, однак антисоціалістичні елементи не втрачали надії на реставрацію експлуаторського ладу. «...Буржуазія розбита, але не знищена..., — писав В. І. Ленін 1921 р. — Вона жива. Вона стоїть поруч і підстерігає»².

Уже наприкінці січня 1921 р. Рада Народних Комісарів УРСР оголосила боротьбу з бандитизмом та білогвардійським підпіллям справою такої ж державної ваги як недавні битви на фронтах громадянської війни, як подолання господарської розрухи в мирний час. Політичне становище Криму на той період зумовлювало особливу актуальність поставленого завдання, оскільки опір контрреволюціонерів тут був сильнішим, ніж в інших районах країни. По-перше, Крим тривалий час використовувався ворогами Радянської влади як плацдарм для її знищення на всій території. Вони мали на півострові велику, добре озброєну армію, яка восени 1920 р. налічувала понад 80 тис. чол.³ і утримувалася за рахунок грабування трудящих мас, фінансової і матеріальної підтримки міжнародного імперіалізму. Основу її становили кадрові офіцерські частини, що мали бойовий досвід, здобутий в першій світовій та громадянській війнах. Після розгрому білогвардійщини офіцери, які не встигли втекти за кордон, переховувались у горах, не припиняючи боротьби проти ненависної їм Радянської влади.

По-друге, Крим у роки громадянської війни став останнім оплотом для численних представників повлених класів — поміщиків, капіталістів, царських чиновників та інших паразитичних елементів. Коли під ударами Червоної Армії врангелівці відступили, вся ця маса ринула в порти, щоб разом з рештками військ тікати за меж країни. Та не всім вдалося такі спроби.

Діючи підпільно, буржуазія намагалася зірвати заходи ревкомів. Новоствореним радянським органам доводилося мати справу з випадками активного, відкритого саботажу з боку старих службовців державного апарату. Коли ж ця тактика контрреволюціонерів виявилася безуспішною, вони силкувалися дезорганізувати діяльність державних установ зсередини, а також збирали інформацію для антирадянського підпілля та іноземної розвідки.

І, нарешті, значною силою в Криму були татарські буржуазні націоналісти, які давно прагнули до створення своєї держави під егідою Туреччини, незважаючи на те, що більшість населення Криму (51,5% за переписом 1921 р.)⁴ становили українці й росіяни. Прикриваючись лозунгом національної незалежності, реакційна татарська буржуазія і куркульство в липні 1917 р. створили контрреволюційну партію «Мілли Фірка»⁵ і спільно з панівними класами Росії боролись проти соціалістичного перевороту. А після встановлення Радянської влади вони, користуючись господарською розрухою, неорганізованістю бідноти і сильним впливом куркульства, продовжували чинити опір пролетарській диктатурі, згуртовувались у націоналістичні організації (наприклад, «Олтун-Орду» в Євпаторії), формували банди погромників і вбивць.

Певний вплив у дрібнобуржуазних верствах населення мали меншовики та есери, значна частина яких проникла в профспілки, земельні та кооперативні органи, всіляко перешкоджаючи проведенню в них політики партії.

Крім того, становище ускладнювалось присутністю в Криму махновських загонів, що вступили сюди разом з частинами Червоної Армії відповідно до угоди про спільну боротьбу проти Врангеля⁶. В умовах наступу військ Південного фронту це викликалось необхідністю забезпечити тил Червоної Армії, але союз з Махно мав тимчасовий характер. Після розгрому Врангеля постало питання про ліквідацію

¹ Кримський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. Р-1188, оп. 3, спр. 3, арк. 1.

² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 466, 467.

³ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 3, кн. 2, М., 1968, стор. 508.

⁴ С. А. Усов. Историко-экономические очерки Крыма, Симферополь, 1925, стор. 29.

⁵ А. К. Бочагов. Милли Фирка, Симферополь, 1930, стор. 34.

⁶ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, М., 1966, стор. 438.

махновців, які грубо порушували укладену угоду, вели антирадянську пропаганду, пиячили, мародерствували. Так, у Севастополі та околицях міста вони грабували населення, привласнювали майно колишніх поміщицьких маєтків, палили садиби⁷. Все це змусило РНК України ухвалити рішення про ліквідацію махновської «повстанської армії». Бої з нею розпочались наприкінці листопада. Ватажки бандитів спробували вирватися з оточення і втекти з Криму через Перекоп, основна ж маса була роззброєна до кінця року. Проте декому вдалось піти в гори й приєднатись до «біло-зелених».

Все це сприяло організації значної кількості бандитських загонів з колишніх білогвардійців, куркулів, буржуазних націоналістів, кримінального елементу — тобто різних недобитків, об'єднаних ненавистю до радянського ладу. З початку грудня 1920 р. вони розгорнули активну діяльність. В Криму почастишали випадки політичного бандитизму. Від рук ворогів загинули голова Алуштинського ревкому Шиллов, член Євпаторійського ревкому Лабренціс, заступник наркома освіти РРФСР Латкінс та багато інших діячів. Особливо напружене становище склалось у Сімферопольському, Севастопольському та Ялтинському повітах. Постійні напади бандитів тероризували населення, перешкоджали будівництву нового життя. Тільки в Сімферопольському повіті в грудні 1920 р. вони бешкетували по селах Терменчі Зуйської волості, Камишли Каралезької, Агач-Єлі Булганакської та ін. В одному селі викрали всю худобу⁸.

Взимку і навесні 1921 р. неодноразово влаштовувались диверсії на будівництві залізничної колії від станції Сюрень до Бешуйських вугільних родовищ. Зрив терміну будівництва міг різко погіршити постачання Криму паливом. Бандити знищували обладнання, псували зв'язок, залякували робітників, а двох працівників Кримводгоспу, які відмовились припинити роботу на вимогу терористів, по-звірячому вбили⁹.

Розгул бандитизму, що став опорою контрреволюції, куркульства, буржуазних націоналістів, перешкоджав сільській бідноті взяти владу в свої руки, зривав виконання продрозкладки, регулярне залізничне сполучення, створював труднощі у відбудові народного господарства. В таких умовах порушувалась нормальна діяльність місцевих органів Радянської влади.

Незабаром бандитам вдалося налагодити досить тісні зв'язки з контрреволюційним підпіллям і діставати від нього політичну й військову інформацію. В цей час у багатьох містах Криму виникали підпільні організації, до складу яких входили колишні чиновники, члени буржуазних партій, представники духовенства. Вони утворили, зокрема, так званий «російський національний гурток», організацію службовців державних установ, очолювану московським протоієреєм Востоковим, та ряд інших угруповань¹⁰.

Використовуючи господарські й продовольчі труднощі, вороги проводили організований саботаж, провокували трудящих на виступи проти Радянської влади. Наприкінці 1920—1921 рр. вони сіяли чутки про нову інтервенцію в Криму, яка нібито готувалась. Підставою для цього було те, що військові кораблі інтервентів продовжували крейсерувати в Чорному морі і нерідко нападали на торговельний флот Радянської Росії. В січні 1921 р. французькі міноносці затопили радянське судно «Зейнаб», а іншому завдали пошкоджень¹¹. Викинуті за межі країни білогвардійські генерали, не обмежуючись войовничими заявами, збирали сили для нових провокацій.

Без встановлення революційного порядку неможливо було здійснювати соціалістичні перетворення в Криму. Тому ревкоми, спираючись на підтримку широких народних мас, розгорнули боротьбу проти контрреволюційних елементів. Методи її були різноманітні — від реквізиції та конфіскації майна, здійснення трудової повинності й заходів проти спекуляції до знищення бандитизму збройним шляхом.

Відповідно до постанов Кримревкому проводилась реєстрація всіх іноземних підданих на території Криму, колишніх білогвардійських офіцерів, капіталістів, чиновників і т. д.¹² Ревкоми брали на облік і затримували осіб, ворожо настроєних щодо Радянської влади. Лише в Севастополі було виявлено й заарештовано понад 2 тис. білогвардійців. Ялтинський ревком зареєстрував 7 тис. осіб, що співробітничали з врангелівцями¹³. В зведенні Кримревкому вказувалось, що тільки на Чорноморському узбережжі із затриманих в грудні 1920 р. підозрілих елементів 6 тис. після перевірки виявилися білогвардійськими офіцерами¹⁴. Таким шляхом вдалося

⁷ С. Крылов. Красный Севастополь, 1921, стор. 17.

⁸ Очерки по истории Крыма, ч. 3, Симферополь, 1964, стор. 9.

⁹ КОДА, ф. Р-1188, оп. 3, спр. 20, арк. 217.

¹⁰ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, Симферополь, 1957, стор. 264—265.

¹¹ Очерки по истории Крыма, ч. 3, стор. 10.

¹² КОДА, ф. Р-1188, оп. 3, спр. 10, арк. 4; оп. 1, спр. 6, арк. 17.

¹³ Известия Крымского педагогического института, т. XXVIII, 1957, стор. 140.

¹⁴ КОДА, ф. Р-538, спр. 74, арк. 1.

знешкодити багатьох небезпечних ворогів і перейти безпосередньо до ліквідації збройної контрреволюції.

Головною ударною силою в цій всенародній боротьбі, запеклій і кровопролитній, були органи міліції і ЧК, частини Червоної Армії, загони ЧОН і сільської самооборони, створені при волосних і сільських ревкомах.

19 листопада 1920 р. за рішенням Кримревкому була організована радянська робітничо-селянська міліція, в обов'язки якої входив «...всебічний захист інтересів трудящих, боротьба з усякого роду суспільними паразитами, охорона громадського майна... і беззавітний захист робітничо-селянського ладу від будь-яких зазіхань»¹⁵. Управління міліції діяли при всіх повітових ревкомах. Зверталась найсерйозніша увага на комплектування її кадрів комуністами, демобілізованими червоноармійцями, колишніми партизанами. Загальна чисельність працівників міліції в Криму становила на березню 1921 р. близько 2,5 тис. чол., зокрема в Севастопольському повіті — 584, Сімферопольському — 508, Феодосійському — 409, Євпаторійському — 247 і т. д. Незабаром з метою досягнення більшої мобільності в переслідуванні бандитів почали створюватись при управліннях міліції спеціальні рухомі кінно-кулеметні загони. Так, у Феодосії загін складався з кінного ескадрону чисельністю у 88 шабелі і кулеметного взводу з чотирма кулеметами та обслугою¹⁶.

Ці заходи відіграли важливу роль в очищенні території Криму від бандитських зграй. У багатьох повітах в перші місяці після визволення півострова міліція була в стані бойової готовності, докладала всіх зусиль до ліквідації бандитизму, викоринувала саботаж, спекуляцію.

Зокрема в Севастополі на основі плану, розробленого спільно з ревкомом, проводився ряд операцій, які значно ослабили контрреволюційну діяльність. Тільки за грудень 1920 — січень 1921 р. севастопольська міліція розкрила 36 злочинів кримінального характеру¹⁷. Значні банди були розгромлені в Балаклаві, в районі Байдарських воріт та інших місцях.

Важливу роль у ліквідації збройної контрреволюції у Криму відіграли органи ВЧК. У перші дні після переходу влади до Кримревкому функції боротьби з контрреволюційним підпіллям здійснювали особливі відділи армії, розквартировані у Криму: з 18 листопада 1920 р. — Особливий відділ РВК 6-ї армії, а з 29 листопада — 4-ї армії. У грудні того ж року було створено Кримську обласну ВЧК, а трохи згодом, 21 січня 1921 р., постановою Кримревкому повноважне представництво ВЧК було визнано єдиним органом боротьби з контрреволюцією, що об'єднував усі місцеві ВЧК, створення яких завершилося в грудні 1920 р.¹⁸

Питання про створення в Криму міцної ВЧК розглянуло 21 січня 1921 р. Оргбюро ЦК РКП(б) і постановило підпорядкувати особливі відділи армії і флоту Кримській ВЧК. Це, безперечно, мало величезне значення для об'єднання сил¹⁹.

Органи ВЧК розкрили й ліквідували ряд ворожих організацій. У січні 1921 р. було знешкоджено підпільну групу колишнього капітана білогвардійської армії Спаї, яка постачала офіцерські банди, що ховалися в горах, продовольством, медикаментами, інформувала їх про пересування частин Червоної Армії. Було також ліквідовано контрреволюційну організацію Лашкова, яка вербувала і переправляла до бандитських груп колишніх офіцерів. У лютому 1921 р. стали перед судом учасники таємної сімферопольської організації (ватажок колишній поміщик Перхрестенко), яка збирала зброю в місцях недавніх боїв, пересилала її в гори, виготовляла фальшиві документи, добувала інформації військового та політичного характеру і т. ін.

Взимку 1920/21 року, користуючись відсутністю прикордонної охорони, чимало бандитів, що ховалися в горах, використовували морський шлях для передачі за кордон цінних для західних розвідок відомостей, а також для отримання з-за кордону інструкцій щодо дальших дій, зброї, боєприпасів тощо. Для боротьби з такими діями в Севастополі було створено Особливий відділ Чорного й Азовського морів, що розпочав свою роботу з випуску спеціальної відозви до трудящих, червоноармійців і моряків, у якій закликав їх підвищити пильність, неухильно боротись проти підступів ворогів Радянської влади. Спираючись на підтримку мас, чекісти вжили заходів до посилення охорони узбережжя, зареєстрували всі приватні катери й човни. В усіх портах створювалися військово-контрольні пункти, було запроваджено патрулювання берегів.

У лютому — березні 1921 р. чекісти спільно з частинами Червоної Армії здійснили ряд операцій по розгрому бандитських загонів у прибережних районах. Велику банду в кількості чоловік чекісти виявили в районі Байдарських воріт. Під час бою частину ворогів було взято в полон, частина втікла, залишивши зброю й спорядження, навіть 2 кулемети й запас вибухівки, призначеної для висадження в по-

¹⁵ КОДА, ф. Р-1188, оп. 1, спр. 4, арк. 72.

¹⁶ Там же, оп. 3, спр. 74, арк. 213; спр. 20, арк. 75; спр. 47, арк. 9, 52.

¹⁷ Там же, оп. 3, спр. 74, арк. 213.

¹⁸ Там же, оп. 1, спр. 4, арк. 8, 57; оп. 3, спр. 20, арк. 25, 27, 42; спр. 74, арк. 213.

¹⁹ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 43, арк. 9.

вітря армійських складів у Сухарній Балці під Севастополем. Чимало зусиль було затрачено при ліквідації банди полковника-врангелівця Нефедкіна, що ховалася поблизу Ялти. Після розгрому бандитів було виявлено схему дислокації наших військ у Криму й на Кубані, список відповідальних працівників, а також переписку з білогвардійською еміграцією. До кінця 1921 р. прибережну зону Криму було майже повністю очищено від бандитів. Великий вклад у цю справу внесли Реденс, Вихман, Фомін, Бирзгал, Чорнобровий, Чистяков, Сергєєв та інші співробітники Кримської ВЧК.

Активну участь у боротьбі брали також частини особливого призначення (ЧОП), створені на Україні і в Криму відповідно до рішення ЦК КП(б)У. До кінця 1921 р. було вирішено сформувати таких 8 бригад і 5 полків. У Криму окремі загони на початку вересня було об'єднано в 4-ту Кримську бригаду особливого призначення.

Бійці-чопівці проходили загальний курс військового навчання та спеціальну підготовку. Щоб успішно виявляти й знешкоджувати банди, загони ЧОП дислокувалися не тільки в повітових та волосних містах, але й у селах, на які досить часто нападали ворожі зграї. Кожний підрозділ мав свій пункт збору та район дій. Журнал бойових дій загонів ЧОП України та Криму зафіксував чимало героїчних прикладів боротьби. Так, коли в ніч з 11 на 12 січня 1922 р. 70 бандитів захопили Бахчисарай, невеликий взвод чопівців під командуванням Шамова уже наступного дня вибив їх з міста²⁰.

Різноманітними були форми діяльності частин особливого призначення: бойова підготовка кадрів, розвідка, забезпечення охорони важливих об'єктів, агітаційно-пропагандистська робота серед населення, керівництво обороною міст і сіл, безпосередня участь у бойових діях.

Активну участь у боротьбі з силами контрреволюції брали керівники й члени всіх партійних організацій та ревкомів Криму. Та, незважаючи на все це, до весни 1921 р. ліквідувати бандитизм на півострові не вдалося. Питання про знешкодження контрреволюційного підпілля стало предметом обговорення на об'єднаному засіданні Кримревкому, обкому РКП(б) та Реввійськради 4-ї армії, що відбулося 23 березня 1921 р. На засіданні виступив з промовою М. В. Фрунзе. За його пропозицією при Кримревкомі було створено постійнодіючу раду по боротьбі з бандитизмом, до складу якої ввійшли представники Кримревкому, обкому партії, ВЧК та військового командування. Головою ради було затверджено голову Кримревкому М. Х. Полякова, заступником — командуючого військами Криму Й. Е. Якіра²¹. Рада вжила ряд заходів щодо посилення загонів ВЧК та гарнізонів у небезпечних районах, здійснення чіткішої координації сил, що діяли проти бандитів.

Самі лише дії чекістів не могли забезпечити успіх боротьби. Необхідно було за допомогою місцевих органів влади підняти широкі маси. Спеціальною відозвою Кримревком закликав населення «виконати свій обов'язок і допомогти... в справі очищення Криму від рештків контрреволюційних банд і окремих білогвардійських елементів»²². Повсюдно формувалися загони. Так, при Зуйському волосному ревкомі діяв загін з 26 чол. для боротьби «з рештками білоармійців, що лютували в гірських та лісових частинах волості»²³.

Мешканці с. Дерменджі Ялтинського повіту, «беручи до уваги ті нещастя, що їх несуть залишки білогвардійщини, постановили створити загін у кількості 50 чоловік». Голова сільського ревкому доповідав про активні дії загону. Зокрема, про те, що, «влаштувавши на бандитів облогу, вдалося деяких із них покласти на місці, а спійманих живими здати властям»²⁴. Загони сільської самооборони послужили основою для формування загонів ЧОП, що розпочалося влітку 1921 р.

Проте ревкоми, ведучи боротьбу з бандитизмом, не обмежувалися самими тількию репресивними заходами. На засіданнях Кримревкому неодноразово підкреслювалося, що «завдання боротьби з білозеленими неможливо успішно вирішити тільки заходами польової війни», а «потрібно звернути увагу на організацію політ. кампанії, не обмежуючись заходами придушення»²⁵. З метою успішного здійснення політ. кампанії вирішено було відмовитись від переслідування за старі злочини. Тісний зв'язок з народом давав можливість ревкомам успішно роз'яснювати селянам значення політики партії та зміст класової боротьби в умовах переходу до непу.

Важливу роль для послаблення бандитизму в Криму відіграла оголошена Кримревкомом наприкінці квітня 1921 р. широка політична амністія особам, які ховалися від Радянської влади. У постанові про амністію говорилося: «Ревком Криму звертається до всіх громадян, які перебувають у горах, пропонує їм усвідомити свою злочинну й марну боротьбу з робітничо-селянською владою, скласти зброю й з'явитися добровільно до найближчого ревкому, гарантує повну безкарність за злочини,

²⁰ Питання історії народів СРСР, вип. 4, Харків, 1967, стор. 51, 56.

²¹ КОДА, ф. Р-1188, оп. 3, спр. 65, арк. 635.

²² Там же, спр. 13, арк. 6.

²³ КОДА, ф. Р-538, оп. 1, спр. 100, арк. 32.

²⁴ Там же, ф. Р-1188, оп. 3, спр. 153, арк. 323.

²⁵ Там же, спр. 20, арк. 120.

вказані у постанові ревкому про амністію. Ревком наказує всім надзвичайним органам не вживати ніяких репресивних заходів щодо амністованих, а також усім загороджувальним та іншим загонам не чинити перешкод до явки з повинною. Ті, що не придуть протягом указанного строку, вважатимуться ворогами й зрадниками народу, а через це каратимуться з усією суворістю воєнно-революційного часу»²⁶.

Амністія поширювалася на всіх, хто боровся проти Радянської влади в Криму протягом 1918—1920 рр., а також на колишніх солдатів і офіцерів врангелівської армії.

Президія ВЦВК, розглянувши обнародований Кримревкомом наказ про амністію та «ваажаючи, що вся амністія просякнута духом великодушності Радянської влади до своїх колишніх ворогів», постановила, «зважаючи на місцеві умови, амністію цю... затвердити»²⁷. Сповідуючи про це, газета «Красный Крым» писала 25 травня 1921 р.: «ВЦВК затвердив оголошену Кримревкомом амністію. Обмануті татари, невідомі! Радянська влада протягує вам руку прощення. Спускайтеся з гір! Вас чекає спокійне, чесне життя... Хто добровільно прийде до 1 червня, не буде покараний, матиме можливість займатися вільною мирною працею».

У травні 1921 р. до Криму прибула спеціальна комісія ВЦВК й ЦК РКП(б) для з'ясування стану та подання необхідної допомоги. Разом з членами Кримревкому комісія виїхала в райони. В Алушті вони зустрілися з ватажками бандитських зграй, вели переговори про капітуляцію останніх. Білозеленим гарантувалася недоторканість. Скоро вони почали здавати зброю.

11 червня 1921 р. на засіданні президії Кримревкому було заслухано доповідь про боротьбу з бандитизмом, у якій підкреслювалося, що внаслідок зусиль партійних, радянських і військових органів значною мірою вдалося знищити політичний бандитизм та ліквідувати контрреволюційне підпілля в Криму. Якщо в листопаді 1920 р. на півострові скаженіли десятки білогвардійських, куркульських і націоналістичних банд, загальна чисельність яких досягала 8—10 тис. чол., то до червня 1921 р. бандитів у Криму скоротилося до 450 чол., що діяли дрібними групами в гірських і передгірських районах²⁸. Збройну боротьбу з Радянською владою продовжували вести тільки запеклі вороги, які не могли розраховувати на прощення.

Внаслідок усіх ужитих заходів до осені 1921 р. позиції Радянської влади в Криму значно зміцнилися, що дало можливість у листопаді 1921 р. перейти від ревкомів до виборів органів влади — Рад. І хоч збройна боротьба з залишками бандитів ще не припинялася кілька років, основне завдання, що стояло перед партійними й радянськими органами — встановлення революційного порядку, було успішно розв'язане.

Ревкоми відіграли важливу роль в успішному здійсненні цього важливого завдання. Вони допомогли відстояти завоювання революції в боротьбі проти озброєної контрреволюції й створили умови для нормального життя та переходу до соціалістичного будівництва.

В. Л. ПЕТРОВ

²⁶ КОДА, ф. Р-1188, оп. 3, спр. 5, арк. 21.

²⁷ «Известия ВЦИК», 10 травня 1921 р.

²⁸ КОДА, ф. Р-1188, оп. 3, спр. 20, арк. 179.

* * *

ДО 50-РІЧЧЯ ЛЕНІНСЬКОГО ДЕКРЕТУ ПРО ГОЛОВПОЛІТОСВІТУ

тія, В. І. Ленін приділяли повсякденну увагу питанню політичного виховання трудящих, піднесенню їх культурно-освітнього рівня. Для керівництва культурно-виховною роботою діяв спеціальний апарат — народні комісаріати освіти республік та їх органи на місцях. Важливе значення для організації цієї справи мали рішення VIII зїзду партії (1919 р.). У програмі РКП(б), прийнятій на з'їзді в галузі культурно-освітньої діяльності було вказано на всебічну державну допомогу самоосвіті саморозвиткові робітників і селян шляхом створення для них сітки закладів поза шкільної освіти, на розвиток пропаганди комуністичних ідей.

Виступаючи 6 листопада 1920 р. на урочистому засіданні у Москві з нагод третіх роковин Жовтневої революції, Володимир Ілліч говорив: «Ми в спадщині від капіталізму дістали не тільки зруйновану культуру, не тільки зруйновані заводи, не тільки охоплену відчаєм інтелігенцію, ми дістали розрізнену, темну масу, одиначок-хазяїнів, ми дістали невміння, незвичку до спільної солідарної роботи, нерс

Однією з найскладніших проблем, що постали після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції перед молодістю Радянською владою було подолання культурної відсталості країни. Пар

зуміння того, що треба поставити хрест над минулим»¹. Таким чином, питання культури, соціалістичного перевиховання мас партія розглядала як першочергове завдання революції. Для цього, писав Ілля, ми повинні «використати ті книги, які в нас є, і взятись до створення організованої сітки бібліотек, які допомогли б народові використати кожну наявну у нас книжку, не створювати паралельних організацій, а створити єдину планомірну організацію»². 12 листопада 1920 р. Раднарком РСФРР згідно з настановами Володимира Ілляха схвалив декрет про Головополітосвіт, який відіграв видатну роль у створенні нової, радянської системи культурно-освітньої роботи в країні. Вона була створена при Народному комісаріаті освіти, а очолювала її Н. К. Крупська. Головополітосвіта організаційно об'єднувала «політико-освітню роботу Наркомосу, ПУРу, ВЦВК, Головополітшляху, ВЦРПС та ЦК РКСМ», а також керувала роботою інших організацій³.

На Україні Головополітосвіта та її органи на місцях були утворені згідно з декретом РНК УСРР від 14 грудня 1920 р. Обласні, губернські і повітові політосвіти об'єднували і координували діяльність різних відомств та організацій.

Х з'їзд партії (березень 1921 р.) схвалив заходи ЦК РКП(б) та уряду РСФРР по організації політосвітної системи в країні. У спеціальній постанові з цього питання записано: «Центр ваги роботи Головополітосвіта та її органів повинен лежати в агітаційно-пропагандистській роботі серед позапартійних мас і в їх культурній освіті, причому апарат і сили Головополітосвіти повинні бути всіляко використані також для піднесення рівня свідомості членів партії (партшколи, школи політграмоти і т. п.).

...Щодо роботи серед безпартійних мас, то за партією повинно лишитися: керівництво безпартійними конференціями, з'їздами, агітація при виборах до Рад, агітаційно-пропагандистська робота, зв'язана з вербуванням нових членів, і взагалі агітаційно-пропагандистська робота, зв'язана з організаційною...»⁴

Значний вклад в справу організаційного удосконалення діяльності цих органів внесли Всеросійська нарада політосвіт 1920 р. і Всеросійський з'їзд політосвіт 1921 р., на яких була представлена і Україна. В роботі як наради, так і з'їзду брав участь В. І. Ленін, який у своїх виступах визначив основні завдання працівників новоствореної організації.

Створені за ленінським декретом політосвіти проіснували десять років. За цей період в економіці та культурі нашої країни сталися корінні зміни. «За ці десять років,— говорила Н. К. Крупська в доповіді про десятиріччя промови Леніна на з'їзді політосвіт,— партія зуміла витягти країну з тієї розрухи, з того тяжкого становища, яке було в той час... І коли порівняти те, що було десять років тому в галузі культури і що є тепер, то ми бачимо величезну різницю. Ми бачимо, що свідомість мас зросла, і її навіть і рівняти не можна з тією свідомістю, яка була десять років тому, особливо на селі»⁵.

В цьому немала заслуга й політосвіт. Вони домоглися створення широкої сітки масових закладів культури. Якщо до революції на всю Росію із загальнодоступних клубних установ було лише 237 так званих народних домів, то в 1930 р. в СРСР працювало вже 40 889 клубних закладів, з них 11 960 на Україні; масових бібліотек — 27 464, або в два рази більше проти 1913 р., в тому числі на Україні 11 262⁶.

Органи й заклади політосвіти були активними помічниками Комуністичної партії і Радянського уряду в здійсненні історичних завдань індустріалізації країни та соціалістичної перебудови сільського господарства, в проведенні культурної революції: вони сприяли партійним організаціям в мобілізації мільйонів безпартійних робітників, селян, представників розумової праці на побудову соціалістичного суспільства.

1930 р. була проведена реорганізація наркоматів освіти союзних і автономних республік. Головополітосвіти республік були розукрупнені на окремі функціональні управління та відділи наркомосів — клубні, бібліотечні, освіти дорослих, музейні, мистецькі, видавничі і т. д., а згодом і зовсім виділено останніх із апаратів народної освіти в самостійні державні органи по управлінню різними ділянками культурного будівництва (міністерства культури, комітети по пресі, кінематографії тощо). Ці новостворені органи, успадкувавши кращі традиції Головополітосвіт, продовжили боротьбу за перетворення в життя ленінських настанов про політосвітню роботу.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 356—357.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 297—298.

³ «Известия ВЦИК...», 23 листопада 1920 р.; Н. К. Крупская. Политпросвет-работа, М.—Л., 1932, стор. 182—185; Материалы к истории библиотечного дела в СССР, Л., 1960, стор. 44—47.

⁴ КППС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 515, 516.

⁵ Н. К. Крупська. Педагогічні твори в десяти томах. Том сьомий, К., 1963, стор. 549.

⁶ Культурное строительство СССР, М., 1940, стор. 141, 142, 159.

Нині в СРСР працює 133 тис. різних клубних закладів, в тому числі на Україні — понад 26 тис., включаючи й парки культури¹. Порівняно з дореволюційним часом у п'ять разів збільшилася кількість бібліотек і нині діє 350 тис., а книжковий фонд складає близько 2,5 млрд. примірників, в т. ч. на Україні близько 70 тис. бібліотек із книжковим фондом понад 512 млн. примірників. Кінотеатрів і кіноустановок на початок 1970 р. діяло 157 тис. проти 1,5 тис. в дореволюційний період. Видавництва СРСР за останній рік надрукували 1,4 млрд. примірників та брошур проти 99 млн. у 1913 р., близько 30 млрд. примірників газет та журналів.

Велику культурно-освітню діяльність проводить широка сітка організацій радіомовлення і телебачення, лекційної пропаганди, фізичної культури і спорту, науково-технічної творчості, дитячої художньої і технічної самодіяльності.

Якщо 50 років тому в системі Академії наук України працювала лише одна бібліотека з книжковим фондом 465,9 тис. примірників, яка обслуговувала щорічно 600 відвідувачів, то нині діє 71 академічна бібліотека, книжковий фонд яких 16,7 млн. примірників, що у вісім разів перевершує фонди всіх масових і наукових бібліотек дореволюційної України, разом узятих. Бібліотеки АН УРСР обслуговують нині понад 74 тис. читачів.

Наслідуючи славні традиції ленінської системи політосвітньої роботи культурно-освітні заклади стали опорними пунктами і надійними помічниками партійних організацій у комуністичному вихованні населення, в піднесенні його культурно-технічного рівня.

А. А. КУГОТ

ГЕРОЇЧНА СТОРІНКА БОРОТЬБИ ПРОТИ ЦАРИЗМУ

(До 65-річчя повстання
в Севастополі)

Восени 1905 р. Росія й Україна були охоплені масовими робітничими страйками і селянськими заворушеннями. Спалахнули повстання матросів і солдатів у Кронштадті, Владивостоці та інших містах царської Росії. Виступили солдати Харківського гарнізону, саперна бригада на чо-

лі з підпоручиком Б. П. Жаданівським у Києві. На підприємствах Севастополя почався страйк, в якому взяли участь залізничники і значна частина моряків Чорноморського флоту. На кораблях відбувалися збори, мітинги. Особливо швидко зростало революційне піднесення матросів на броненосці «Святой Пантелеймон» (колишній «Князь Потемкин-Таврический»), на крейсері «Очаков», «Прут», «Березань» та ін. В статті «Військо і революція» В. І. Ленін писав: «Політична свідомість солдатів і матросів ще дуже низька. Але важливе те, що свідомість уже прокинулася, що серед солдатів почався свій рух, що дух свободи проник у казарми скрізь і всюди»¹.

Чільне місце в історії революційного руху в Криму 1905 р. займає повстання на крейсері «Очаков», яке очолив лейтенант Чорноморського флоту Петро Петрович Шмідт.

Налаяканий загальним страйком, царський уряд 17 жовтня видав маніфест, в якому були проголошені свобода слова, друку, спілок, зборів і т. ін. Але маніфест був обманом мас. З його допомогою царизм прагнув виграти час, щоб зібратися з силами і розгромити революцію. Більшовики закликали не вірити царському маніфестові і готуватись до збройного повстання.

На мітингу, який відбувся 18 жовтня в Севастополі, з промовою виступив лейтенант П. П. Шмідт. Він вимагав звільнення заарештованих учасників революційного руху і закликав до боротьби за свободу. Ця вимога була одностайно підтримана всіма присутніми. Потім учасники мітингу направились до воріт в'язниці, але по них був відкритий вогонь. В сутичці було вбито 8 і поранено 50 чоловік². Похорони загиблих, що відбулися 20 жовтня, перетворились у демонстрацію протесту проти самодержавства.

Командуючий Чорноморським флотом віце-адмірал Чухнін дав розпорядження заарештувати П. П. Шмідта. На його захист виступили робітники, матроси і солдати Севастополя. Голос народного протесту змусив царські власті звільнити П. П. Шмідта з в'язниці. В цей час у військових частинах і кораблях відбувалися мітинги. Розповсюджувалися прокламації, листівки, що закликали продовжувати революційну боротьбу.

На крейсері «Очаков» діяльну роботу проводила партійна організація РСДРП, очолювана машиністом Олександром Гладковим. Першим його помічником був

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 36.

² С. Ф. Найдя. Революционное движение в царском флоте. 1825—1917, М.—Л., 1948, стор. 200.

матрос-більшовик Микита Антоненко. Колишній унтер-офіцер І. Є. Уланський пізніше згадував: «Не було дня, щоб ми не читали листівок і прокламацій... Гладков палким більшовицьким словом кликав нас до боротьби з самодержавством, закликав діяти організовано... Ми збиралися на мітинги, висловлювали протест проти нелюдських дій командира корабля Глизяна. Нікого вже не боялись»³.

8 листопада на крейсері «Очаков» почалося заворушення. Виступи матросів набирали дедалі гострішого характеру. Більшовики були проти повстання, бо вважали його передчасним. Проте революційні сили зростали. Наляканий адмірал Чухнін писав: «Чекаю бунту. Потрібні крайні заходи... Арештувати тисячі не можна... почувваю, що з арештами і при застосуванні зброї, повстане весь флот. Необхідно, не гаючи жодного дня, посилити війська, бо на тутешні поклястися не можна»⁴.

11 листопада військова організація Севастопольського комітету вирішила провести загальногарнізонний мітинг з метою попередити матросів від передчасних виступів. На цей день було призначено два великих мітинги: біля порту — робітників і цивільного населення і біля флотських казарм — матросів і солдатів. Довідавшись про це, Чухнін вирішив не допустити матросів і солдатів до участі в мітингах. З цією метою Чухнін вислав у район флотських казарм дві бойові роти моряків і солдатів під командуванням контр-адмірала Писаревського. За його наказом капітан Штейн мав знайти «надійного чоловіка», який «проник би в ряди учасників мітингу» і зробив звіт про провокаційний постріл в солдатів. Це стало приводом для кривавої розправи над учасниками⁵. Щоб зірвати провокацію, з роти вийшов матрос Петров, зарядив на очі у всіх гвинтівку і одним пострілом вбив штабс-капітана Штейна, а другим — поранив контр-адмірала Писаревського⁶. Петрова негайно заарештували, але матроси звільнили його. Повстання у флотських казармах почалося. На бік повсталих перейшла рота з броненосця «Синоп», яка була послана для придушення виступу матросів і солдатів.

Радісна звістка про початок повстання облетіла все місто. Представники військової організації і Севастопольського комітету РСДРП прибули у флотські казарми, де їх привітно зустріли повсталі. Створена Севастопольська Рада матроських, солдатських і робітничих депутатів на чолі з соціал-демократом І. П. Вороніциним. Обидва засідання Ради проходили в гарячих суперечках, бо не було єдиного погляду на дальші дії. Того ж дня біля флотських казарм відбувся десятитисячний мітинг. Коли стало відомо, що командування виставило кулемети, щоб стріляти по казармах, присутні пішли піднімати інші частини на збройну боротьбу. Так почалося повстання на кораблях Чорноморського флоту.

Першими відгукнулися матроси крейсера «Очаков», на якому замайорів червоний прапор. Повсталих очолив судновий комітет, до складу якого увійшли матроси і унтер-офіцери О. І. Гладков, М. Г. Антоненко, І. Є. Уланський, С. П. Частник та інші. Лейтенант Шмідт 14 листопада взяв на себе командування революційним флотом. На бік повсталих перейшло 12 кораблів і кілька дрібних суден⁷. До повсталих приєдналися трудящі Севастополя. В ці дні страйкували всі підприємства міста. Проте у вирішальний день — 15 листопада повсталі на військових судах не виявили належної революційної активності. П. П. Шмідт ще не вірив в неминучість збройної боротьби, розглядаючи повстання як революційну демонстрацію, що примусила царський уряд піти на поступки народowi.

Царський уряд поспішив придушити Севастопольське повстання, направивши великі військові сили, що значно переважали сили повсталих. Головний удар був спрямований проти крейсера «Очаков», на якому перебував центр повстання. Революційні матроси і робітники оборонялись до останнього подиху. На «Очакові», як і на інших кораблях, почалися пожежі, викликані обстрілом їх царськими військами. Сотні матросів загинули. Частина, на чолі з Шмідтом, перейшла на міноносець № 270, який пізніше був пошкоджений і захоплений царськими військами. Вранці 16 листопада царські війська заволоділи казармами флотської дивізії, де перебували представники Ради флотських депутатів. В цій кровопролитній боротьбі гартувалися кращі революційні традиції севастопольців-матросів і робітників.

Царські власті придушили повстання. Розправи над повсталими цар доручив генерал-лейтенантові барону Меллер-Закомельському. Суд над повстанцями тривав майже два роки. Тисячі моряків, солдатів і робітників зазнали жорстоких репресій. Багато з них відправлено на каторгу, а керівників повстання — П. Шмідта, М. Антоненка, О. Гладкова, С. Частника було розстріляно.

Севастопольське збройне повстання 1905 р. привернуло до себе увагу всієї країни. В багатьох містах царської Росії відбувалися мітинги, на яких робітники вітали героїчний революційний виступ севастопольців. В. І. Ленін писав, «Навряд чи

³ Г. Сьомін. Революційний Севастополь, К., 1958, стор. 65.

⁴ Там же, стор. 67.

⁵ Там же, стор. 68—69.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 225.

⁷ Революція 1905—1907 рр. на Україні. Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 6, К., 1955, стор. 212.

є підстава радіти переможцям під Севастополем. Повстання Криму переможене. Повстання Росії непереможне»⁸.

Революційні події 1905—1907 рр. в Севастополі свідчили про те, що широкі солдатські і матроські маси переставали бути опорою царизму, що і вони піднялись на боротьбу проти гніту царського самодержавства. Характерною рисою повстання матросів у Севастополі було те, що воно злилося з виступом міських робітників, що в ньому значну організуючу роль відіграли більшовики і створена в ході повстання Рада флотських депутатів.

А. В. ЮРЧЕНКО

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 40.

ДО 100-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ ТОВАРИСТВА ПЕРЕСУВНИХ ХУДОЖНІХ ВИСТАВОК

Товариство пересувних художніх виставок виникло в період важливих суспільних перетворень в Росії, яка після скасування кріпацтва перебувала на шляху буржуазних реформ.

Важливі зміни відбулися і в політичному житті. «Падіння кріпосного права,— писав В. І. Ленін,— викликало появу різночинця, як головного, масового діяча і визвольного руху взагалі і демократичної, безцензурної преси зокрема»¹.

Вихідці з нижчих верств суспільства, різночинці внесли свіжий струмінь повітря і в атмосферу мистецтва, де вони уже в 70-х роках переважали над вихідцями з привілейованого класу—дворянства. Збираючи матеріали для «Художественной статистики» В. В. Стасов підмітив, що «...в архітектурі, живопису, скульптурі, гравюрі... дворян майже немає»². Природно, що вихідці з низів народу прагнули у своїй творчості відобразити реальне життя, яке вони добре знали і розуміли.

В цьому відношенні дуже багато зробило Товариство пересувних художніх виставок, яке «об'єднало майже все, що могло чи лише хотіло бути щирим і правдивим». Своєю творчістю члени Товариства довели, що мистецтво може відігравати не лише «...роль розрадника в скорботі, роль забави досужих людей, кращої, після меблів, прикраси боярських стін»³, а служити меті більш високій, сприяти прогресу суспільства.

На творчість художників-передвижників значний вплив справляли естетичні принципи М. Г. Чернишевського, який підкреслював, що мистецтво повинно показувати життя, пояснювати його, виносити вирок його явищам⁴. Саме до цього й прагнули передвижники, найвищим принципом творчості яких була правда, відображена пензлем і фарбами.

Головними героями пересувних виставок 70-х років були селяни та різночинці. Адже передвижники, керуючись тогочасною передовою естетичною думкою М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, В. В. Стасова і свого ідейного натхненника художника І. М. Крамського, прагнули відтворити народне життя, дійсність, викрити її негативні сторони, вказати шляхи до їх ліквідації.

У боротьбі з Академією, яка відстоювала відірваність мистецтва від життя, принципи так званого «чистого мистецтва», передвижники сформували у російському живопису нову школу—критичного реалізму, яка в 70-х роках минулого століття, відповідаючи настроям більшості російського суспільства, швидко завоювала визнання. «Девізи демократизму, народності і реалізму, висунуті новою школою живопису, привертали усі серця, в особі передвижників живопис став на той же шлях, яким давно уже йшла наша література того часу, що виражала запевніті прагнення всієї інтелігенції»⁵.

У статуті Товариства проголошувався намір влаштовувати в усіх містах Росії пересувні художні виставки з метою наближення мистецтва до народу, надання можливості широким масам ближче познайомитися з прекрасним.

Щороку Товариство влаштовувало пересувні художні виставки і на Україні. Вже перша виставка побувала в Києві та Харкові. Ці українські міста передвижники відвідували регулярно. Пізніше до свого маршруту вони включили Одесу, часто заїжджали у Полтаву, Катеринослав і Єлисаветград. Миколаїв, Чернігів, Кременчук та ряд інших міст України, в які за браком часу вони не могли прибувати щорічно, відвідували так звані паралельні виставки. Наприклад, 1886—1888 рр. така виставка

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 220.

² І. Е. Репін. Переписка, М.—Л., 1949, стор. 119.

³ Ілюстрований каталог 16 передвижної виставки, Спб., 1888, стор. III.

⁴ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. 2, М., 1948, стор. 85.

⁵ «Нива», 1914, № 2, стор. 33.

була споряджена виключно для України. Отже, з творчістю передвижників мали змогу знайомитися жителі принаймні десяти українських міст.

На Україні, коли сюди вперше прибули передвижники, не було жодного загальнодоступного художнього музею і населення знайомилося з творами мистецтва виключно за репродукціями невисокої якості. Товариство «стало просвітителем російського провінціального суспільства в художньому відношенні, стало розсадником художнього інтересу в провінціальній публіці, яка до 70-х років, можна сміливо казати, про живопис не мала уяви»⁶.

Саме виставки передвижників пробудили і підтримували у різних верствах українського суспільства потяг до прекрасного, оскільки давали можливість постійно стежити не лише за творчим зростанням окремих художників, а, можна сказати, всієї російської школи живопису, досягнення якої пов'язувалися з передвижництвом.

Пересувні виставки приваблювали багато відвідувачів, кількість яких рік у рік зростала. Це можна простежити на прикладі м. Києва. 1-у виставку, яка прибула до міста 1872 р., відвідало близько 3,4 тис. чол., наступну — понад 6 тис. чол., 9-у — близько 8 тис. чол., а 11-у — 11 тис. чол. Розпорядник 10-ої пересувної виставки писав П. М. Третьякову: «Взагалі розвиток смаку і потреба витонченого швидко зростає у тих містах, де побуває пересувна виставка. Київ надзвичайно прогресує у цьому відношенні. Картини наші дивляться з такою жадобою, як ніколи»⁷.

Про зростання кількості любителів живопису у Києві свідчать і підсумкові дані відвідування виставок. Якщо експозиції 1—5-ої виставок Товариства відвідали 23,8 тис. чол., то 11—15-ої — понад 38 тис. чол. Усього ж 1—15-у виставки відвідали понад 84 тис. чол. На 16—30-ій виставках кількість любителів досягла 89 тис. чол., всі пересувні виставки відвідали 250 тис. киян.

Велику популярність Товариство мало також у Харкові, де уже 1-у його виставку відвідало понад 5 тис. чол. Щорічні приїзди передвижників значно піднесли у харків'ян інтерес до живопису, потяг до прекрасного. Вони чекали художників з нетерпінням. Тому й не дивно, що з відкриттям виставки, «...зал відразу ж наповнювався відвідувачами, які поспішали швидше одержати насолоду від творчості передвижників»⁸. І. Ю. Рєпін повідомляв В. Д. Полєнова, що на 10-й пересувній виставці в окремі дні кількість відвідувачів досягала понад 1 тис. чол.⁹ Особливий інтерес у харків'ян викликала 12-а виставка, яку оглянули близько 10 тис. чол. Загальна кількість відвідування харків'янами виставок Товариства за п'ятиріччям також підтверджує неухильне зростання серед них популярності творчості передвижників. Порівнявши кількість відвідувачів (1—5-а виставки — понад 18 тис. чол.; 6—10-а — майже 22 тис. чол.; 11—15-а — 31 тис. чол.) бачимо, що творчість передвижників щорічно користувалась все більшою популярністю. За весь час діяльності Товариства виставки відвідали понад 210 тис. харків'ян. Цифрові викладки підтверджують думку харківського художника і художнього критика В. П. Карпова, що Товариство «благотворно вплинуло на розвиток у суспільстві любові до мистецтва і привичку публіку ще до одного високого естетичного задоволення»¹⁰.

В Одесі кількість відвідувачів щороку різко коливалась. Однак на всіх виставках побувало близько 125 тис. чол. У Полтаві 16—20-у виставки відвідало близько 11 тис. чол., а в Катеринославі 26—28-у — майже 9 тис. чол. Протягом 1882—1887 рр. передвижники приїздили до Єлисаветграда 5 разів. До 1902 р. їх виставки відвідало майже 25 тис. єлисаветградців.

Протягом усього періоду діяльності Товариства пересувні художні виставки на Україні відвідали у трьох найбільших містах щонайменше 600 тис. чол. Ще 100 тис. можна додати на інші міста. Отже, на Україні пересувні виставки відвідували щороку приблизно 14—16 тис. чол.

Про те, що виставки Товариства викликали серед українського населення велике зацікавлення живописом, свідчать такі дані: з тисячі мешканців Петербурга виставки передвижників відвідали 18 чол., москвичів — 19, а одеситів — 22, харків'ян — 34, киян — 47¹¹.

Отже, можна констатувати, що виставки Товариства передвижників мали на Україні особливу популярність. Прогресивна громадськість її цінувала в них ідею і благородну мету засновників цього корисного заходу.

О. М. КОВАЛЕНКО

⁶ «Одесский листок», 17 грудня 1892 р.

⁷ В. Афанасьев. Передвижники на Украине. — «Художник», 1960, № 9, стор. 38.

⁸ «Южный край», 3 (16) вересня 1900 р.

⁹ И. Е. Репин. Письма к художникам..., М., 1952, стор. 43.

¹⁰ «Южный край», 4 (16) вересня 1897 р.

¹¹ Энциклопедический словарь (Составители Брокгауз и Эфрон), т. XXXIII, Спб., 1901, стор. 395.

¹² «Киевлянин», 14 грудня 1876 р.

ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Х. М. ПРИСТУПИ

Серед багатьох імен видатних діячів революційного руху на західноукраїнських землях ім'я Хоми Михайловича Приступи займає особливе місце.

Народився Х. М. Приступа 3 листопада 1895 р. у бідній родині галицького селянина-бідняка. Закінчивши сільську школу, навчався у Львівській гімназії, де вперше познайомився з революційною літературою. У роки першої світової імперіалістичної війни служив в австро-угорській армії. Під могутнім впливом ідей Великого Жовтня став активним борцем за соціальне і національне визволення трудящих західноукраїнських земель, за їх возз'єднання з своєю матір'ю — Радянською Україною.

1920 р. Хома Михайлович вступив до лав Комуністичної партії Західної України, став професійним революціонером. Восени того ж року він оселився в м. Луцьку, взяв активну участь в організації нелегальних комуністичних гуртків, виданні революційної преси, проводив велику роботу в організації «Просвіта» і в місцевій організації УСДП. Восени 1922 р. під час виборів послів (депутатів) до польського сейму (парламенту) трудящі Волині одностайно віддали свої голоси за свого кандидата Х. М. Приступу та інших революціонерів-однодумців.

Діяльність Хоми Михайловича в польському сеймі є однією з найбільш яскравих сторінок у всій парламентській діяльності Компартії Західної України (КПЗУ). В багаточисленних інтерполяціях (письмових запитах), у виступах з сеймової трибуни він викривав грабіжницьку колонізаторську політику польського уряду на західноукраїнських землях, виступав проти терору і репресій на захист інтересів і праці робітників і селян.

Бойовий голос Х. М. Приступи звучав на захист покривджених галицьких і волинських робітників і селян, проти розправи окупантів над учасниками революційної майівки 1924 р. в Заболотіві, проти жорстокого режиму терору і розправ над політв'язнями в польських в'язницях-катівнях, проти соціального і національного гноблення. Його полум'яні виступи не раз переривали реакційні депутати і голова сейму, силою намагалися стягнути з трибуни, позбавити депутатських прав і ув'язнити, але він стійко і мужньо продовжував захищати інтереси народу.

«Діяльність Комуністичної польської фракції», — писав у 1928 р. центральний орган КПЗУ журнал «Наша правда», — це безперестанна боротьба проти буржуазного уряду, за селянсько-робітничий уряд. Рівночасно змістом цієї боротьби являється оборона робітничо-селянських прав перед замахами буржуазії та незламний опір проти всіх проявів соціального і національного гніту працюючих мас¹. Ця характеристика діяльності комуністичної фракції повною мірою стосується й Х. М. Приступи, який був не лише її активним членом, але й одним з організаторів і керівників.

За дорученням Волинського окружного КПЗУ і ЦК КПЗУ Х. М. Приступа провадив велику нелегальну партійну роботу поза парламентом. Користуючись правом депутатської недоторканості, а також вільного переїзду по країні і скликання громадських зборів і віч для виступів і звітів перед виборцями, він часто виступав перед робітниками і селянами з полум'яними революційними промовами. За завданням ЦК КПЗУ він займався транспортуванням нелегальної літератури, підтримував зв'язки з окремими комітетами партії, доставляв їм необхідні кошти, брав участь у роботі Волинської окружної організації КПЗУ, в налагодженні видання її преси, в роботі комітетів допомоги голодаючим, потерпілим від поведі тощо.

Польська охранка постійно стежила за ним, а реакційний уряд неодноразово намагався віддати його до суду.

Комуністи Західної України оцінили безстрашну і мужню діяльність Х. М. Приступи: на V конференції (1924 р.) і на II з'їзді КПЗУ (1925 р.) його було обрано членом ЦК, він входив до складу Політбюро ЦК КПЗУ, був делегатом III і IV з'їздів КПП.

У зв'язку з загрозою репресій — Хома Михайлович 1927 р. виїхав до Чехословаччини, а звідти на Радянську Україну. Тут він вступив до лав КП(б)У, взяв активну участь в громадсько-політичному житті, працював у Закордонному бюро допомоги КПЗУ при ЦК КП(б)У, був обраний до складу правління клубу політемігрантів, працював в апараті Наркомпросу УРСР, навчався в аспірантурі Українського інституту марксизму-ленінізму. Він від значну пропагандистську діяльність — виступав з лекціями і доповідями в робітничих клубах, зі статтями в періодичній пресі, викладав, виконував ряд інших партійних доручень. Випробуваного бійця-революціонера партія висунула на відповідальну керівну роботу — голову ЦК МОДР України.

В середині 30-х р. життя Х. М. Приступи трагічно обірвалося. Пам'ять про мужнього революціонера і борця, полум'яного трибуна, комуніста-ленінця живе в народній пам'яті, а його ім'я навічно вкарбоване у літопис героїчної визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель.

А. Д. ЯРОШЕНКО

¹ «Наша правда», 1928, № 1—3, стор. 116.

ДОСЛІДНИК ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯН

(До 70-річчя від дня народження
М. Ю. Смішка)

7 листопада 1970 р. минуло 70 років з дня народження і 40 років наукової і педагогічної діяльності відомого радянського вченого-археолога, доктора історичних наук, професора Маркіяна Юліановича Смішка.

М. Ю. Смішко народився у Львові в сім'ї службовця. У 1919 р. закінчив гімназію, потім кілька років працював на різних роботах, відбував військову службу. У 1925 р. поступив на гуманітарний факультет Львівського університету, після закінчення якого здобув спеціальність археолога і був залишений на кафедрі доісторичної археології. Відтоді почалися перші дослідження Маркіяна Юліановича, зокрема, він провів розкопки відомого могильника перших століть н. е. у с. Гриневі поблизу Львова.

Загальне визнання принесла М. Ю. Смішку його монографія, що вийшла з друку в 1932 р., присвячена культурам раннього періоду Римської імперії на Подністров'ї і Західній Волині. У цій книзі М. Ю. Смішко на основі аналізу великого фактичного матеріалу визначив характерні риси пам'яток липицької і пшеворської культур, хронологічні межі, висвітлив питання господарства, побуту і культури їх носіїв, накреслив територію поширення.

М. Ю. Смішко проводив археологічні дослідження багатьох пам'яток на території західних областей України: могильників перших століть н. е. в Гриневі та Колоколіні, курганних поховань у Підкарпатті, неолітичного поселення та древньоруського городища в с. Малі Грибовичі під Львовом, поселення доби енеоліту в Городищі на Дністрі та багатьох курганів бронзової доби. Про ці дослідження розповідається в ряді опублікованих праць.

Новий етап у науковій і педагогічній діяльності вченого почався з 1939 р., після визволення західноукраїнських земель від польської окупації. М. Ю. Смішко працює доцентом Львівського державного університету ім. І. Франка, читає курс лекцій з археології, історії первісного суспільства, етнографії, керує виробничою практикою студентів. Після створення Львівського відділу археології АН УРСР у лютому 1940 р. керівником його став М. Ю. Смішко.

Тимчасова німецько-фашистська окупація України перервала плідну роботу вченого.

З 1944 р. після вигнання фашистських загарбників і до цього часу вся творча діяльність Маркіяна Юліановича нерозривно пов'язана з Відділом археології при Інституті суспільних наук, де він займає посади завідуючого відділом і заступника директора по науковій роботі.

Післявоєнні роки можна вважати переломними в історії розвитку археологічної науки у західних областях України. Львівські вчені оволодівали теорією марксизму-ленінізму, новою методикою польових досліджень. Особливо плідним цей період був для М. Ю. Смішка. В ті роки ним проведено найбільшу кількість експедицій.

М. Ю. Смішко проводив розкопки на поселеннях першої половини I тисячоліття н. е. у Вікниках Великих, Волиці Страклівській і Костянці на Волині, Неслухові і Залісках на Львівщині, Сухоставі Тернопільської області, Незвиську на Івано-Франківщині, Ізі на Закарпатті, організовував маршрутні розвідкові експедиції, керував роботами аспірантів і наукових співробітників.

В центрі уваги вченого стояли важливі проблеми слов'янського етногенезу, розвитку соціально-економічних відносин і соціальної організації населення Прикарпаття і Волині у першій половині I тисячоліття н. е., зв'язки з римськими провінціями і взаємовідносини між слов'янським та германським світом.

Велике наукове значення мають останні дослідження М. Ю. Смішка в с. Острівці на Івано-Франківщині, де відкрито сарматські поховання, та поселення III—IV ст. у с. Комаріві Чернівецької області, що має велике значення для з'ясування питання про взаємозв'язки Подністров'я з Римською імперією.

Здобуті Маркіяном Юліановичем матеріали лягли в основу багатьох праць, які вийшли у повоєнні роки на Україні та в Москві. Найважливіші з них: «Доба полів поховань в західних областях УРСР» (1948), «Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р.» (1952), «Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных» (1952), «Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР» (1953); «Могильник III—IV століть н. е. у с. Дитиничі Ровенської області (Матеріали і дослідження археології Прикарпаття і Волині» (1961).

В перелічених і багатьох інших працях автор піднімає питання про взаємовідносини населення Прикарпаття і Волині з племенами Подніпров'я, зв'язки з різними групами населення Центральної Європи, племінної структури слов'ян у першій половині I тисячоліття н. е. та ін.

Важливе місце посідає праця М. Ю. Смішка «Відносно концепції про германську належність культури полів поховань» (Матеріали і дослідження археології Прикарпаття і Волині, вип. 3, К., 1961).

У цій статті детально розглядаються праці німецьких націоналістичних авторів П. Рейнеке, Е. Блюме, М. Еберта, К. Таккенберга, а також польських археологів — В. Антоневича, Й. Костежевського, в яких пам'ятки III—V ст. лісостепової частини України приписуються німецьким племенам готів. Критично розглянувши всю аргументацію, М. Ю. Смішко показав наукову неповноцінність джерел, якими вони користувались, та хибність їх методології, а тим самим наукову неспроможність історичної інтерпретації згаданих археологічних пам'яток.

Цінним вкладом у радянську археологічну науку є монографія М. Ю. Смішка «Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е.» (К., 1960 р.), яку він успішно захистив як докторську дисертацію. В основу праці лягли його багаторічні дослідження, на території Підкарпаття.

Ім'я ювіляра невіддільне від історії Інституту суспільних наук АН УРСР. Він брав безпосередню участь в його створенні у 1951 р. та організаційному зміцненні. Займаючи багато років посаду заступника директора Інституту по науковій роботі, доклав багато сил і енергії до вироблення його наукового профілю, піднесення рівня досліджень.

Поряд з великою науково-дослідною і організаційною діяльністю комуніст М. Ю. Смішко веде велику громадсько-політичну роботу.

Археологи України сердечно вітають Маркіяна Юліановича з ювілеєм, бажають йому здоров'я, сил і нових успіхів у вивченні багатого історичного минулого нашого краю.

В. Б

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ПРО БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ПЕРЕКРУЧЕННЯ ДЕЯКИХ ПИТАНЬ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

На сучасному етапі загостреної ідеологічної боротьби імперіалісти використовують свій величезний пропагандистський апарат, щоб перевернути і спотворити героїчну історію нашої соціалістичної Батьківщини.

Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій, що відбулася в червні 1969 р. в Москві, підкреслила необхідність розгортання активного наступу на буржуазну ідеологію і запевнила, що «комуністи і далі непримиренно боротимуться проти буржуазної ідеології, розкриватимуть трудящим справжній смисл їх боротьби і умов досягнення перемоги»¹. Щодо цього набуває особливої актуальності викриття фальсифікаторів історії нашої країни. До численної армії наклепників, що ведуть антирадянську й антикомуністичну пропаганду, належать і українські буржуазні націоналісти. Вони намагаються підірвати дружбу радянських народів, перевернути історію спільної боротьби російських та українських робітників та селян проти насильства й експлуатації за свободу і незалежність. Особливу люту викликає у них перемога в нашій країні соціалістичної революції, що розколола світ на два табори й відкрила нову еру в історії людства.

За останні роки, особливо в зв'язку з 50-річним ювілеєм нашої країни, посилися всілякі екскурси в минуле «дослідників» з націоналістичного табору, з метою відповісти на запитання нового покоління: чому їх діди і батьки опинилися за ґратами України. Антирадянський мюнхенсько-ню-йоркський кварталник «Український історик», що підготовлюється до друку в США, а виходить у ФРН, обіцяє навіть надрукувати з цього приводу цілу серію «монографічних досліджень»². Майстри фальсифікації зазначеної проблеми весь свій антирадянський запал спрямовують на доведення виключно національного характеру масового революційного руху на Україні в 1917 р. Провідну роль ленінської партії, що об'єднала трудящих різних націй та скерувала їх на штурм експлуататорського суспільства, вони або старанно применшують, або начисто відкидають, приписуючи керівництво українськими робітниками і селянами буржуазно-націоналістичним партіям та Центральній раді, а владу Рад зображують як нав'язану українському народові збройною силою.

Об'єднана лютюю ненавистю до української соціалістичної держави агентура імперіалізму з буржуазно-націоналістичного емігрантського середовища шукає у дургорядних обставинах причини краху Центральної ради, старанно обходячи головну причину, що врешті привела її до повної ізоляції й ганебної поразки,— антинародну діяльність.

Права течія в буржуазно-націоналістичній історіографії звинувачує діячів Центральної ради і Генерального секретаріату в нерішучості, угодовстві, відсутності реалізму, в нехтуванні настроїв мас. Маси зображуються вічними носіями націоналістичних ідей, а вся вина за провал створення самостійної України покладається на лідерів Центральної ради³. Ошуканого емігрантського читача підводять до висновку: от, якби сучасні лідери націоналістів очолювали 1917 р. Центральну раду, хід історичних подій на Україні пішов би зовсім іншим шляхом.

На відміну від правої течії, ідейні спадкоємці українських соціал-демократів (УСДРП) і есерів (УПСР) беззастережно беруть під захист Центральну раду. Називаючи себе продовжувачами її справи, вони всіляко культивують вигадану легенду про революційність діячів ради, їх послідовну боротьбу за інтереси українського народу, створюють навколо них ореол непогіршеності⁴. Отже, вони взяли прямиy курс на обілення діячів Центральної ради, які нібито навіть мріяли «створити іділію міжнародного співжиття і братерства»⁵.

¹ «Радянська Україна», 18 червня 1969 р.

² «Український історик», 1967, № 1—2 (13—14), стор. 137.

³ «Вісник» (Нью-Йорк), 1965, № 3 (194), стор. 15; «Сурмач» (Лондон), 1967, № 1—4 (33—37), стор. 3; та ін.

⁴ «Український самостійник» (Мюнхен), 1957, № 3, стор. 9; 1967, № 1, стор. 2.

⁵ «Українське слово» (Париж), 19 листопада 1967 р.

Посилено пропагована антиісторична теза про безкласовість української нації застосовується при оцінці Центральної ради, що зображується всенародним парламентом. Твердження про виняткову місію українського народу, про його соціальну однорідність і відсутність у нього антагоністичних класів має на меті видати вузько-класові цілі української буржуазії за загальнонаціональні, прищепити трудящим уявну єдність національних інтересів.

На доказ революційності Центральної ради, її близькості до мас націоналісти наводять різні цифрові викладки: стільки-то в ній було робітників, стільки-то селян і солдатів, обраних на відповідних з'їздах, представників буржуазії або обходять, або згадують про них побіжно, як про зовсім незначну групу, що, мовляв, ніякої ролі в Раді не відігравала. Старанно приховується політичне зрадництво членів дрібнобуржуазних партій — УСДРП і УПСР, які становили переважну більшість у Центральній раді. Їх революційна фразеологія, як відомо, являла собою зручну ширму для української буржуазії, що прагнула забезпечити собі монопольне право на експлуатацію трудящих України. Лідери зазначених націоналістичних партій були типовими угодовцями, провідниками й активними захисниками буржуазних поглядів, закликали трудящих до співробітництва з буржуазією.

Це наочно стверджує звернення українських соціал-демократів до робітників, опубліковане в центральному органі УСДРП, в якому сказано: «Українське свідоме робітництво... не повинно відштовхнути українську буржуазію від себе в спільній боротьбі за національну волю, за автономію України». Головна мета трудящих, — твердили вони, — створення буржуазної національної держави, а «шлях організованої класової боротьби за соціалізм — це є друге діло практичної діяльності українського робітництва»⁶. Відкинувши основний класовий принцип розв'язання соціальних проблем, українські соціал-демократи й есери скотились на націоналістичні позиції й опинилися в буржуазному таборі. Про це прямо говорив, наприклад, член ЦК УСДРП і Генеральний секретар праці М. Порш на IV з'їзді УСДРП 1 жовтня 1917 р. «Наша партія, увійшовши в Центральну раду, замінила момент класовий національним, — заявив він, — і поки не буде досягнуто об'єднуючої мети, ніякої класової боротьби в Центральній раді не може бути»⁷.

Отже, буржуазно-націоналістичні партії, що верховодили в Центральній раді, нічого спільного з інтересами народу не мали і тримали твердий курс на створення української буржуазної держави.

Якщо запеклі націоналісти покладають відповідальність за поразку на політику Центральної ради, то сучасні її захисники причини краху націоналістичних ідеалів безсоромно вбачають у політичній інертності трудящих мас. За їх словами, робітники й насамперед селяни України «через свій низький культурний та соціально-господарський стан, не були чутливі до українських політичних ідеалів»⁸, були не підготовлені до розв'язання тих політичних завдань, що їх проголошувала Центральна рада. Патентовані фальсифікатори з української буржуазно-націоналістичної еміграції свідомо обходять справжні причини поразки, бо бояться визнати той неспростовний факт, що їх попередників викинули за межі країни робітники й селяни, які виявили найвищий ступінь революційної свідомості. Відкрито заявити, що народні маси України пішли за більшовиками, означає визнати повне банкрутство буржуазно-націоналістичних ідей ще в 1917 р., а також безперспективність їх нинішньої антирадянської діяльності.

Трудящим були чужі націоналізм і сепаратизм. Говорячи на зборах і мітингах про майбутнє України, вони уявляли її суверенною державою, що житиме в нерозривному союзі з революційною Росією. Наприклад, з'їзд селян Київського повіту, в роботі якого взяло участь 250 делегатів, 9 липня ухвалив: «Забезпечення і закріплення здобутків революції по всій Росії можливе тільки при єднанні демократії всіх національностей, що заселяють Росію і Україну»⁹.

Повсюдно ухвалювали резолюції з вимогою автономії, але ніде не йшлося про відокремлення України. Зате характерним для них було підкреслення єдності трудящих, створення в країні державного ладу, що забезпечив би всім націям рівноправність і вільний розвиток та служив інтересам трудового народу. Саме ці думки були властиві робітникам і селянам, тобто більшості населення України, яке усвідомлювало, що головне завдання не в створенні буржуазної держави, навіть «своєї», а в ліквідації суспільства, побудованого на насильстві та гнобленні.

Зважаючи на настрої мас та історичну конкретну ситуацію, лідери українських буржуазних й дрібнобуржуазних партій на словах визнавали необхідність союзу України з Росією на засадах автономії й федерації. Однак українська буржуазія прагнула до створення своєї національної держави, до буржуазно-парламентської республіки, хоч відкрито заявляти про «самостійну Україну» вона не наважувалася, бо

⁶ «Робітнича газета», 10 вересня 1917 р.

⁷ «Робітнича газета», 4 жовтня 1917 р.

⁸ «Український самостійник», 1957, № 3, стор. 9.

⁹ «Робітнича газета», 12 липня 1917 р.

прекрасно розуміла, що не матиме в цьому підтримки серед широких верств селянства — вирішальної сили національного руху, не кажучи вже про українських робітників, яким націоналістичні ідеї були зовсім чужі. «Домагатися самостійної України в той час, — писав, наприклад, один з активних націоналістичних діячів В. Андрієвський, — було однаково, як криги в Петрівку. Про те ні одна партія, ні один солідний політичний діяч говорити не наслідився б...»¹⁰.

Більшовицька партія активно сприяла боротьбі трудящих України за своє соціальне і національне визволення, послідовно відстоювала право українського народу на самовизначення аж до відокремлення і утвердження суверенної держави. У своїй широко відомій статті «Україна», опублікованій 15 червня 1917 р. в «Правде», вождь революції В. І. Ленін писав: «Ми не прихильники дрібних держав. Ми за найтісніший союз робітників усіх країн проти капіталістів і «своїх» і всіх взагалі країн. Але саме для того, щоб цей союз був добровільним, російський робітник, не довіряючи ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській, стоїть зараз за право відокремлення українців, *не нав'язуючи* їм своєї дружби, а *завойовуючи* її ставленням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм»¹¹.

У конкретних умовах масового революційного піднесення після повалення царизму в 1917 р., вимоги автономії України й надання їй вільного розвитку зустрічалися серед трудящих мас схвалення й підтримку.

Проте націоналісти розглядали автономію як перший крок на шляху створення буржуазної національної держави. Голова Київської Ради солдатських депутатів український есер Н. Григорієв (з 1949 р. до своєї смерті (1953) керував українським відділом радіостанції «Голосу Америки») з цього приводу писав: «Далекосягний ідеал усамотінення ховався в скромному покривку автономії». Ці потай виношувані плани були характерні не тільки для близьких до кадетів українських соціалістів-федералістів, але й для дрібнобуржуазних партій — УСДРП і УПСР, які прикривали свій націоналізм революційною фразою. Центральна фігура українських соціал-демократів, голова Генерального секретаріату В. Винниченко на засіданні Малої ради 10 жовтня заявив, що його партія не зв'язує себе з певною формою державного устрою і залишає за собою право змінювати її залежно від конкретної ситуації¹²⁻¹³. Таке, на перший погляд, вірне тлумачення було по суті антипролетарським, обмеженим й вузьконаціоналістичним, бо обходило питання про саму державу, про союз і єдність трудящих різних націй для перемоги над капіталізмом. Подібні заяви залишали угодовцям можливість для відступу, що, врешті, привів їх до остаточного переходу на позиції буржуазії, до виступу проти соціалістичної революції та першої в світі робітничо-селянської держави.

Згодом, коли вже не було особливих причин для маскування, В. Винниченко заявив на VIII сесії Центральної ради 16 грудня: «Я зовсім не боюся слова «самостійність» і ніколи її не цурався»¹⁴. «Я повторюю, що я абсолютно не боюся слова «самостійність»¹⁵. Отже, гасло «самостійна Україна» керівники Центральної ради відкрито висунули тільки після перемоги соціалістичної революції, намагаючись у такий спосіб затримати поширення ідей Великого Жовтня на українській землі.

Свого часу буржуазно-націоналістична історіографія активно пропагувала порочну тезу про нейтралітет Центральної ради у період збройної боротьби мас, керованих більшовиками, проти контрреволюційного Тимчасового уряду.

Але цю наскрізь фальшиву легенду про нейтралітет радянські історики викрили ще в 30-х роках. Проте вона і досі існує в реакційній зарубіжній літературі, хоча, щоправда, з деякими видозмінами. Заперечувати народний характер Жовтневої революції українські буржуазні націоналісти вже не наважуються, але зображують справу так, ніби тільки в центральній Росії більшовики виступили ініціаторами революційного руху. А на окраїнах, мовляв, революція пішла зовсім іншим шляхом і керівництво боротьбою проти контрреволюційних сил узяли в свої руки місцеві дрібнобуржуазні партії.

Фальсифікуючи історичні події, націоналісти писали, що повстання проти військ Тимчасового уряду в жовтні 1917 р. у Києві очолили українізовані полки, а більшовики нібито ніякого відношення до розгрому контрреволюційних частин не мали; у такому дусі пише про Жовтень у Києві махровий націоналіст Р. Млиновецький: «Українські частини (початково не виступаючи проти більшовиків) билися з військами уряду Керенського і, розбивши їх, змусили скласти зброю, після чого вислали їх на

¹⁰ В. Андрієвський. З минулого (1917 рік на Полтавщині), Берлін, 1921, ч. I, стор. 61.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

¹²⁻¹³ «Нова Рада», 12 жовтня 1917.

¹⁴ «Народня воля», 18 грудня 1917 р.

¹⁵ «Нова Рада», 19 грудня 1917 р.

Дон»¹⁶. Аналогічно тлумачать події й упорядники націоналістичної хроніки подій 1917 р. на Україні¹⁷.

Дещо іншу картину на перший погляд змалював П. Мірчук — нібито Центральна рада нейтральна, солдати-українці цілком байдужі до подій, а боротьбу вели тільки більшовики¹⁸. Але обидва погляди, при всій їхній уявній полярності, служать одній меті — приховати суть подій, перекутити їх, фальсифікувати історію, створити враження, ніби події на Україні нічого спільного не мали з тим, що відбувалося по всій країні, тому маси (за Мірчуком) були цілком індивідуальні, а якщо й виступали (як твердить Млиновецький), то мали свої особливі національні завдання й цілі.

Слід зазначити, що деякі автори з числа ідейних спадкоємців УПСР і УСДРП всупереч історичній дійсності намагаються створити нову казку про Центральну раду, показати активну роль цієї контрреволюційної буржуазно-націоналістичної організації в керівництві революційною боротьбою в Києві в жовтні 1917 р. Подібна низькопробна фальсифікація залишила далеко позаду попереднє покоління буржуазно-націоналістичних писак. «У боротьбі з штабом російських військ перемогу здобула Центральна рада»¹⁹, — пише В. Маркус.

Вигадки окремих авторів не мають меж. Центральна рада, за словами мюнхенського квартальника, розгорнувши бойові дії в жовтні 1917 р., вигнала з Києва як війська Тимчасового уряду, так і більшовиків²⁰.

Хід подій у Києві в жовтні 1917 р. висвітлено в працях радянських істориків-дослідників²¹. Однак на деяких моментах слід спинитися, щоб показати облудність буржуазно-націоналістичної історіографії, що ігнорує фактичні події, безсоромно їх фальсифікуючи. Як відомо, Рада посідала ворожу позицію щодо Жовтневого збройного повстання в Петрограді і намагалася не допустити його поширення на Україну²². Але вплив соціалістичної революції й ленінських декретів — «Декрету про мир», «Декрету про землю» — був настільки величезний, що навіть в українізованих військових частинах — цієї, здавалося б, надійної опори Центральної ради, незважаючи на посилену націоналістичну обробку та пряму заборону будь-якого втручання на випадок виступу, визрівало явне співчуття і прагнення допомогти своїм братам по класу. Про подібні настрої говорив на ранковому засіданні Центральної ради в день повстання у Києві 29 жовтня Генеральний секретар у військових справах С. Петлюра. «Українські частини, — заявив він, — поки що спокійні, але не можна поручитись, що вони також не виступлять, бо між ними та більшовицькими частинами ходом подій за останні дні утворилися деякі товариські зобов'язання»²³.

У дні напружених боїв, коли представники націоналістичної Ради вели таємні переговори з штабом, а Генеральний секретаріат звертався із закликом, «щоб усі частини військ і всі громадяни України негайно припинили напад одних на одних»²⁴, загрожуючи «рішуче боротися з усіма спробами підтримувати петроградське повстання»²⁵, червоногвардійці, робітники київських заводів, революційні солдати із зброєю в руках боролися за владу Рад. Повсталих підтримував ряд українізованих полків. Газета українських есерів, змушена була визнати, що на бік повстанців перейшли «деякі частини українців»...²⁶. Про це йшлося в телеграмі Раднаркому від голови Київського військово-революційного комітету Л. Л. Пятакова у місцевій пресі, в тому числі і в націоналістичній²⁷.

Отже Центральна рада, Генеральний секретаріат, українські дрібнобуржуазні партії діяли в таборі противників Жовтневої революції. Зважаючи на настрої робітників і солдатів, Рада обмежувалась лише заявами, спрямованими на стримання мас від виступів на боці більшовиків. Зате соціалісти-федералісти цілком відверто говорили про свою ненависть до більшовиків, необхідність єдності з російською буржуазією для придушення революції.

¹⁶ Р. Млиновецький. Історія українського народу (Париси з політичної історії), Мюнхен, 1953, стор. 6, 428. Антинаукове ставлення до подій минулого цей «учений» висловив у передмові, де він відверто заявляє, що для нього історичний факт не має абсолютно ніякого значення.

¹⁷ Велика українська революція (матеріали до відновлення української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року, Нью-Йорк, 1967, стор. 37.

¹⁸ П. Мірчук. Від другого до четвертого універсалу, Торонто, 1955, стор. 25. «Український самостійник», 1957, № 3, стор. 11.

²⁰ „Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart“, 1967, № 39, стор. 71.

²¹ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. I—II, К., 1967.

²² 1917 год на Киевщине. Хроника событий, К., 1928, стор. 322.

²³ «Нова рада», 3 листопада 1917 р.

²⁴ «Робітничка газета», 1 листопада 1917 р.

²⁵ 1917 год на Киевщине, стор. 330.

²⁶ «Народия воля», 1 листопада 1917 р.

²⁷ «Робітничка газета», 3 листопада 1917 р.

«Нейтралітету бути не може,— писав заступник М. Грушевського по Центральній раді С. Єфремов у своїй статті «Останній бій»,— справа стоїть ясно, коли до неї підходити без попередніх мірок та тенденційного наміслу. І заплутувати її не годиться і небезпечно. Йде останній бій, од якого ніхто не повинен ухилятися»²⁸.

Буржуазно-націоналістичні автори, незалежно від їх партійної приналежності, описуючи події 1917 р. на Україні, одностайні в своїх фальсифікаторських твердженнях щодо більшовиків та поширення їх ідей у масах. Вони не відзначаються оригінальністю думки, а тим більше, якимсь новим фактичним матеріалом. Ось що можна прочитати, наприклад, у виданій у Мюнхені книзі: «Більшовицькі гасла не знаходили ніякого відгукону серед неросійських народів, що від самого початку визначили себе на боці антикомуністичних сил, ...не тільки село, а й промисловий пролетаріат далекий від того, щоб іти за більшовицькими гаслами, ... в Україні, а ні в Києві, ані в промислових центрах—Харкові і Катеринославі вони не мали будь-якого опертя в масах»²⁹.

Фактичних даних автори подібних творів не наводять, а обмежуються лише наклепами на робітничо-селянську державу та ленінську партію. Та перекинувши події, вони при всьому бажанні не можуть приховати факту існування більшовицьких організацій на Україні, але зображують їх невеликою, відірваною від мас, групою людей. За словами буржуазних націоналістів, на момент скликання I Всеукраїнського з'їзду Рад більшовиків на Україні була «маленька жменька змовників» — тільки 4364 чол.³⁰ В націоналістичній історіографії для характеристики більшовицьких організацій України в 1917 р. дана цифра є нині визначальною³¹. Щоправда, вона зустрічається в нашій літературі, але зазначене число стосується не 1917 р., а зовсім іншого періоду, коли більшовицькі організації в зв'язку з окупацією України кайзерівськими військами змушені були піти в підпілля³².

Щодо 1917 р., то після повалення царського самодержавства більшовики на Україні налічували трохи більше 1,5 тис., а до кінця року становили 70 тис. чол.³³

Партія більшовиків спиралася на широкі маси пролетаріату й бідного селянства. «Більшовики,— писав В. І. Ленін,— мали за собою в листопаді 1917 року гігантську більшість пролетаріату»³⁴.

Свого часу українські соціал-демократи відзначали значну кількість більшовиків на Україні, називаючи тільки на Донбасі 16 тис. членів РСДРП(б)³⁵. Показово, що націоналістична література, рекламуючи вплив дрібнобуржуазних партій серед українських трудящих знову ж таки не посиляється на факти й дані, бо вони заперечують наявність такого впливу. Наприклад, у Харкові, як відомо, до УСДРП записалося 700 чол., на зборах бувало близько 80 чол., а членські внески сплачувало 170—180 чол.³⁶ У Миколаєві, за повідомленням центрального органу партії, «властиво кажучи, партійного життя як такого (підкреслено в документі — Ю. Г.), не було»^{37—38}. Про Катеринославі вичерпні відомості дає І. Мазепа, якого ніяк не можна запідозрити в применшенні ролі УСДРП. «Як була нас жменька в два десятки людей на початку революції, такою залишилася до самого мого від'їзду з Катеринослава, після двох років революції»³⁸. Аналогічне становище склалося й по інших містах України. Вплив УСДРП був надзвичайно слабким.

Порівняно з УСДРП партія українських есерів була численною. У доповіді ЦК III з'їзду УПСР 21 листопада 1917 р., зазначалося, що в партії 75 тис. членів³⁹. Під час виборів до Установчих зборів українські есери дістали найбільшу кількість голосів⁴⁰. Але наслідки виборів відбивали стан лише на першу половину листопада. Справді, селянство підтримало українських есерів, але зробило це тільки тому, що III універсал від 7 листопада, написаний під впливом ленінських декретів, обіцяв народу землю. Між тим, виходила досить парадоксальна картина. «Чужі» комісари передають народові землю, а «своя» Рада всіляко гальмує цей природний революційний процес.

²⁸ «Нова Рада», 29 жовтня 1917 р.

²⁹ К. С. Кононенко. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917—1960, Мюнхен, 1965, стор. 65—66.

³⁰ Говорить радіо визволення. Збірка матеріалів української редакції, кн. I, Мюнхен, 1956, стор. 129.

³¹ Енциклопедія українознавства, т. II, ч. II, Мюнхен, 1957, стор. 698.

³² Нариси історії Комуністичної партії України (видання друге, доповнене), К. 1964, стор. 237.

³³ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 198—199; Ю. М. Гамрецький. Про чисельний склад більшовиків на Україні в 1917 р.— УІЖ. 1962, № 5, стор. 17, 23.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 231.

³⁵ «Робітнича газета», 14 вересня 1917 р.

³⁶ «Робітнича газета», 26 серпня 1917 р.

^{37—38} «Робітнича газета», 5 листопада 1917 р.

³⁹ «Народня воля», 23 листопада 1917 р.

⁴⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 229, 243.

Селянство, яке з таким нетерпінням чекало справедливого розв'язання земельного питання, дедалі більше переконувалося, що від Центральної ради землі не одержиш. Тому на селянських сходах, мітингах і з'їздах все частіше лунали голоси про необхідність розподілу землі у відповідності з ленінським декретом. «По селах Чернігівщини дуже шириться більшовицька агітація»,— повідомляла газета соціалістів-федералістів — «Нова Рада»⁴¹.

Про падіння авторитету Центральної ради серед українського селянства свідчить доповідна записка її інструктора В. Коряка по Вовчанському повіту на Харківщині, датована 17 листопада 1917 р. Описуючи настрої населення повіту за останній тиждень, він стурбовано запитував, коли ж нарешті буде вирішено питання про землю. «Селянство непокоїться,— писав інструктор,— а нічого нового досі нема. Доводиться якось зволікати справу, закликаючи населення до спокою, а це призводить до обвинувачення Центральної ради, що й вона тільки все обіцяє, а нічого не робить — це з боку селян, і що вона призводить до анархії — це з боку правих елементів та російських соціалістів. Становище репрезентанта Центральної ради цілком непевне. Всі невдоволені. На селі збільшується більшевизм»⁴².

Навіть В. Винниченко у заяві від імені Генерального секретаріату змушений був заявити на засіданні Малої ради 21 листопада про те, що «комісари мають вплив на народні маси»⁴³. Згодом лідер української націоналістичної партії соціалістів-федералістів С. Єфремов дивувався тій обставині, що Центральна рада в такий надзвичайно короткий строк розгубила свій колишній вплив і авторитет. «Це бринить парадоксом,— читаємо в одній з його підсумкових статей, що аналізували минулі події,— але це суцільна правда: коли Центральна рада не мала власті формальної, то саме тоді вона і тішилася найбільшим впливом, а власть немов одібрала у неї шляхи до мас і підборкала сміливе завзяття... у селі все потроху вислизнуло з наших рук... І от наслідки ми маємо: в критичний час ґрунт почав усуватись нам з-під ніг, підпори не стало, і саме українізоване військo або просто в більшовики пошилось, або почало додержувати нейтралітету»⁴⁴.

Жовтнева революція змела ненависний Тимчасовий уряд, на який Центральна рада постійно кивала, як на основне гальмо, що перешкоджало впровадженню в життя намічених нею заходів. Тепер вона залишилась наодинці з масами, а останній II Всеросійський з'їзд Рад і Ленінський Раднарко дали наочний політичний урок того, як діє влада, коли вона справді відбиває інтереси трудящих.

Якщо III універсал породив у селян сподівання, то наступні події не лишили сумнівів щодо намірів Центральної ради. Кінець будь-яким ілюзіям поклало обговорення земельного закону на VIII сесії Центральної ради в середині грудня 1917 р., коли вже вся Україна була охоплена селянськими повстаннями. Про могутній аграрний рух за перехід поміщицьких земель до рук народу говорив 14 грудня в своїй доповіді заступник Генерального секретаря земельних справ Б. Мартос. «Більшу частину доповіді,— сповіщала газетна інформація,— зайняли повідомлення про ті страшні розрухи та безлад, що виникли по селах через хибно зрозумілий проголошений III універсалом перехід землі до рук народу»⁴⁵. Про розмах селянського руху, спрямованого проти Центральної ради, свідчить факт, наведений на її засіданні 16 грудня — 15 грудня одержано «240 телеграм про погроми та заколоти тільки в трьох українських губерніях»⁴⁶.

Земельний закон, складений у дусі роз'яснень до III універсалу, зустрів різку відсіч з боку селянських делегатів, присутніх на VIII сесії. В нашій літературі широко цитуються висловлювання селян Гуленка, Боба, Манька та інших, які піддали за значення законопроект нищівній критиці⁴⁷. Центральна рада створила чергову комісію для вироблення нового земельного законопроекту. Вона «спізнилася з своїм земельним законом,— підкреслює горезвісний «українознавець» П. Феденко,— сподіваючись передати земельну справу в Україні на вирішення української установчої ради»⁴⁸. Подібними твердженнями буржуазно-націоналістичні автори памагають створити хибне уявлення, ніби Рада була настроєна передати землю народові, але їй перешкодили це здійснити. Та факти говорять самі за себе. Ставши на шлях невизнання Радянської влади, різко засудивши Жовтневу соціалістичну революцію, Центральна рада відкрито перейшла до стану ворогів робітничо-селянського уряду, експлуатувала його в інтересах контрреволюції. Неминучим наслідком такої антинародної політики були відмова передати землю селянам, а потім змова з німецькими імперіалістами та пряме зрадинство нею національних інтересів.

⁴¹ «Нова рада», 18 листопада 1917 р.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 38, арк. 59.

⁴³ «Народня воля», 23 листопада 1917 р.

⁴⁴ «Нова Рада», 8 (20) лютого 1918 р.

⁴⁵ «Народня воля», 15 грудня 1917 р.

⁴⁶ «Народня воля», 17 грудня 1917 р.

⁴⁷ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1 стор. 224.

⁴⁸ П. Феденко. Український рух у XX столітті, Лондон, 1959, стор. 128.

Буржуазно-націоналістична історіографія намагається звести наклеп на Ради робітничих і солдатських депутатів, зобразити їх зовсім неавторитетними організаціями. «Населення виявляло байдужість до цих Советів, а тому комуністам удалося майже скрізь узяти совети в свої руки»⁴⁹⁻⁵⁰, — пише один з лідерів української емігрантської контрреволюції Б. Мартос.

Подібне безумство тепер широко пропагується в зарубіжній реакційній літературі. Хоча свого часу, коли в пам'яті були ще свіжі події тих буремних років і ще жили багато їх учасників, навіть буржуазно-націоналістичні автори не дозволяли собі такої зухвалої брехні. Крізь зуби, вони змушені були визнати силу й авторитет Рад як масових революційних органів влади трудящих.

Але всі автори націоналістичного табору без винятку намагаються приховати ту величезну привабливочу силу, яку мали Ради серед широких мас українських робітників і селян, і той факт, що спроба українських соціал-демократів і есерів підкорити собі Ради закінчилася крахом. На виборах до органів революційної влади вони одержували таку мізерну кількість голосів, що на серйозний вплив у них розраховувати не могли.

Як свідчать документи, за своїм характером і спрямованістю Ради показали себе протягом 1917 р. як цілком чужі буржуазним націоналістам органи нової народної влади.

В буржуазних органах місцевого самоврядування націоналістів, так само як і в Радах, назічувалися одиниці. Однак буржуазні думи були проти встановлення влади повсталого народу і вже одним цим імпонували Центральній раді. Враховуючи роль Рад у революції, вони не відкривали по них ще прямого вогню, а навпаки, намагалися зобразити себе у вигляді їх захисників, а Центральну раду — як Всеукраїнську Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів. Намагаючись підкорити собі Ради, вони лицемірно заявляли, що Ради «ще довго матимуть велике значення»⁵¹, а водночас підкреслювали необхідність координації їх діяльності з міськими думами.

Хиткість своїх позицій націоналісти добре розуміли. Оголосивши Центральну раду і Генеральний секретаріат вищими органами влади на Україні, вони знали, наскільки не міцна вона. Тому, враховуючи вплив більшовиків у Радах і значення останніх, вдавалися до спроб заручитися їх підтримкою. У передовій статті «Наша влада», вміщеній 3 листопада в центральному органі УСДРП, сказано: «...Першим завданням у цьому напрямі повинно бути залучення в якнайближчому часі до участі в управлінні краєм представників значної частини пролетаріату на Україні — представників с.-д. партії більшовиків»⁵². Там же йшлося про те, що організація влади на місцях повинна здійснюватися «в тісному контакті з місцевими Радами робітничих, солдатських та селянських депутатів». Така позиція була не випадковою. Українські есери так само, як і соціал-демократи, прагнули підкорити собі Ради.

Проте маневр націоналістів, розрахований на те, щоб поглинути Ради й усунути їх з арени активного політичного життя, провалився, а їх облудні заяви щодо скорідності з Радами викрили більшовики.

Дальше посилення позицій більшовиків у Радах, їх незмінний курс на соціалістичну революцію виключали можливість перетворення Рад в опору Генерального секретаріату. Націоналісти відмовляються від спроб підкорення Рад своїм завданням і починають проти них дедалі активніший наступ⁵³.

Твердий курс, що його тримали націоналісти на ліквідацію Рад, розкрив III універсал, нічого не сказавши про роль і завдання Рад, але чітко провівши думку про Центральну раду як про носія влади в центрі та про збереження буржуазних органів місцевого самоуправління, які мали сконцентрувати в своїх руках місцеву владу. Так Центральна рада скинула з себе маску народної організації і зайняла цілком визначену позицію щодо Рад, а невдовзі розпочала проти них справжній похід. Навіть сам М. Порш, коли був Генеральним секретарем військових справ визнавав, що по Україні спостерігались непоодинокі факти нападу «з боку отрядів українського війська відносно Советів робітничих і солдатських депутатів та інших організацій»⁵⁴.

Цим самим націоналістична Центральна рада, розгорнувши свої дії проти Рад робітничих і солдатських депутатів, а також і більшовицьких організацій, остаточно викрила себе як антинародну організацію.

Вся буржуазно-націоналістична історіографія без винятку вже понад 50 років безперервно галасує про «московський червоний імперіалізм», наклепницьки твердить нібито Радянську владу нав'язано українському народові ззовні, а ідеї лєнінізму чужі інтересам трудящих України. Численні документи начисто спростовують подібні ви-

⁴⁹⁻⁵⁰ Б. Мартос. Завоювання України більшовиками. — «Український збірник», кн. I, Мюнхен, 1954, стор. 32.

⁵¹ «Робітнича газета», 27 жовтня 1917 р.

⁵² «Робітнича газета», 3 листопада 1917 р.

⁵³ «Нова Рада», 5 листопада 1917 р.; 1917 год на Киевщине, стор. 525; «Робітнича газета», 5 листопада 1917 р.

⁵⁴ «Робітнича газета», 30 грудня 1917 р.

гадки і незаперечно переконують у тому, що коли Центральна рада виступила проти здійснення історичних рішень II Всеросійського з'їзду Рад, по всій Україні розгорнувся масовий революційний рух. В єдиних загонах проти контрреволюції билися представники українських та російських робітників і селян, а також інших народів нашої багатонаціональної країни. Це була єдина сім'я борців проти соціального й національного гноблення царизму, поміщиків і буржуазії.

Внаслідок масовості народного руху проти Центральної ради остання за кілька тижнів втратила контроль над підвладною їй територією. Націоналістична преса того часу не могла приховати цього факту. «Так звані українізовані частини відмовлялися обороняти рідний край від наступаючих більшовиків... з обуренням писала «Народня воля» в передовій статті під характерною назвою «Вмивають руки». «На залик стати до зброї,— зазначалося в ній,— ці солдати відповідали, що не хочуть «проливати братньої крові»⁵⁵. В. Винниченко у своїй книзі, написаній слідами тогочасних подій, неодноразово писав про підтримку українізованими частинами повсталих робітників і селян⁵⁶. Та й незадовго до смерті В. Винниченко, який залишився до кінця своїх днів ворогом Радянської держави, звертаючись до минулого, знову підтвердив, що Рада у вирішальний момент опинилась у повній ізоляції, «маси не пішли за Центральною радою».

Отже всім ходом історичних подій, перш за все впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, антинародною діяльністю Центральної ради, її змовою з калединською контрреволюцією та німецьким імперіалізмом, українські трудящі маси були підведені до необхідності розгрому націоналістичної Ради та встановлення своєї робітничо-селянської республіки. Цьому сприяло те, що українському народу подали моральну й політичну підтримку революційні робітники й селяни багатонаціональної країни.

Свою революційною боротьбою пролетаріат і трудяще селянство України внесли значний вклад у загальну боротьбу за перемогу диктатури пролетаріату в усій країні. Жовтневе збройне повстання в обох столицях — Петрограді і Москві, яке мало вирішальне значення для революційної боротьби на окраїнах Росії, в свою чергу, здобуло їх могутню підтримку. «... І якщо революція,— писав В. І. Ленін,— з такою швидкістю, в декілька місяців, навіть в декілька тижнів, зробила свою справу, то це тому, що ми цілком поклалися на місцеві елементи, що ми відкривали їм повний простір дій, що ми саме з місць чекали того ентузіазму, який створив непереборність і швидкість дій нашої революції»⁵⁷.

Така правда історії, що її так бояться націоналісти. Нехитра мета їх фальсифікаторських вправ досить очевидна — будь-якими шляхами і засобами звести наклеп на нашу країну, її минуле й насамперед на славу історію Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка є дороговказом для трудящих усіх країн. Для цього вони старанно обминають питання про розмах класової боротьби на Україні в 1917 р., про ступінь революцізації мас, вплив більшовицьких ідей серед трудящих, готовність українських робітників і селянської бідноти до знищення буржуазного ладу і побудови соціалістичного суспільства.

Брехливими заявами про «національну революцію», про «особливий» шлях України вони силкуються перекреслити спільну героїчну боротьбу братніх народів за своє визволення, штучно протиставити їх один одному, послабити їх непорушну єдність і кінець-кінцем відірвати Україну від дружної сім'ї соціалістичних націй.

Та як би не викручувалися буржуазні націоналісти, до яких би вивертів не вдавалися, які б не вигадували нові, на їх погляд, переконливі варіанти пояснення причин свого краху, ніколи не приховати того очевидного факту, що українські робітники й селяни ще 1917 р. підписали їм остаточний вирок і ось уже більш як півстоліття разом з іншими братніми народами багатонаціональної Радянської країни ідуть шляхом, прокладеним Великим Жовтнем.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

⁵⁵ «Народня воля», 16 (29) січня 1918 р.

⁵⁶ В. Винниченко. Відродження нації, ч. II, Київ — Відень, 1920, стор. 254, 255; та ін.

⁵⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 356—357.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

М. В. КОВАЛЬ. ВСЕ — ДЛЯ ПЕРЕМОГИ.
ПОДВИГ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ
У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ
1941—1945 рр.

Вид-во «Наукова думка», К., 1970, 194 с.

Монографія М. В. Ковалю у стислій формі розповідає про ратний і трудовий подвиг трудящих України в роки Великої Вітчизняної війни. Написано її з глибоким знанням історії Великої Вітчизняної війни, на базі ретельного вивчення широкого кола архівних матеріалів і друкованих джерел. Книга містить багато фактів, переважна частина яких маловідома, або друкується вперше.

Рецензована праця написана на рівні сучасних вимог радянської історичної науки. Широко спираючись на теоретичну спадщину класиків марксизму-ленінізму, автор переконливо показує величезну роль в умовах війни ідей Маркса—Леніна про захист соціалістичної Вітчизни. Аналізуючи фактичний матеріал на основі марксистської методології, автор при досить невеликому обсязі книги зумів різнобічно і ясно висвітлити вклад трудящих Української РСР в перемогу СРСР над фашистською Німеччиною.

З метою повної і послідовної розробки теми автор спрямував увагу на висвітлення трьох складових частин всенародного подвигу: 1) ратного героїзму воїнів Червоної Армії і ролі трудящих у зміцненні її обороноздатності; 2) всенародної боротьби у ворожому тилу; 3) трудового подвигу працівників радянського тилу. Відповідно до такої структури монографія має три розділи, кожен з яких складається з ряду тематично пов'язаних між собою параграфів. Щоб уникнути повторень загальновідомих положень, в основу написання праці покладено проблемно-хронологічний принцип. Завдяки такій структурі монографія дає цілісне уявлення про ратний і трудовий подвиг українського народу в його спільній з усіма народами Радянського Союзу самовідданій боротьбі проти німецького фашизму.

У праці аргументовано показано неспроможність спроб буржуазних фальсифікаторів історії, у тому числі українських націоналістів, подати у спотвореному вигляді боротьбу українського народу проти німецько-фашистських загарбників.

У книзі переконливо доведено, що воїни-українці, як і представники інших народів СРСР, від першого до останнього

дня війни виявили масовий героїзм у боях з ненависним ворогом. Чимало їх було серед безсмертних захисників Бреста. 108 українців удостоєні звання Героя Радянського Союзу за подвиги під час штурму Берліну (стор. 21).

Грунтовно висвітлюється в книзі процес повсякденного зміцнення зв'язків фронту й тилу, як одного з невід'ємних і закономірних явищ соціалістичного ладу. Яскравим проявом радянського патріотизму наших людей став масовий рух трудящих по збиранню коштів на будівництво бойової техніки, теплої одягу і подарунків фронтовикам, участь населення у будівництві різних споруд оборонного значення, збудові залізниць, мостів, шляхів тощо.

З хвилюванням читаються сторінки, що розповідають про різні форми всенародного, справді батьківського піклування, яким оточили патріоти Радянської України поранених і хворих воїнів, сім'ї фронтовиків, інвалідів війни, дітей-сиріт. Велику роботу по вдосконаленню бойової техніки провели українські вчені. Багато радянських воїнів було повернуто до лав діючої армії завдяки діяльності медиків України і, насамперед, таких як О. О. Богомолець, М. М. Губергріц, М. Д. Стражеско, В. П. Філатов, Г. В. Фольборт та інші (стор. 57). Важливе значення в підвищенні морально-політичного стану радянських воїнів відіграла шефська культурно-масова робота української творчої інтелігенції.

Пристрасно таврує автор злочинні дії гітлерівців та їх підлих найманців — українських буржуазних націоналістів. На основі документального матеріалу в монографії розкривається невпинний процес розкладу фашистського окупаційного режиму, банкрутство теорії й політики українського буржуазного націоналізму. Автор аргументовано показує, що антирадянська спрямованість політичної програми націоналістичних банд у кінцевому результаті остаточно викрила їх як зрадників народу і найманих вбивць, привела до остаточного краху.

Досить глибоко розкриває монографія форми й методи боротьби радянських людей на тимчасово окупованій ворогом території України. Безумовним досягненням автора є висвітлення ще недостатньо дослідженого в історичній літературі питання про масовий саботаж, бойкот та диверсії з боку радянських людей щодо економічних, воєнних і політичних заходів окупантів. Матеріали книги показують, як широко задумалий гітлерівцями план реставра-

ції капіталістичних порядків на Україні та експлуатації природних і промислових багатств ганебно провалився.

У складних умовах окупаційного режиму і кривавого фашистського терору український народ самовідданою боротьбою яскраво довів свою вірність Комуністичній партії і соціалістичній Вітчизні. Ґрунтовно, із знанням справи автор розкриває джерела антифашистської боротьби в тилу ворога, підкреслюючи насамперед її масовий, всенародний характер. Навіть вороги вимушені були визнати, що «партизанська боротьба нині є боротьбою за більшовизм... Вона є народним рухом...» (стор. 117).

На численних фактах висвітлено трудовий вклад трудящих України в перемогу Радянського Союзу над фашистською Німеччиною. Цікаві матеріали наводить автор, характеризуючи величезну роботу партійних та радянських органів по перебудові народного господарства на воєнний лад та перебазуванню продуктивних сил республіки у східні райони країни.

Рецензована праця підкреслює політичне співробітництво та економічну взаємодопомогу трудящих УРСР та братніх народів у тилу країни. Разом з усім радянським народом евакуйовані на схід робітники, колгоспники, інтелігенція України, не шкодуючи сил, наробували військово-економічний потенціал радянської країни, наближали велику перемогу.

Належне місце у монографії займають

питання відбудови та дальшого розвитку народного господарства. У книзі є цікаві дані про величезне значення братерської допомоги всіх народів СРСР і, особливо, російського народу у відродженні економічного та культурного життя у визволених районах України.

Матеріали книги переконливо свідчать, що величезну роль в зміцненні єдності фронту й тилу, в мобілізації трудящих України, як і всього Радянського Союзу, на ратні й трудові подвиги відіграла титанічна робота Комуністичної партії.

Разом з тим слід вказати, що ряд питань у монографії висвітлюється загальною вже загальною. Так, на наш погляд, потрібно було б повніше розкрити форми та методи ідейно-політичної роботи серед населення визволених районів України, ширше показати взаємодопомогу трудящих міста і села в період відбудови народного господарства республіки і т. д. Деякі дані потребують уточнення.

Монографія М. В. Ковалю має позитивне значення у справі дальшої розробки актуальних проблем ратного й трудового подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Жаль, що така цікава, добре ілюстрована фотографіями і потрібна не лише для істориків і пропагандистів, але й для широкого кола читачів книга вийшла з друку невеликим тиражем.

М. О. Буцько, В. Н. Томек

В. І. ПОЛУРЄЗ. КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ — ОРГАНІЗАТОР ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ.

*Вид-во Київського університету,
К., 1969, 132 с.*

Важливе наукове значення має висвітлення та узагальнення історичного досвіду КПРС по мобілізації трудових зусиль радянського народу на створення матеріально-технічної бази комунізму. Вивчення і широке використання нагромадженого досвіду сприятиме партійним організаціям у піднесенні рівня організаторської і політичної роботи в масах. В цьому плані заслуговує на увагу й рецензована монографія, в якій узагальнюються результати діяльності партійних організацій підприємств важкої промисловості УРСР по розвитку трудової активності робітничого класу в роки семирічки. В ній розкрито форми і методи партійного керівництва соціалістичним змаганням, розповідається про новаторів виробництва, про заходи, спрямовані на прискорення науково-технічного прогресу.

У монографії показано як втілюються в життя принципи соціалістичного змагання, визначено методи його організації та шля-

хи розгортання, підкреслена роль КПРС у цьому процесі в період розгорнутого комуністичного будівництва. На конкретному матеріалі проілюстровано як Комуністична партія, її первинні організації своєчасно підтримували, запроваджували і розвивали нові форми соціалістичного змагання, зокрема, його вищу форму — рух за комуністичне ставлення до праці.

Значне місце відводиться висвітленню ролі громадських організацій — профспілкових і комсомольських у впровадженні цих починань.

В умовах постійно зростаючих темпів комуністичного будівництва, безперервного технічного прогресу, дальшої кооперації і спеціалізації виробництва великого значення набуває комплексне змагання, в якому беруть участь всі, від кого залежить успіх виконання виробничих планів і взятих зобов'язань. Привертають увагу в рецензованій праці сторінки, присвячені досвіду партійних організацій окремих підприємств у сфері розвитку саме цієї важливої форми трудової активності робітничого класу.

Цінним є те, що частина архівних матеріалів вперше введена у науковий обіг. Їх залучення дало змогу глибше розкрити діяльність первинних парторганізацій, зокрема на «Запоріжсталі», «Азовсталі», До-

нецькому й Єнакіївському металургійних заводах, макіївському ім. Кірова та ін.

В книзі показано внесок партійних і державних працівників, трудівників, чия натхненна праця залишила помітний слід у розвитку народного господарства УРСР.

Спеціальний розділ присвячений узагальненню досвіду і шляхам посилення організаційно-партійної та масово-політичної роботи первинних організацій і партгруп.

На значному матеріалі розкрито заходи, спрямовані на поліпшення організації виробництва, впровадження і освоєння нової техніки, прогресивної технології, ширше розгортання пропаганди наукових досягнень і передового досвіду, піднесення керівної ролі комуністів у русі раціоналізаторів та винахідників. В монографії підсумовано досягнення кращих комплексних бригад у

розв'язанні складних технічних проблем. З принципів марксистсько-ленінських позицій викрито також і недоліки.

Праця набагато виграла б, якби її автор глибше розкрив значення нової економічної реформи для розвитку трудової активності радянського народу. Слід було також не обмежуватися висвітленням діяльності партійних організацій лише металургійних підприємств, а розповісти й про склад комуністів інших галузей важкої промисловості республіки. У книзі є окремі повторення, стилістичні погрішності.

Проте це не знижує позитивної оцінки монографії, яка з великим інтересом буде зустрінута істориками, а також широким колом читачів.

В. В. Горак, В. Ф. Остафійчук

РЕВКОМЫ КРЫМА. СБОРНИК ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ,

Симферополь, изд-во «Крым», 1968, 243 с.

Револьюційні комітети як надзвичайні органи пролетаріату відіграли величезну роль у справі встановлення та зміцнення влади Рад. Їх сфера діяльності включала в себе закріплення перемоги над інтервентами і внутрішньою контрреволюцією, наведення революційного порядку, націоналізацію земель, промислових підприємств та інші завдання.

Досі діяльність ревкомів Криму не досліджувалася. Отже, рецензований збірник вносить чимало нового у вивчення проблеми. Його матеріали й документи, розміщені в хронологічній послідовності, допомагають розкрити діяльність Кримського обласного ревкому (Бела Кун, Ю. П. Гавен, С. Меметов, С. Ідрисов, А. Ліде, С. Давидов), що приступив до виконання своїх обов'язків з 16 листопада 1920 р. (стор. 21), зокрема, створив у області цілу мережу ревкомів.

До збірника вміщено матеріали, що зберігаються в Кримському обласному та партійному архівах обкому Комуністичної партії України. Вони наочно показують, якою величезною підтримкою й авторитетом користувалися ревкоми серед широких народних мас в умовах боротьби з контрреволюцією. А це, безперечно, сприяло швидкому розгрому контрреволюції в Криму та безпосередньому початку відбудовчого періоду. Документи дають можливість простежити органічну спільність ревкомів з Радами не тільки щодо мети й завдань, але й щодо демократичного їх складу, тісного зв'язку з масами.

Безперечною заслугою укладачів є розширене документальне відображення діяльності ревкомів під час відбудови промис-

ловості, транспорту, сільськогосподарського виробництва краю. Саме ревкомам випало щастя закласти фундамент економічної бази півострова. Ось чому партія і уряд вважали їх органами пролетарської диктатури, що їх робітничий клас був змушений створити в умовах жорстокої громадянської війни, щоб захистити завоювання соціалістичної революції.

Конкретні дані документів красномовно говорять, як Комуністична партія широко залучала робітничі, селянські маси до управління соціалістичною державою, всебічно відображають зростання політичної й трудової активності робітничих і селянських мас Криму.

За період свого існування ревкоми Криму (з 16 листопада 1920 р. до 11 листопада 1921 р.) виконували функції державної влади в умовах безпосередньої небезпеки та остаточної ліквідації контрреволюційних елементів. Виконавши свої завдання, вони підготували вибори до Рад і передали їм владу. Останній розділ збірника містить документи, які розкривають процес переходу влади в Криму від ревкомів до Рад і підтверджують, що кожна державна форма диктатури пролетаріату не є сталою, а розвивається разом з економічною базою суспільства, зміною у співвідношеннях класових сил, може зазнавати різних видозмін під впливом різних обставин, що саме за умов безпосередньої загрози з боку ворога й виникла потреба в надзвичайних і рішучих діях для захисту революції, що їх могли здійснити ревкоми.

Поряд з позитивними сторонами збірник має і ряд упушень, не зовсім точних висновків. Так, поза увагою укладачів залишився такий важливий документ, як підписане 24 жовтня 1919 р. В. І. Леніним та М. І. Калініним «Положення про ревкоми», що містило вказівки радянського уряду щодо створення революційних органів влади на місцях.

Недостатньо представлені документи, що відбивають процес створення низового державного апарату волосних, сільських, районних ревкомів. Але саме навколо них у тяжкі роки встановлення влади Рад та боротьби з рештками контрреволюції згуртувалася селянська біднота Криму. Ревкоми як органи диктатури пролетаріату залучали весь народ до участі не тільки в управлінні державою, але й у самій побудові держави.

У збірнику підсумовано, що ревкоми Криму:

1. Здійснювали керівництво народним господарством, політичним, культурним життям Криму в період, коли на більшій частині Радянської республіки вже діяли конституційні органи влади Рад, що зміцнювало становище ревкомів як надзвичайних органів влади.

**І. Г. ПИДОПЛИЧКО.
ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ
ЖИЛИЩА ИЗ КОСТЕЙ МАМОНТА
НА УКРАИНЕ,**

изд-во «Наукова думка», К., 1969, 164 с.

Радянською археологічною наукою встановлено існування осідлості й дозгочасності общинного житла в стародавньому кам'яному віці. Довгий час зарубіжні спеціалісти з археології палеоліту взагалі ігнорували це відкриття наших вчених, довгочасні житла було оголошено специфічною особливістю палеоліту Російської рівнини, де відсутні печери, які служили зимовою схованкою первісним мисливцям Центральної й Західної Європи. Але ретельне вивчення праць радянських дослідників, застосування виробленої радянськими археологами і насамперед П. П. Єфименком та його учнями методики розкопок палеолітичних поселень дозволило зарубіжним археологам відкрити в післявоєнний період залишки довгочасних палеолітичних жител у Чехословаччині, Угорщині, НДР, Франції та інших країнах. Цікаво, що починав збирати дослідники, які володіли російською мовою і, звичайно, краще були ознайомлені з радянською археологічною літературою: Б. Кліма і Ф. Прошек — в Чехословаччині, А. Леруа-Гуран — у Франції. Зараз існування довгочасних общинних жител в період палеоліту загальноновизнане в світовій археологічній науці, як загальноновизнано й пріоритет радянських вчених у розробці цієї проблеми.

Звичайно, що вивчення палеолітичних поселень залишається одним з найважливіших завдань радянських дослідників, які займаються історією викопної людини. Розробка даного питання можлива лише при спільних зусиллях археологів, палеозоологів, геологів-четвертинників, етнографів та інших спеціалістів. У зв'язку з цим

2. В переломний 1921 р., рік переходу до нової економічної політики, початку відбудовчого періоду на території майже всієї країни, в Криму, саме ревкоми були головними організаторами нової економічної політики й першими виконавцями планів відбудови (стор. 5).

Однак називати тільки особливостями ревкомів Криму згадані фактори не слід, оскільки вони були властивими і ревкомам сусідньої з Кримом території Північного Кавказу і всього півдня Росії.

Незважаючи на згадані недоліки, збірник є важливим вкладом у розвиток радянської історичної науки, допомагає всебічно осмислити ті велічезні завдання, що їх ставила перед народом Комуністична партія в перші роки становлення молоді Радянської республіки.

М. Ф. Бугай

вихід у світ праці І. Г. Підоплічка є важливою подією в археологічній науці.

І. Г. Підоплічка відомий радянський палеозоолог. Але ним зроблений великий вклад і в дослідження епохи палеоліту. За більш ніж 40 років своєї наукової діяльності І. Г. Підоплічка керував археологічними розкопками ряду важливих палеолітичних поселень. Він автор праць по палеоліту України, які широко відомі й одержали визнання радянських і закордонних археологів і геологів-четвертинників.

Слід зазначити, що рецензована книга не вичерпує всіх питань досліджуваної теми. В ній не розглядаються ні багатоговищеве пушкарівське пізньопалеолітичне житло, — одне з найвідоміших і найефективніших на Україні, ні пізньопалеолітичні житла, вивчені на березі Дністра О. П. Чернишом (Молодово В, Вороновича та ін.). Оpubліковані плани жител, яким спеціально присвячена книга, не наведено в розрізі. У бібліографії, що додається до книги, зовсім не згадані праці П. П. Єфименка, хоч вони мають основне значення для розробки проблеми пізньопалеолітичних жител.

Незважаючи на це, рецензована книга — це ряд яскравих, цікавих і дуже цінних, хоч і не вичерпних нарисів про пізньопалеолітичні житла Кирилівської стоянки на території Києва, Гінців, Добранічівки, Мізна і Межиріччя, в розкопках яких автор брав безпосередню участь.

Найважливіший розділ праці присвячений пізньопалеолітичному житлу стоянки Межиріччя поблизу Канева, розкопаної у 1966 р. Це фактично перша наукова публікація цієї чудової унікальної пам'ятки. На Межирічській стоянці виявлено залишки круглого в плані довгочасного житла, при спорудженні якого були використані кістки 95 мамонтів. Цоколь житла викладено з 25 черепів мамонтів, вкопаних на певну глибину. Майже єдиною в своєму роді є

обклашка межирицького житла нижніми щелепами мамонта (95 осіб). Винятковий інтерес має складний загадковий рисунок, який палеолітичні жителі Межириччя нанесли червоною вохрою на лобній частині черепа мамонта, що лежав при вході в житло (рис. 57). І. Г. Підоплічко гадає, що це було зображення вогню. Оригінальну думку висловив автор з приводу архітектури житла. Переконалив його доказ схожості розглядуваного житла з мізинським.

Важливе значення має твердження автора про наявність собак в пізньому палеоліті (с. 99). Цей висновок відомого палеозоолога про приручення собаки в пізньому палеоліті важливий не лише для кожного історика первісного суспільства і його культури, але й для кожного, хто цікавиться проблемами походження домашніх тварин.

Розглядаючи мізинське житло, І. Г. Підоплічко пропонує реконструкцію його, дещо відмінну від запропонованої близько 15 років тому назад І. Г. Шовкоплясом.

Розділи, присвячені житлам Кирилівської стоянки і Гінців, значною мірою засновані на матеріалах дореволюційних

розкопок. Але автор по-новому інтерпретує факти, які вчені невірно розуміли чи взагалі залишили поза увагою. Великий інтерес мають сторінки, присвячені порівняльним етнографічним матеріалам по примітивних житлах, характеристиці первісного мисливського господарства; списки палеолітичної фауни і т. д.

Важливо, що в книзі дається резюме англійською мовою, а також підписи до ілюстрацій двома мовами — російською й англійською. На жаль, деякі автори археологічних праць і працівники видавництва недооцінюють необхідність цього. Проте для іноземця-археолога, який не володіє російською й українською мовами, насамперед важливо розібратися в ілюстраціях книги, яку він вивчає. Для популяризації досягнень вітчизняної археології повторення підписів до ілюстрацій ще французькою, німецькою і англійською навіть більш важливе ніж резюме однією з цих мов.

Книга І. Г. Підоплічка вносить вагомий внесок у вивчення минулого людства і зокрема культури насельників території України кам'яного віку.

П. Й. Борисковський

**JERZY DANIELEWICZ. RUCHY
REWOLUCYJNE NA LUBELSZYZNIE
W LATACH 1918—1923,**

Wyd-wo Lubelskie, Lublin, 1968, 228 s.

**ЄЖИ ДАНИЛЕВИЧ. РЕВОЛЮЦІЙНИЙ
РУХ НА ЛЮБЛІНЩИНІ в 1918—1923 рр.,**

Люблінське вид-во, Люблін, 1968, 228 с.

Історики ПНР приділяють велику увагу висвітленню революційної боротьби трудящих своєї країни в 1918—1939 рр. Є. Данилевич опублікував цікаву монографію, яка висвітлює один з важливих періодів революційного руху на Люблінщині в 1918—1923 рр., коли під впливом Великого Жовтня розгорнулася боротьба трудящих всієї країни проти гніту капіталістів і поміщиків. Слід зазначити, що Люблінщина була краєм із змішаним польсько-українським населенням. При наявності специфіки революційний рух тут був невід'ємною частиною визвольної боротьби трудящих всієї країни.

Рецензована праця написана на основі широкого кола архівних джерел.

Висвітлення визвольної боротьби на Люблінщині розпочинається у книзі з короткої характеристики революційних традицій цього краю. Після такого екскурсу докладно розповідається про умови, в яких розвивався революційний рух. Великих втрат завдала перша світова війна, наслідок якої у Грубешовському повіті знищено 13 тис. будинків, у Томашувському — 11, у Холмському — 29 тис. Бага-

то населення, зокрема з Холмщини (Білгорайський, Томашувський, Грубешовський і Холмський повіти та частина Красноставського, Замоського й Янівського повітів) евакуйовано на Наддніпрянську Україну і в Росію. У повітах, захоплених військами Австро-Угорщини і Німеччини, було встановлено жорстокий окупаційний режим.

На основі документів Є. Данилевич доводить, що вже в 1918 р. на Люблінщині спостерігалась значна радикалізація мас. Одним з важливих завдань революційних організацій СДКПІЛ та ППС-лівниці була боротьба за поліпшення умов життя робітничого класу. Восени 1918 р., коли поразка центральних держав була очевидною, антиокупаційні демонстрації і маніфестації переросли у відкриті збройні виступи. Одночасно піднялась хвиля страйкової боротьби. Селяни Замостя організували мітинг, на якому вимагали розв'язати аграрне питання.

Велике значення для розгортання революційного руху на Люблінщині мало відкриття кордонів між Польщею, з одного боку, і Україною та Білорусією, з другого. Тисячі жителів Холмщини та інших районів Люблінщини повертались з евакуації додому, приносячи з собою вісті про перемогу Радянської влади в Росії і на Наддніпрянській Україні. Це мало вплив на маси, які намагались наслідувати своїх братів на Сході.

У листопаді 1918 р. на Люблінщині розпочалися аграрні страйки. Селяни вимагали землі, пасовиськ і лісів. Були випадки, коли селяни захоплювали поміщицьку землю силою. Сільськогосподарські робітники

Красноставського, Томашувського і Замоського повітів створювали фільваркові комітети, які брали управління поміщицькими маєтками в свої руки. На виступи фільваркової служби в січні 1919 р. значний вплив мали місцеві промислові робітники, часто тісно пов'язані з Комуністичною робітничою партією Польщі. На випадок від'їзду війська у міста виступів фільваркові Ради скликали озброєних робітників з сусідніх маєтків, щоб спільними зусиллями відбити атаки карателів. У Грубешовському повіті у сутичці з військом загинуло 70 сільськогосподарських робітників і селян.

Одночасно відбувались масові виступи промислового пролетаріату. Найзначнішим виступом взимку 1918—1919 рр. на Люблінщині було повстання у Замості, яке очолювали комуністи. Робітників підтримали солдати. У місті була створена Червона гвардія. На допомогу повстанцям прибули селяни і сільськогосподарські робітники з навколишніх сіл. Лише з допомогою війська контрреволюції вдалось придушити повстання.

Зростання революційного руху було тісно пов'язане з посиленням впливу комуністів на маси. Це особливо відчувалось у Грубешовському, Томашувському і Замоському повітах.

Докладно проаналізовані в монографії революційні виступи на Люблінщині в 1919 р. Сільськогосподарські робітники і селяни ділили поміщицьку землю та врожай, рубали поміщицькі й державні ліси. Під впливом комуністів аграрний рух стався організованішим. У містах відбувались страйки промислових робітників, а також заворушення голодуючих. Оглядом революційних сил Любліна було відзначення міжнародного свята всіх трудящих — Першого травня. Учасники першотравневих виступів вимагали визнання Рад робітничих депутатів як єдиного представницького органу робітничого класу, звільнення політичних в'язнів, хліба і праці.

У книзі досліджені революційні події на Люблінщині 1920 р. Викликає, зокрема, інтерес аналіз виникнення і зміцнення нелегальних ревкомів у краї, які відігравали важливу роль в організації мас. Люблінський ревком мав свої територіальні організації в Холмі, Грубешові та інших містах. Він приступив до створення народної міліції, яка мала перешкодити евакуації буржуазних установ з міста при наближенні Червоної Армії. Палко вітало населення Люблінщини прихід Червоної Армії в 1920 р. В Седльцах до радянських частин приєдналось близько 400 польських солдатів. Виникали нові ревкоми.

Після відступу частин Червоної Армії на Люблінщині панував білий терор. Та революційний рух не припинявся. У 1921—1923 рр. майже безперервно відбувались страйки промислових робітників. З другої половини 1923 р. у Грубешовському, Холмському і Томашувському повітах та частині Володавського і Красноставського діяла Комуністична партія Західної України, яка співробітничала з Українською соціал-демократичною партією та українським культурно-освітнім товариством «Рідна хата».

Найціннішою рисою монографії є передусім розкриття інтернаціональної єдності польських і українських трудящих у спільній боротьбі проти капіталістів і поміщиків.

У книзі є й деякі недоліки. Авторів не зовсім вдалось показати революційний рух на Люблінщині як складову частину загальнопольського революційного руху. Читач не знайде також хоча б стислої характеристики соціально-економічного і політичного становища Польщі. Це допомогло б краще зрозуміти специфіку масових виступів на Люблінщині, їх місце в революційному русі всієї країни.

Є. Данилович навів багато фактів про страйкову боротьбу робітників Люблінщини. Але, на жаль, він не вказав загальної кількості виступів, число учасників у них тощо.

Діяльність політичних організацій, в тому числі комуністичних, показана фрагментарно. Інколи автор взагалі обмежується короткими згадками. Це, зокрема, стосується Української соціал-демократичної партії, яка до свого розпуску урядом на початку 1924 р. відіграла велику роль в організації революційних виступів трудящих.

Допущені деякі неточності. Автор стверджує, що Комуністична партія Західної України була створена в другій половині 1923 р. Фактично ж вона виникла в лютому 1919 р. під назвою Комуністична партія Східної Галичини і лише на II з'їзді Комуністичної робітничої партії Польщі в жовтні 1923 р. була перейменована на Комуністичну партію Західної України. Перебільшенням є твердження про те, що восени і взимку 1918—1919 рр. у Красноставському повіті страйки постійних сільськогосподарських робітників відбулися у 122 поміщицьких маєтках. Але стільки маєтків там навіть не було. Трапляються й інші неточності.

Загалом монографія Є. Даниловича заслуговує позитивної оцінки.

М. М. Кравець

Хроніка та інформація

У ВЧЕНІЙ РАДІ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ СРСР АКАДЕМІЇ НАУК СРСР

Вчена Рада Інституту історії СРСР Академії наук СРСР 9 липня 1970 р. заслухала і обговорила доповідь голови Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» доктора історичних наук П. Т. Тронька про досвід підготовки і видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР».

В обговоренні доповіді взяли участь відомі вчені-спеціалісти в галузі вітчизняної історії: академік АН СРСР І. І. Мінці, члени-кореспонденти АН СРСР П. В. Житлін, М. П. Кім і О. М. Самсонов, директор Інституту історії СРСР доктор історичних наук П. В. Волобуєв, директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР А. Д. Скаба, доктори історичних наук Д. О. Коваленко, М. М. Улащик, О. І. Дружиніна, О. К. Касименко, Л. Г. Безкровний, кандидат історичних наук М. М. Алещенко. В прийнятій постанові Вчена рада відзначила важливе наукове та громадсько-політичне значення цієї колективної праці. Підготовка «Історії міст і сіл», розпочата за ініціативою широкої громадськості України і підтримана ЦК Компартії України, партійними і радянськими органами республіки, набрала великого розмаху. Вже вийшли в світ 11 томів цієї 26-томної серії, присвячені історії міст і сіл Харківської, Полтавської, Львівської, Луганської (Ворошиловградської), Закарпатської, Дніпропетровської, Одеської, Чернівецької, Волинської, Запорізької областей і міста Києва. Велика робота здійснюється по підготовці до видання інших томів.

В сучасних умовах, коли зросла роль історичних знань у вихованні широких мас трудящих в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, відданості справі комунізму, важливим засобом комуністичного виховання радянського народу на революційних, бойових і трудових традиціях є вивчення історії рідного краю.

Багатотомне видання «Історії міст і сіл Української РСР», що здійснюється вперше в нашій країні, відповідає цьому завданню.

На великому фактичному матеріалі, переважну частину якого вперше введено в науковий обіг, автори зуміли правдиво відтворити багату подіями героїчну історію українського народу з найдавніших часів і до наших днів.

Наукова цінність видання, вказується в постанові, полягає в тому, що в ньому вперше в радянській і світовій історіогра-

фії так докладно висвітлюється історія міст і найбільш визначних сіл, а в томах, присвячених Волинській, Закарпатській, Чернівецькій і Львівській областям, вперше дається комплексне узагальнююче дослідження історії цих областей на основі марксистсько-ленінської методології, показано їх невід'ємний зв'язок і єдність з Українською РСР. В томах досягнуто цілком доцільне поєднання загальноісторичного і місцевого матеріалу, відтворено достовірну картину історії міст, сіл і селищ. Науково-довідковий матеріал, що наводиться в томах, збагачує їх зміст.

Видання спирається на міцну і широку джерельну базу. Значну наукову цінність в томах становлять документальні ілюстрації, виявлені в архівах і зібрані серед населення.

В процесі роботи над багатотомною «Історією міст і сіл Української РСР», зазначається в постанові, нагромаджено цінний досвід підготовки і видання такого типу праць з вітчизняної історії. Керівництво підготовкою видання здійснює головна редколегія, в областях — редколегії, в містах і районах — комісії.

Наукове і науково-методичне керівництво роботою над томами і підготовкою їх до видання здійснює Інститут історії Академії наук УРСР, а їх видання — Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. До підготовки видання залучено також інститути археології, економіки, мовознавства, літератури, мистецтвознавства, фольклору і етнографії Академії наук УРСР, Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, ряд міністерств і відомств республіки. Всього у створенні «Історії міст і сіл УРСР» бере участь понад 100 тис. чол.

Опублікування праці благотворно позначилось на підвищенні дієвості історичних знань, використанні їх в практиці пропагандистської і громадсько-політичної роботи, на поліпшенні викладання вітчизняної історії в школах республіки. Поліпшилась також організація краєзнавчої роботи. В республіці створено близько 5 тис. народних музеїв; активізувалась робота по охороні пам'яток історії і культури, по увічненню подвигів народу в минулому, зібрано багато документів.

Вчена Рада Інституту історії СРСР Академії наук СРСР з метою подання практичної допомоги українським історикам у справі успішного завершення роботи

над «Історією міст і сіл» зобов'язала керівників секторів і відділів Інституту протягом 1970 — першої половини 1971 рр. провести обговорення основних проблем і змісту матеріалів, опублікованих в томах, що вийшли з друку, рекомендувала дирекції Інституту історії СРСР періодично командувати своїх вчених-істориків в республіку.

У зв'язку з тим, що за прикладом українських істориків в інших союзних республіках також почалася робота по підготовці історії міст і сіл, Вчена рада визнала за доцільне провести у 1971 р. Всесоюзну конференцію по узагальненню досвіду підготовки історії міст і сіл.

М. Я. Петухов

З ДОСВІДУ РОБОТИ ГОРОДИЩЕНСЬКОГО НАРОДНОГО МУЗЕЮ

В м. Городищі на Черкащині є мальовнича місцевість між горами Кучугурами та р. Вільшанкою. Сюди веде вулиця ім. С. С. Гулака-Артемівського, де перед Будинком культури стоїть обеліск з меморіальною дошкою. На ній написано, що на цьому місці стояла хата, в якій народились поет-класик української літератури П. П. Гулак-Артемівський та видатний український композитор і співак, автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулак-Артемівський. В Будинку культури 1966 р. на громадських засадах відкрито літературно-меморіальний музей цих велетів української культури.

В експозиціях та фондах музею — понад 350 експонатів, надісланих з Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Львова, Запоріжжя, Парижа, Нью-Йорка, Чехословаччини та Канади. Музей має чотири відділи: 1) життя і творчість Петра Петровича Гулака-Артемівського; 2) життя і творчість Семена Степановича Гулака-Артемівського; 3) опера «Запорожець за Дунаєм» на світовій сцені; 4) наші славні земляки.

В першому відділі експонуються твори П. П. Гулака-Артемівського, рукописні та друковані збірки, фотографія Харківського університету (старе приміщення), в якому Петро Петрович був ректором, фото його могили в Харкові.

Серед найголовніших експонатів двох інших відділів є портрет, бюст, фотокопії метричних записів про народження та смерть С. С. Гулака-Артемівського. Твори його, портрети сучасників, контракти на виконання оперних ролей, титульна сторінка рукопису опери «Запорожець за Дунаєм».

У відділі «наші славні земляки» є портрети і біографії революціонерів, учених, письменників, уродженців м. Городища.

Музей відвідали тисячі туристів, тут відбуваються семінари вчителів співів, завідувачих районними відділами культури Черкаської області, працівників культурно-освітніх установ Городищенського району. Для піонерів і молоді в музеї регулярно читаються лекції про історичні та революційні події, що відбулися в м. Городищі. Сюди приходять учні готувати уроки з літератури. Музей став помітним виховним закладом міста, за що Міністерство культури Української РСР у січні 1968 р. приєднало йому звання народного.

З метою відшукування нових матеріалів працівники музею організували листування з архівами, музеями, інститутами, бібліотеками та краєзнавцями країни.

Поряд з пошуком експонатів для музею, провадиться й інша науково-дослідна робота. Встановлено генеалогію Гулаків-Артемівських, починаючи від Петра Патрикієвича — батька поета. Встановлено також родовід двоюрідного брата Т. Г. Шевченка — Євдокима Савича Шевченка, який проживав в сім'ї батька композитора С. С. Гулака-Артемівського на правах побратима.

На основі зібраних матеріалів про Задунайську Січ (що складають альбом з 88 с.) написано дослідження «Історична основа опери «Запорожець за Дунаєм».

Зібрано і опубліковано матеріали біографії П. П. Гулака-Артемівського. Встановлено також біографію внука поета, де відзначено його велику роботу по збереженню могили Т. Г. Шевченка у м. Каневі 1900—1910 роках, на основі чого опубліковано статтю «Яків Петрович Гулак-Артемівський — засновник музею на могилі Т. Г. Шевченка»¹.

Активістам музею вдалося виявити цікаві відомості про земляків — археолога і поета К. Ю. Коршака, драматурга-самоука І. А. Тогобочного-Шоголіва.

Наш земляк, письменник Д. О. Крептюков, описав революційні події 1905—1907 рр. в м. Городищі. Тепер встановлено і опубліковано біографію автора.

В. І. Ленін в одному з листів згадував² про нашого земляка Устима Петровича Жука, революціонера, в'язня Шліссельбурської фортеці, першого голову ревкому м. Шліссельбурга, одного з організаторів Червоної Гвардії, учасника штурму Зимового палацу, члена військової ради Карельського укріпленого сектору. У. П. Жук загинув у бою з бандитами Юденича в 1919 році. Про це розповідають у музеї. Така виховна і освітня робота виконана за чотири роки городищенським народним музеєм ім. С. С. Гулака-Артемівського.

Г. Ф. Коваль

¹ «Радянське літературознавство», 1970 № 3, стор. 49.

² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 365.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

РЕТЕЛЬНІШЕ ВИКОРИСТОВУВАТИ АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ В ПРАЦЯХ З ЛЕНІНСЬКОЇ ТЕМАТИКИ

В останні роки в радянській історіографії з'явився ряд ґрунтовних праць про роль В. І. Леніна, партії більшовиків у міжнародному робітничому русі¹. У монографії Я. Г. Тьомкіна² детально аналізується діяльність В. І. Леніна та більшовиків на міжнародній арені в роки першої імперіалістичної війни, досліджується передісторія Комуністичного Інтернаціоналу.

Автор у своєму дослідженні використав значну кількість різноманітних архівних матеріалів, російську й іноземну пресу, спогади учасників подій тих років. Особливий інтерес і цінність становлять, по-суті, вперше використані радянським автором циммервальдські документи, які зберігаються в архіві Міжнародного інституту соціальної історії в Амстердамі та мікрофотокопії, недавно придбані Інститутом марксизму-ленізму при ЦК КПРС.

У праці наводяться цікаві матеріали про активні виступи трудящих у перші дні війни: в Австро-Угорщині (зокрема в Чехії), Англії, Франції, Бельгії та ін. Прикладом вірності пролетарському інтернаціоналізму була поведінка сербської соціал-демократії, мужність якої високо оцінив В. І. Ленін. Активно боролась проти війни партія болгарських тісяків під керівництвом Д. Благоєва, Г. Димитрова. Вміщена карта-схема (стор. 150) показує широкі зв'язки Володимира Ілліча з зарубіжними революційними соціалістами.

У книзі висвітлюється інтернаціональна діяльність закордонних секцій більшовиків, а також більшовиків-емігрантів, які проживали в різних країнах, зокрема їх роль у згуртуванні лівих елементів. Координував і очолював цю роботу безпосередньо ЦК, якому допомагав обраний на Бернській конференції повний склад Комітету Закордонних організацій у складі Н. К. Крупської, І. Ф. Арманд, Г. Л. Шкловського, В. М. Каспарова. Монографія всебічно висвітлює діяльність В. І. Леніна й більшовиків у боротьбі за об'єднання соціалістів-інтернаціоналістів на різних етапах: 1) серпень 1914—квітень 1915 р.; 2) попередній Циммервальда; 3) на міжнародних соціалістичних конференціях у Циммервальді й Кінталі; 4) перед Лютневою революцією; 5) в період підготовки Жовтня.

Становлять інтерес документи про згуртування лівих сил попередній Циммервальдської конференції, про значення брошури В. І. Леніна «Соціалізм і війна», написаної влітку 1915 р.

Автор показав титанічну роботу вождя революції по залученню на свій бік нових прибічників. Робота увінчалась успіхом. На конференції в Циммервальді восени 1915 р. оформилась міжнародна інтернаціональна організація—Циммервальдська ліва. Очолювана В. І. Леніним, вона викривала соціал-шовіністів і центристів. Автор посилається на німецького дослідника циммервальдського руху А. Рейсберга, який написав: «Багато видатних вождів майбутнього Комуністичного Інтернаціоналу: як М. Торез, А. Грамші, П. Тольятті вперше через циммервальдську агітацію познайомились з ленінськими ідеями» (стор. 254—255). У ті тяжкі для робітничого руху роки одержали бойовий гарт у ленінській школі інтернаціоналізму такі видатні в майбутньому керівники братніх комуністичних партій, як У. Галлахер, Ю. Дебе, Е. Тельмац, В. Пік, В. Ульбріхт та інші.

Окремий розділ книги присвячено критиці В. І. Леніним ліво-сектантських перекручень марксизму в роки імперіалістичної війни. Перед вождем стояло завдання не тільки викрити правих і центристів у соціал-демократичних партіях, але й подолати помилки й теоретичну незрілість ультралівих елементів. Це і боротьба з божійською фракцією Бухаріна, і викриття так званого «імперіалістичного економізму», що його обстоював той же Бухарін, підтримуваний Пятаковим, Бош, Радеком. Дуже важливе значення мали ленінські статті: «Підсумки дискусії про самовизначення» і «Про бро-

¹ А. П. Якушин. Заграничные организации РСДРП (1905—1917 гг.), М., 1967; Я. Г. Темкин. Циммервальд и Кинталь, М., 1967; Н. Е. Королев. Ленин и международное рабочее движение, М., 1968.

² Я. Г. Темкин. Ленин и международная социал-демократия. 1914—1917, М., 1968.

шуру Юніуса», що викривали серйозні помилки Р. Люксембург та деяких польських соціал-демократів з національного питання. В гострій ідейній сутичці з ультралівими «хитаннями думки» більшовицька теорія і тактика відточувалась і перетворювалась в могутню зброю.

Захист марксистської теорії і тактики з питань війни, миру та революції від авантюристичних установок доктринерів, які підміняли серйозну політичну роботу в масах «ультрареволюційними» фразами й відмовою від боротьби за демократичні свободи, які не визнавали права націй на самовизначення, був необхідний для консолідації сил трудящих навколо пролетарського авангарду.

Об'єднуючи і згуртовуючи ліві інтернаціоналістські сили, В. І. Ленін у ті роки збагачував революційну теорію, зокрема розробив нову теорію соціалістичної революції — про можливість перемогти революції в одній окремо взятій країні, про об'єктивні і суб'єктивні фактори революції, про революційну ситуацію.

Обстановка, що склалась після повалення самодержавства в Росії, поставила перед більшовиками нові міжнародні завдання. Революційне піднесення в Європі сприяло дальшій консолідації лівих сил у соціалістичних партіях; отже, випливала необхідність рішучого розриву з циммервальдським центром, що плентався в хвості каутськіанства та соціал-шовінізму. Володимир Ілліч ставив питання про заснування III Інтернаціоналу. Однак тут недостатньо використані листи С. І. Гоннер із Франції, О. М. Коллонтай з Швеції, що зберігаються в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. У документах відслідковується діяльність більшовиків, характеризуються процеси, що відбувались у соціалістичному русі цих країн у роки війни.

З цитованого Я. Г. Тьомкіним³ листа С. І. Гоннер Н. К. Крупській від 11 (24) лютого 1915 р. слід бачити місце, де показано становище в одній секції Французької соціалістичної партії. «Коли я прийшла туди місяці два з половиною — три тому, засідання протікали так, що секретар читав листи з фронту, розподіляв дешеву грошову допомогу, читали списки поранених і потім тихо розходились»⁴. Далі С. І. Гоннер відзначала, як на полівіння французьких соціалістів впливали більшовики. Під впливом останніх «французькі камаради все обурення, що в них накопичилося, спрямовують на дві речі: 1) ігнорування вождями волі партії; 2) націоналістична політика центрів»⁵. З листа видно, що В. І. Ленін цікавився станом справ у Франції: «Передайте Вол[одимиру] Іллічу, що я ходила в редакцію «*Quotidien Social*» за померами, що їх він просить»⁶.

У праці не знайшов відображення інтересний документ, пов'язаний з Україною. У листі ЦК РСДРП до Міжнародної соціалістичної комісії у Берні від 7 (20) жовтня 1915 р. говориться: «Надсилаємо Вам для бюлетеня № 2 доповідь про діяльність нашої партії під час війни. Ми просимо надрукувати його без скорочень... І ще одне прохання м. б. Ви змогли б у бюлетені № 2 додати деякі рядки з вказівкою, що у Заяві з висловлюванням симпатій Циммервальдської конференції тільки випадково не названа українська (підкр. автора) нація».

Українські товариші звернули нашу увагу на те, що українські шовіністи ведуть кампанію цькування конференції, звинувачуючи її в тому, що вона абсолютно свідомо «ігнорує» українську націю і т. п. Було б бажано допомогти нашим українським товаришам-інтернаціоналістам проти цих «патріотів»⁷.

У книзі досить детально викладена діяльність В. І. Леніна і більшовиків у роки війни в Швейцарії. Проте тут варто б процитувати лист Н. К. Крупської до С. І. Равич, написаний на початку 1917 р., тобто перед від'їздом В. І. Леніна з Швейцарії.

У листі розповідається про партійні збори в Цюриху, на яких було прийнято резолюцію протесту проти відкладення партейгату, засуджено відхід керівників швейцарських соціалістів від інтернаціональних принципів у питанні про війну. «Ліві тут зорганізувались» і ведуть боротьбу проти «гримівсько-балабанівських елементів», проти спроб перетворення партії в «дискусійний клуб»⁸.

У листі вказується про наступний виступ В. І. Леніна: «22 січня тут влаштовується вечір молоді спільно з цюрихською секцією. Ілліч читає доповідь (на німецькій мові) про 9 січня». Закінчується лист так: «Справа, очевидно, у Цюриху йде дуже добре. Почала цей лист у суботу, продовжила в неділю. В суботу по районах були збори членів. У багатьох районах підтверджено резолюцію, прийняту на загальних зборах. Взагалі у Цюриху стає досить цікаво. Та Вам Ілліч ще напише про все це»⁹.

Кожне нове документальне свідчення, що вводиться до наукового обігу, є цінним внеском до історичної Ленініани.

С. І. Максименко

³ Я. Г. Темкін. Назв. праця, стор. 314.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 1612, арк. 1.

⁵ Там же, арк. 2.

⁶ Там же, арк. 1.

⁷ Там же, од. зб. 1711, арк. 11.

⁸ Там же, од. зб. 1921, арк. 1.

⁹ Там же.

Додаток

ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС

(Список літератури до 150-річчя від дня народження)

Ім'я геніального мислителя Фрідріха Енгельса український народ разом з трудящими всього світу вписав у літописи героїчної боротьби за своє соціальне і національне визволення.

Ф. Енгельс цікавився історією України, життям українського народу, мав зустрічі з українськими прогресивними діячами. Цій темі радянські вчені присвятили ряд праць, у яких висвітили зв'язки Ф. Енгельса з Україною, значення його праць для розвитку окремих галузей суспільних наук, зокрема історії.

Наведений нижче список включає політичну та історичну літературу, видану на Україні, пов'язану з ім'ям Ф. Енгельса.

Складач Т. М. ШЕЛЮХ

1. Багмут Й. А. Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою (Переклади творів Маркса, Енгельса, Леніна), К., вид-во «Наук. думка», 1968, 300 с.
2. Багмут Й. А. Розповсюдження творів Фрідріха Енгельса на Україні. — УІЖ, 1960, № 6, с. 66—73.
3. Багмут Й. А. і Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик, Х., 1965, 77 с.
4. Бик О. С. Ф. Енгельс про основні риси економічного ладу соціалістичного суспільства. — Наук. записки (Сталінськ. пед. ін-т), вип. 7, 1959, с. 71—92.
5. Бсидаренко І. М. К. Маркс і Ф. Енгельс про союзників пролетаріату. — УІЖ, 1968, № 11, с. 35—45.
6. Введенський Д. Ф. Енгельс і революційний рух в Росії. — «Більшовик України», 1940, № 11, с. 49—57.
7. Введенський Д. Фрідріх Енгельс (До 120-річчя з дня народження). — «Партиробітник України», 1940, № 22, с. 41—47.
8. Вельянінова З. Поширення творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Полтавщині (1883—1907 рр.) — «Архіви України», 1966, № 4, с. 17—25.
9. Воляннюк М. М. і Дудикевич Б. К. Про перше українське видання праці Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки». — УІЖ, 1968, № 5, с. 97—99.
10. Воляннюк М. і Маланчук В. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, Кн.-журн. вид-во, 1960, 231 с.
11. Ворона Г. Великий борець і вчитель пролетаріату. До 120-річчя з дня народження Ф. Енгельса. — «Комсомольський пропагандист», 1940, № 11, с. 16—20.
12. Гончаренко М. Маркс і Енгельс про культуру. — «Соціалістична культура», 1958, № 1, с. 5—6.
13. Гуржій І. О. Енгельс про найважливіші питання історії України. — УІЖ, 1968, № 10, с. 20—32.
14. Гуржій І. О. Фрідріх Енгельс про Україну. К., Політвидав УРСР, 1970, с.
15. Єневич Ф. Енгельс і сучасність (До 120-річчя з дня народження). — «Більшовик України», 1940, № 12, с. 27—37.
16. Єнозьський З. Велика спідружність (К. Маркс і Ф. Енгельс). — «Більшовик України», 1940, № 11, с. 36—48.
17. Єрмак В. В. К. Маркс і Ф. Енгельс про історичну необхідність союзу робіничого класу і селянства. — Наук. записки (Київськ. пед. ін-т), т. 23, 1956, с. 123—132.
18. Калиновская Х. А. Идея гегемонии пролетариата в буржуазно-демократической революции в трудах Маркса и Энгельса. — Научн. записки (Днепропетр. ун-т), т. 66. Сборник работ кафедр общественных наук, вып. 6, 1958, с. 3—16.
19. Коваленко Л. А. Висвітлення питань історії України в працях основоположників марксизму. — УІЖ, 1968, № 4, с. 12—17.
20. Коваленко Л. А. Питання історії України в працях К. Маркса і Ф. Енгельса. — Доповіді та повідомлення (Ужгород. ун-т), № 4. Серія історична, 1960, с. 85—89.
21. Коваль П. Д. Фрідріх Енгельс — великий борець за торжество комунізму (До 140-річчя з дня народження). — УІЖ, 1960, № 6, с. 3—9.
22. Кожукало І. П. 140-річчя з дня народження Фрідріха Енгельса. — УІЖ, 1961, № 2, с. 158—159.

23. Коломійченко О. І. До бібліографії видань творів основоположників марксизму-ленінізму на Україні в роки відбудови народного господарства.— Учені записки (Харк. бібліот. ін-т), вип. 4, 1960, с. 3—21.
24. Коломійченко Л. І. З історії видань і поширення творів марксизму-ленінізму на Україні в дореволюційний період.— Учені записки (Харк. бібліот. ін-т), вип. 3, 1957, с. 79—111.
25. Корнієнко Н. П. До питання про перші українські переклади творів Маркса та Енгельса (І. Я. Франко — зачинатель перекладання творів К. Маркса і Ф. Енгельса).— УІЖ, 1966, № 8, с. 66—69.
26. Котов В. Н. і Козинець В. П. К. Маркс, Ф. Енгельс про Росію та їх зв'язки з російськими революціонерами. Науково-популярний нарис, К., вид-во «Радянська школа», 1962, 100 с.
27. Котов В. Н. К. Маркс і Ф. Енгельс про Росію та російський народ, К., 1952, 36 с. (Т-во для пошир. політ і наук. знань УРСР).
28. Краснополський І. Фрідріх Енгельс і група «Визволення праці». — Наук. записки (Сумськ. пед. ін-т), т. 2, 1957, с. 26—60.
29. Крикуненко О. М. К. Маркс і Ф. Енгельс про союз робітничого класу і селянства.— Наук. записки (Укр. поліграф. ін-т), т. 12, ч. 2, 1957, с. 3—17.
30. Ленін В. І. Фрідріх Енгельс. К., Політвидав України, 1969, 21 с.
31. Лещенко М. Н. Фрідріх Енгельс і революційний рух на Україні, К., «Знання», 1970, 96 с.
32. Лещенко М. Н. і Сарбей В. Г. Питання історії нашої Батьківщини в працях Ф. Енгельса.— УІЖ, 1963, № 6, с. 13—24.
33. Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами, К., Держполітвидав УРСР, 1953, 360 с.
34. Мороз І. А. Ф. Энгельс о деятельности Г. В. Плеханова и его группы по распространению и пропаганде марксизма в России.— Научн. записки (Днепропетр. ун-т), т. 66, Сборник работ кафедр обществ. наук, вып. 6, 1958, с. 49—58.
35. Мотузко Г. П. Титан революційної думки. До 140-річчя з дня народження Ф. Енгельса.— «Войовничий атеїст», 1960, № 2, с. 5—8.
36. Петров В. До 50-річчя «Походження родини, приватної власності і держави» Ф. Енгельса.— Наук. записки (Ін-т історії матеріальної культури), Кк. 3—4, К., 1935.
37. Селезньов К. Фрідріх Енгельс (До 120-ліття з дня народження).— «За більшовицьку пропаганду і агітацію», 1940, № 21, с. 11—16.
38. Українка Леся. Вибрані твори в 5-ти т., т. 4, К., Держлітвидав УРСР, 1954, с. 303.
39. Фещенко М. В. К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин о различных формах социалистической революции.— Из истории местных организаций Коммунистической партии Украины (Труды кафедры истории КПСС) (Харьк. ун-т), вып. 3, 1964, с. 163—177.
40. Франко І. До історії соціалістичного руху.— «Літературно-науковий вісник», 1904, т. XXV, кн. 3, ст. 136.
41. Франко І. Я. Твори в 20-ти т., т. 19, К., Держлітвидав УРСР, 1956, с. 56, 227.
42. Черваньова З. О. Ф. Енгельс про селянство як про союзника пролетаріату.— Вісник Харк. ун-ту, № 24. Серія наукового комунізму, вип. 2, 1967, с. 13—18.
43. Шлепаков М. Великий вождь і вчитель революційного пролетаріату (До 140-річчя з дня народження Ф. Енгельса).— «Комуніст України», 1960, № 11, с. 55—63.
44. Шморгун П. Видання і розповсюдження творів Маркса і Енгельса на Україні.— «Комуніст України», 1960, № 11, с. 64—68.

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ З ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

(продовження)

- Корнілова В. О.** (Харків)— Преса комуністичної партії Великобританії в боротьбі за мир проти загрози нової світової війни (1956—1967 рр.).
- Красиловець Н. П.** (Київ)— Діяльність КП України по підвищенню культурного рівня сільських трудівників (1959—1965 рр.).
- Лісовий М. Я.** (Ужгород)— Діяльність партійних організацій Поділля по дальшому розвитку господарства в період розгорнутого будівництва комунізму (1959—1970 рр.).
- Наумов Б. І.** (Мелітополь)— Партійне керівництво діяльністю органів народного контролю в колгоспах і радгоспах УРСР (1961—1969 рр.).
- Нестерець М. О.** (Київ)— Керівництво партійних організацій діяльністю громадських музеїв по комуністичному вихованню трудящих (1961—1970 рр.).

(Далі буде)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 150-летию со дня рождения Ф. Энгельса. И. А. Гуржий, О. А. Парасунко. Ф. Энгельс и революционное движение на Украине. В. Г. Сарбей. Страницы истории социальной и национально-освободительной борьбы украинского народа в произведениях Ф. Энгельса. С. М. Пархомчук. Некоторые вопросы истории стран Востока в произведениях Ф. Энгельса. Сообщения. Г. П. Мищенко, А. Ф. Мингазутдинов. Коммунистическая партия в борьбе за укрепление единства фронта и тыла в годы Великой Отечественной войны (на материалах украинских фронтов). О. Е. Иваненко. К вопросу о составе руководящих кадров большевистских организаций Украины (октябрь 1917 — апрель 1918 гг.). В. И. Василевский. К истории Дальневосточной республики. Ю. И. Терещенко. Политические партии на выборах в городские думы Украины в 1918 г. Е. И. Стецюк. Киев — центр просвещения и науки на Украине в XVIII ст. Владимир Костельник. Югославские руснаки-украинцы в борьбе против фашизма и в народной революции Югославии (1941—1945 гг.). Заметки. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Документальные очерки. Воспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию. Приложение.

CONTENTS

Articles. On 150 Year of F. Engels' Birth. I. A. Gurzhy, O. A. Parasunko. F. Engels and Revolutionary Movement in the Ukraine. V. G. Sarbey. Pages of History of Social and National-Liberation Struggle of the Ukrainian People in Works by F. Engels. S. M. Parkhomchuk. Some Problems of History of the East Countries in F. Engels' Works. Communications. G. P. Mishchenko, A. F. Mingazutdinov. The Communist Party in the Struggle for Strengthening the Unity of Front and Rear during the Years of the Great Patriotic War (on the Materials of the Ukrainian Fronts). O. E. Ivanenko. On the Problem of Staff of Authorities in the Ukrainian Bolshevik Organizations (October 1917 — April 1918). V. I. Vasilevsky. On History of Far-Eastern Republic. Yu. I. Tereshchenko. Political Parties in the Elections into Municipal Dumas of the Ukraine in 1918. E. I. Stetsyuk. Kiev — Centre of Education and Science in the Ukraine in the XVIII Century. Vladimir Kostelnik. Yugoslavian Rusnaks-Ukrainians in the Struggle against Fascism and in the People's Revolution in Yugoslavia (1941—1945). Notes. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Documentary Essays. Reminiscences. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Letters to the Editor. Appendix.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ!

Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи не повертаються.